ResearchGate

See discussions, stats, and author profiles for this publication at: https://www.researchgate.net/publication/330753120

له زمانەوانییەوە بۆ ئەدەبیات – بەرگی دووەم

Book · January 2018

CITATIONS
0

READS
111

1 author:

Osman Hamad Dashti
Koya University
34 PUBLICATIONS **0** CITATIONS

SEE PROFILE

All content following this page was uploaded by Osman Hamad Dashti on 31 January 2019.

The user has requested enhancement of the downloaded file.

له زمانه‌وانییه‌وه
بۆ ئه‌ده‌بیات

کورش صفوی

لە زمانەوانییەوە بۆ ئەدەبیات

بەرگی دووەم شیعر

وەرگێڕانی
عوسمان دەشتی
ئەندامی کارای ئەکادیمیای کوردی

پێداچوونەوەی
پ. د. یوسف شەریف سەعید

٢٠١٨ ی زاینی – ٢٧١٨ ی کوردی

ناوی کتێب: لە زمانەوانییەوە بۆ ئەدەبیات
نووسینی: کورش سەفەوی
وەرگێڕانی: عوسمان دەشتی
پێداچوونەوەی: پ. د. یوسف شەریف سەعید
بەرگی دووەم: شیعر
بابەت: ڕەخنەی ئەدەبی
سەرپەرشتیی هونەری و بەرگ: عوسمان پیرداود
دەرهێنانی هونەری ناوەوە: عیسام موحسین
چاپی یەکەم: ٢٠١٨
چاپخانەی ڕۆژهەڵات
تیراژ: (٥٠٠) دانە
ژمارەی ڕیزبەندی بڵاوکراوەکانی زانکۆی کۆیە: ٢٠١٨/١٧

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکانی
هەرێمی کوردستان ژمارەی سپاردنی (٦٣٨) ی ساڵی ٢٠١٧ی پێدراوە

پێرست

- پێشگوتار	٩
بەشی ١	
تێڕوانینێك بە سەرنجە تیورییەكان	١٥
١/١ بنیاتگەری	٢٠
١/١/١ نیشانەی زمانی	٢٣
٢/١/١ پەیوەندی هاونشینی و جێنشینی	٢٧
٣/١/١ ڕوانگەی هاوزەمانی و دەرزەمانی	٣٠
٤/١/١ لادانەكان	٣٢
٢/١ بەرجەستەسازیی ئەدەبی	٣٤
١/٢/١ زیادكردنی ڕێسا	٣٩
٢/٢/١ كەمكردنەوەی ڕێسا	٤٠
٣/١ جۆرەكانی زمانی ئەدەبی	٤٢
- كتێبنامە	٤٦
بەشی ٢	
پێشینەی لێكۆڵینەوە زمانەوانییەكانی ئەدەبیات	٤٧
٢/١ فردینان دوسۆسۆر	٥٢
٢/٢ فۆرمالیستە ڕووسەكان	٥٦
٣/٢ لێكۆڵینەوە ئەدەبییەكانی قوتابخانەی پراگ	٥٩
٤/٢ گریما و تۆدۆرۆف	٦٢
٥/٢ بارت	٦٢
٦/٢ درێدا	٦٥
- كتێبنامە	٧٨
بەشی ٣	
ئامرازەكانی داهێنانی شیعری	٧٩
١/٣ لادان لەڕێساكانی زمانی ئاسایی (پێوەر)	٨١

١/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای دەنگی ٨٥
٢/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای ڕێزمانی ٨٦
٣/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای شێوەزاری ٨٧
٤/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای زەمانی ٨٨
٥/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای شێوازی ٨٩
٦/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای نووسین ٩٠
٧/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای وشەیی ٩١
٨/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای واتایی ٩١
٢/٣ لێکچوونی نیشانەکان ٩٩
- کتێبنامە ١٠٢
بەشی ٤
پارسەنگی ئەدەبی ١٠٣
١/٤ جەمسەرەکانی خوازە و خواستن ١٠٥
٢/٤ پەیوەندی مەدلول لەئاستی میسداق دا ١١٣
٣/٤ ڕاگرتنی پارسەنگ لە نێوان هەڵبژاردن و ڕیزکردندا ١١٨
- کتێبنامە ١٢١
بەشی ٥
هونەری شیعر لە لێکۆڵینەوەی نەریتییەکاندا ١٢٣
١/٥ خوازە ١٢٧
١/١/٥ پۆڵبەندی خوازە بەگوێرەی پەیوەندی واتایی ١٢٧
١/١/١/٥ پەیوەندی گشتی و کەرتی ١٢٧
٢/١/١/٥ پەیوەندی شوێن و شت ١٢٩
٣/١/١/٥ پەیوەندی پەیوەستی و پەیوەستراوی ١٣٠
٤/١/١/٥ پەیوەندی هۆیەتی ١٣١
٥/١/١/٥ پەیوەندی گشت و تایبەت ١٣٣

٦/١/١/٥ پەیوەندی ڕابردوویی و داهاتوویی ١٣٤
٧/١/١/٥ پەیوەندی ڕەگەزی ١٣٦
٨/١/١/٥ پەیوەندی دیارخەر و دیارخراو ١٣٦
٩/١/١/٥ پەیوەندی پاڵپشت و پاڵدراوی ١٣٧
١٠/١/١/٥ پەیوەندی هاوسێتی ١٣٧
١١/١/١/٥ پەیوەندی دژایەتی ١٣٨
١٢/١/١/٥ پەیوەندی لێکچوون ١٣٨
٢/٥ چوواندن ١٤٠
٣/٥ درکە ١٤٢
٤/٥ خواستن ١٤٦
٥/٥ بەهەڵەبردن ١٤٩
٦/٥ کۆتایی دلگیر ١٥٣
٧/٥ وەرچەرخان ١٥٣
٨/٥ ئاوڕدانەوە ١٥٤
٩/٥ ڕاگومکێی ئاشنا ١٥٤
١٠/٥ چاو لەیەك ١٥٥
١١/٥ دژیەکی ١٥٦
١٢/٥ زیادەگۆیی ١٥٦
- کتێبنامە ١٥٨

بەشی ٦

هەڵبژاردن ١٥٩
١/٦ مەبەستداری لە واتاناسیدا ١٦٢
٢/٦ مەبەستداری تەوزیمی (التزامی) ١٦٤
٣/٦ سیستەمی زانیاری و پاڵنەری سەروو زانیاری ١٦٩
- کتێبنامە ١٧٢

بەشی ٧

لادان لەواقیع ١٧٣

١/٧ لادان لەواقیع ١٧٦

١/١/٧ گەورەکردن ١٧٧

٢/١/٧ بچووککردنەوە ١٧٨

٢/٧ لادان لە واقیع و هەڵبژاردن ١٧٩

٣/٧ لادان لە واقیع و درۆ ١٨٠

- کتێبنامە ١٨٢

بەشی ٨

جوانکاری شیعری ١٨٢

١/٨ بنەمای پۆلبەندی سنعەتەکان ١٨٥

٢/٨ پۆلبەندی بەپێی بنەماکانی هەڵبژاردن و ڕیزکردن ١٨٨

- کتێبنامە ١٩٤

بەشی ٩

پێشنیارێك سەبارەت بە شێوازناسی ئەدەبی فارسی ١٩٥

١/٩ چاوگێڕانێك بەشێوازناسی نەریتیدا ١٩٧

٢/٩ بنەماکانی پۆلبەندی ٢٠١

٣/٩ ڕێنوێییەکانی دەستنیشانکردنی شێواز ٢٠٥

٤/٩ چاوگێڕانێك بەشێوازناسی ئەدەبی فارسیدا ٢٠٨

٥/٩ ڕوانگەی ژێرخانی شێواز ٢١٦

- کتێبنامە ٢٢٢

بەشی ١٠

قسەی کۆتایی ٢٢٣

- پێڕستی سەرچاوەکان ٢٢٩

پێشگوتار

نزیک بە شەش ساڵی پێچوو تاوەکو ڕێگام بەخۆم دا ئەم کورتە باسە بەدەزگای چاپ و بڵاوکردنەوە بسپێرم. هۆکارەکەی، لانی کەم بەلای خۆمەوە ڕوونبوو. وام هەستدەکرد ئەوەی لەمێشکمدا گەڵاڵەم کردووە، ناتوانم بیهێنمە سەر کاغەز و بەشێوەیەکی سادە و گونجاو بیخەمەڕوو.

چاك دەزانم کە جۆرە خڵەفانێك بەرۆکی گرتبووم و تادەهات زۆرتر و زیاتر پەیم بەنەزانی خۆم دەبرد. لەو لاشەوە هەر جارەی کە دەچوومەوە لای سۆراغی بەرگی یەکەمی کتێبەکە، هەر ئەو ناونیشانەی ((بەرگی یەکەم)) ئازاری دەدام، لەگەڵ ئەوەی دەمزانی ئەوەی لەو بەرگەداهاتووە، پەیوەندی بەبەرگی دووەمەوە نییە و ئەمەیان لەشوێنی خۆیدا کارێکی سەربەخۆیە، بەڵام وام هەستدەکرد کە زۆر مەسەلە هەن نەگوتراون و زۆر بابەتیش لەبەرگی یەکەمدا پێویستیان بەپێداچوونەوە و ڕوونکردنەوەی تازە هەیە. شتێکی دیکەش هەبوو کە ببووە مایەی ئازار کێشانم، ئەویش ئەو هەستە بوو کە نەمدەتوانی شێوازی نووسینەکەم لەم بەرگی دووەمەدا وەك ئەوەی پێشوو بپارێزم. چاك دەمزانی کەوا پێویستە سادە بنووسم، پیشەکەشم بەرەو لای ئەو ڕێبازە ڕایدەپێچام. بەڵام هەر کاتێك قەڵەمم بەدەستەوە دەگرت چنگێك ڕستەی ئاڵۆز دەڕژانە سەر ڕووی کاغەز و ئەوەش وای دەسەلماند کەوا هێشتا بابەتەکە لەلای خۆم

یەکلایی نەبۆتەوە، تێگەیشتنێکی وردیشم لەبارەی بابەتەکانەوە لەلا پەیدانەبووە.

بەهەرحاڵ، شەش ساڵی خایاند تاوەکو توانیم ئەو ڕاشکاویە بەدەستبێنم کە ببێتە مایەی سەنگی محەك بۆ هەڵە و ڕاستی بۆچوونەکان و تا ئەم کارەش هەمان گونجاوی بابەتەکانی بەرگی یەکەمی هەبێت. لەپێشگوتارەکەی بەرگی یەکەمی ئەم کورتە باسەدا ئەوەم ڕاگەیاندبوو کەوا جۆرەکانی داهێنانی ئەدەبی لەزماندا، لەداهێنانی هۆنراو و شیعردا هەر یەکەی بەپێی بابەتەکەی، جیاوازن. بەرگی یەکەم بۆ لێکۆڵینەوە لەچۆنییەتی داهێنانی هۆنراو تەرخان کراوە و لەم بەرگەشدا دێینە سەر باسی جۆرەکانی داهێنانی شیعری، هەمان ئەو دوو ئامانجەش کە لە بەرگی یەکەمدا لەبەرچاو گیرابوون لێرەشدا هەر وایە.

ئامانجی یەکەم ئەوەیە بیسەلمێنین ئەوەی کەوا پەیوەندی بەلێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکانەوە هەیە سەبارەت بەبواری داهێنانی شیعر، لەسەر بنچینەیەکی زانستی بنیات نەندراوە؛ هی دووەمیش ئەوەیە کەوا گوزارشت و پۆلبەندییەکی نوێ، بۆ ئەو سنعەتە ئەدەبییانەی کە پەیوەندیان بەشیعرەوە هەیە بخەینە بەردەست، ئەوەش بەدیاربخرێت کە کام لەسنعەتەکان لەداهێنانی شیعردا، جگە لە هۆنراو، ڕۆڵیان هەیە و هەر یەکێکیش لەمانە لەسەر کام ئاستی شیکاری دەکرێ لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت.

بەم شێوەیە، ڕێبازی لێکۆڵینەوەکە هەر ئەوەیە کە لەبەرگی یەکەمدا و لەکاتی توێژینەوە و پۆلبەندی جۆرەکانی داهێنانی هۆنراو پێڕەوی لێکراوە، بەجیاوازی ئەوەی کە لەم بەرگەدا بابەتە تیورییەکان بایەخی زیاتریان پێدراوە، بەوهۆیەی کە لە نووسینی ئەم بەرگەدا هەست بەپێداویستی ڕەچاوکردنی بنەماکانی تۆمارکردنی نامەیەکی زانکۆیی ناکرێت و بەهێنانەوەی یەك نموونەش لەهەر بوار

و بابەتێكدا وازمان هێناوە. ڕەنگە دەردە دڵی ئەوەشم كێشا بێت كە دەمزانی ئەمە ئاراستەیەكی تەواو زانستی نییە، بەڵام بەهەر حاڵ ئەگەر عیشق و عەلاقە لەئارادا نەبێت، ئەوە زانستیش پێش ناكەوێت. نازانم ئەم بابەتەم لەكوێدا خوێندۆتەوە، كە وەختێك ئەدیسۆن بەڵێندەدات كەوا شارێك بەلامپەكانی ڕووناك بكاتەوە، ڕكابەرەكانی پێكەنینیان پێی هاتبوو، لەبەرابەردا ئەدیسۆن گوتبووی: ((ئەگەر كەمێك هۆگری فیزیك دەبوون، ئەوسا دەتانزانی كە دەبێ بتوانم ئەم كارە ئەنجام بدەم)). باشە مەگەر هەمیشە هەروانەبووە؟ ئەم جیهانە شێت و دێوانەكان ئالوگۆڕیان بەسەرداهێنا نەوەكو عەقڵمەندان. خەڵكی هۆشمەند هەر خەریكی شتە ئاساییەكانن و ئەوە شێتەكانن كە ڕەق و ڕووت لەگەرماو دەردەپەڕن و ڕادەكەن و هەرا دەكەن كەوا ((دۆزیمەوە)).

ئەو شێتەی كەوەختێك لەژێر دارسێوێكدا دانیشتووە و سێوێك بەرسەری دەكەوێت، ساڵانێك لەبیر و لێكۆڵینەوەی ئەم سێوەدا دەبێت، ئەو شێتەی كەوا كوڕەكەی لەحاڵی سەرەمەرگدا دەبێت، كەچی ئەو دانیشتووە و چاوی بە كرمە ئاوریشمەییەكانەوە ئەبڵەق بووە، ئەو شێتەی كە لەسەر وەختی دادگایی كردنیدا دیسانەوە بەپێیەكانی لەسەر زەوی دەنووسێت كە زەوی خول دەخواتەوە، ئەو شێتەی كەوا كەڕ بووە و گوێچكەكانی بەپیانۆكەیەوە دەچەسپێنێت تاوەكو ئاوازەكەی دابنێت، ئەو شێتەی كەوا گوێچكەكانی خۆی دەبڕێت و پێشكەش بە بێگانەیەكی دەكات، ئەو ژنە شێتەی كە لەدوای بەدەستهێنانی دوو پاداشتی نۆبێل، دووبارە دەگەڕێتەوە تاقیگەكەی تا ئەوەی كە خۆی دۆزیویەتەوە، بیكوژێت. ئەو شێت و دێوانەیەی كەوا بیست ساڵان بیردەكاتەوە بۆ ئەوەی سێ نیوە ساڵ وانە بڵێتەوە و بمرێ، بێئەوەی قسەكانیشی بنووسێتەوە، ئەو شێتەش كە بە سەر و قژی پرش و بڵاوەوە زمانی دەردەهێنێت و كاتێكیش سەر و سورەتی

خۆی بەم قیافەوە دەبینێت، ڕایدەگەیەنێت کە هەر ئەوەیە یاساکەی. بەڕاستی وایە و ئەگەر ئەم شێتانە نەبوونایە، ئاخۆ هۆشمەندەکان چیان دەکرد؟ بەهەر حاڵ، لەم بەرگە تازەیەشدا چەند گریمانەیەکی تازە خراونەتەڕوو ئەگەر هات و بەلای نووسەریشەوە ئاسایی خۆبنوێنن، مەرج نییە کە بەلای خوێنەرانیشەوە بەو جۆرە بن؛ لەگەڵ ئەوەشدا لە هەوڵی ئەوەدا بووینە تاوەکو باس و خواستی ئەم مەسەلانە بەشێوەیەك بەڕێوەبچن کە سەرلێشێواوی وەرگری لێنەکەوێتەوە.

ڕێبازی گەڕانەوە بۆ سەرچاوەکان لەم بەرگەشەدا وەکو بەرگی یەکەم، بۆ ئاماژەکردن بۆ سەرچاوەکان بەو شێوەیەی کە لە کۆتایی هەر بەشێکدا بەگوێرەی ناوی نووسەرەوە ژمارەبەندیی ئەلفیایی بۆ کراوە. ئەم ڕێبازە لەبەرگی یەکەمدا وەکو دەستپێشخەرییەك پەیڕەو کراوە و بەباوەڕی بەندە زۆر گونجاوترە لە گەڕانەوە بۆ ناو و ساڵی چاپ و بڵاوکردنەوە. هەر توێژەرێکی ئێرانی کە دڵی تەنیا بەسەرچاوە نوێکان ئاوی نەخواردۆتەوە، گرفتاری کۆمەڵێ سەرچاوە بووە کە مێژووی چاپ و بڵاوبوونەوەیان، کۆچی مانگی، کۆچی هەتاوی، یەزدگردی و زایینییە، یا ئەوەتا هەر لەبنەمادا مێژووی بڵاوبوونەوەیان دیار نییە، یا ئەوەتا نووسەرەکانیان بەگوماناوی ماونەتەوە، بەچاکی لەگەڵ ئەو مەسەلانەدا ئاشنان کە ئەم تەرزە لەگێڕانەوە زۆر لەکێشە و گرفتەکان چارەسەر دەکات؛ دەنا چۆن دەتواندرێت بەگوێرەی ناوی نووسەر و مێژووی بڵاوکردنەوە ئاماژە بۆ گەڕانەوە بۆ سەرچاوەیەکی وەکو کەلیلە و دیمنە بکرێت؟ هەر لەو نێوانەدا ڕیزبەندی دابەشکاری بڕگەکانی هەر بەشێکمان، لەچاو بەرگی یەکەمدا ئاوەژوو کردۆتەوە. لەبەرگی یەکەمدا بۆ نموونە مەبەست لە ١/٤ بەشی یەکەم بڕگەی چوارەم بووە، لە حاڵێکدا کە هەمان بەش و بڕگە لەم بەرگەدا لەشێوەی ٤/١ داهاتووە. لۆجیکی ئەم

ڕیزبەندکارییە لەهاوکاری دانا و بەڕێزم سەرکار خانم د. ڤیدا شقاقی فێربووم کە لەو باوەڕەدابوون لەم ڕێگەیەوە ژمارە بەشەکان لە هەموو بڕگەکانی ئەو بەشەدا لەڕیز و لەژێر یەکتریدا دەبن و ڕیزبەندییەکی ڕۆشنتر بەپێڕستی بابەتەکان دەبەخشن. (ئێمە هەر لە بەرگی یەکەمدا ڕەچاوی ئەم جۆرە ڕیزبەندییەمان کردووە و جێبەجێمانکردووە — وەرگێڕ).

ئەو ڕوانگە تازەیەی کە لەم کورتە باسەدا پێڕەویمان لێکردووە، یەکەوجار بۆمان نەهاتووە. بەدرێژایی ئەم چەند ساڵە دوو کەس لەخوێندکارە ئازیزەکانمان، سەرکارخانم ئازیتا ئەفراشی و ڕێزدار فەرزان سەجودی، لەکاتی نووسینەوەی ماستەرنامەکانیاندا، ئاوڕیان لەچەند مەسەلەیەك داوەتەوە کە بۆ دەستپێکی شارەزاییان ڕێگە خۆشکەربوون. ئەم دوو ئازیزە لەکاتی ئێستادا خوێندکاری خولی دکتۆران لەپسپۆڕی زمانەوانیدا و بەڵگە نەویستیشە کە لە نامەکانی داهاتوویاندا بەشوێن سۆراغی مەسەلەگەلێکدا دەڕۆن کەوا ڕنگبێ وەڵامی پێویست بۆ زۆر لەپرسیارە بێوەڵامەکانی ئەم کورتە باسە بدەنەوە، یا ئەوەتا نا دروستی گریمانەکانی مەسەلەکان ڕوونبکەنەوە. بەرگی یەکەمی ئەم کورتە باسەمان پێشکەش بەباوکی زانکۆییمان کردووەو، ئەم بەرگی دووەمەش پێشکەش بەم دوو ڕۆڵەیە دەکەم.

بەڵام سێبەری ئەو باوکە بەسەر ئەم نووسراوەیەشدا هەر دیارە. مامۆستا د. عەلی محەمەد حەقشناس بەڕێنماییە بەخشندەکانی، وەکو هەمیشە ئەم شاگردە بێتوانایەی خۆی قەرزاربار کردۆتەوە. چۆن دەتواندرێت سوپاسگوزاری لە مرۆڤێکی مەزنی وابکرێت و گوتەیەکی شایستەی وا بدۆزینەوە؟ ڕۆژگارێك لەبەرانبەریدا کە بەشاگردی بەچوکدا دەهاتم، لاوێکی بیست ساڵە بووم و ئێستاش دوابەدوای تێپەڕبوونی نزیك بەچارەگە سەدەیەك، هێشتا گەردێکم لەزانست و مەعریفەتی ئەو بەدەست نەهێناوە. دەستەکانی ماچ دەکەم

و له حزووریدا به خامۆشی دەمێنمەوە، بەو ئاواتەی کە ئەگەر قسەش بێتوانابێت، ئەوا بێدەنگی عیشق کەم و کورتییەکانی ڕابردوو دادەپۆشێت. هاوکارانی ئازیز و گرانقەدرم، جەنابی مامۆستا د. سیروسی شەمیسا و جەنابی مامۆستا د. ئەحمەدی تەمیمداری، لە پێشکەشکردنی زۆر بابەتی بایەخداردا سوپاسگوزاریانم کەوا ڕەوتی خستنەڕووی ئەم بابەتانەی ئیستایان دەستنیشانکرد. ئەو دیدە تازەیەش کە لە بەشی کۆتایی ئەم نووسراوەدا باسی لێوەدەکرێت، لەسەر بنەمای ئەو بیروڕایانە داڕێژراوە کە بۆ یەکەمین جار لەلایەن د. تەمیمدارییەوە خراونەتەڕوو. لەئاست دانایی ئەم دۆستە هەمیشەییە سەری ڕێز دادەنەوێنم.

ڕەنگبێ هەلێکی وا هەڵنەکەوێت کە ڕۆژێك بێت و بێمەسەر باسی ((پەخشان)) و بەرگی سێیەمی ئەم کۆمەڵەیە ئامادە بکەم، دڵم لەوە مردووترە کەوا بیری سبەینێ بکەم، بەڵام بیری نووسینەوەی ئەوەم دەدڵی خۆمدا هەڵگرتووە.

کۆرش سەفەوی

تاران ١٣٧٩/٢٠٠٠.

بەشی ١

تێڕوانینێك بەسەرنجە تیورییەکاندا

ئەم بەشە لە سێ بڕگە پێکدێت، کە بەگشتی زەمینەی تیوری بەشەکانی دوایی پێکدەهێنێت. ڕەنگە لە یەکەم هەنگاودا خستنەڕووی بابەتگەلێکی لەوێنەی دال و مەدلول، پەیوەندییەکانی هاونشینی و جێنشینی، یاخود ڕوانگەی هاوزەمانی و دەرزەمانی لەئاست زماندا، لەشێوەی بنەما تیورییەکانی باسکردنی مەسەلەکان، دوابەدوای تێپەڕبوونی یەك سەدە لەسەروەختی وانەبێژیی فردینان دۆسۆسۆر لەزانکۆی جنێڤ و، ئەوەی کە دوای بڵاوبوونەوەی کتێبی وانە گشتییەکانی زمانەوانی لێکەوتەوە، وەکو شتێکی دووبارە بکەوێتە بەرچاو، بەڵام کاتێك دەبینین کە واهێشتا لەلای زۆر لە زمانەوانان و پسپۆڕانی ئەم بوارە لەئێران، تێگەیشتنێکی ورد لەبارەی قوتابخانەی بنیاتگەری لە ئارادا نییە؛ ئەو دال و مەدلولەی کەوا سۆسۆر هێناویەتە ئاراوە، تا ئێستا نەناسراوە و تا ئەوەی لە زۆر لەپۆلەکانی دەرس خوێندندا، بیروڕاکانی سۆسۆر وەکو شتێکی کۆنە سەیردەکرێت و بەجارێك ڕەتدەکرێتەوە، خستنەبەر باسی بابەتگەلێکی لەو جۆرە بە کارێکی شیاو دەزاندرێت. ڕەنگە هۆکاری ئەوەش بۆ ئەو گەشەسەندن و ئالوگۆڕە خێرایە بگەڕێتەوە کە زانستی زمان لەم نیوسەدەیەی دواییدا بە خۆیەوە بینیبێت و لەبەرانبەردا پەتای ڕاڤەخوێنی دزەی کردبێت بۆ مەیدانی ئەم پسپۆڕییەش. ئەم پەتایە بەتایبەت لەنێو ئێمەدا، بەشێوەیەکی سەیر پەرەیسەندووە و دەسێنێت. خوێندکاری بواری فەلسەفە بێ ئەوەی خۆی لەقەرەی خوێندنەوەی، دیالۆگەکانی ئەفلاتون، گوتار لەمیتۆدی دیکارت، ڕەخنەی شیکاری عەقڵی خالیسی کانت و شوێنەوارە کلاسیکییەکانی دیکەی ئەم بوارە دابێت، بەدەستگیرۆیی نووسینەکانی ڕاڤەکاران، بۆتە کەسێکی فەلسەفەزان. زۆر لە خوێندکارەکانی بواری فیزیك، هەتا ناوی کتێب و نامەکانی ئەقلیدس و کۆپەرنیکۆس و تاوەکو نیوتنیش

نازانن و وەك چۆن خوێندكارانی بواری كیمیاش هەست بە پێداویستی خوێندنەوەی شوێنەوارە كلاسیكەكانی پسپۆڕییەكەی خۆیان ناكەن، بۆیە شتێكی سروشتییە كە بارودۆخی ئێمەش لەبواری زمانناسیدا زۆر لەمە باشتر نەبێت. ڕەخنەی ئەوە لە بلومفیلد دەگرین كە مەسەلەی واتای فەرامۆش كردووە، بەلام كاتێك كتێبەكەی ئەو لەمەڕ زمان دەخوێنینەوە، تازە بەتازە تێدەگەین كە ئەو بانگەشەی بۆ شتێكی ئەوتۆ نەكردووە و باس و لێكۆڵینەوەكانی بنچینەیان لەسەر واتا بنیاتنراوە. (ئەسكینەر) دەخەینە ئەولاوە و گاڵتەمان بە بیروبۆچوونەكانی دێت، چونكێ لە شوێنێكدا خوێندوومانەتەوە كە (چۆمسكی) ڕەخنەی لەبیروڕاكانی ئەو گرتووە؛ بەلام پەڕەیەكمان لەڕەفتاری ئاخاوتنەكەی ئەو هەڵنەداوەتەوە و وتارەكەی چۆمسكی خۆیشیمان نەبینیوە. ئاگاداری هەمووان هەین؛ (یەلمزلیف)، (فێرث)، (ساپێر)، (وۆرف)، (ترۆبتسكۆی)، (یاكۆبسن)، (یەسپرسن)، (مارتینێ) و ئەوانی دیكەش دەناسین و؛ ڕاشیدەگەیەنین كە لە هەمووان زیاتر و بەچاكی لەبیروڕاكانی سۆسۆر گەیشتووین. بەلام زۆربەمان وانەكانی گشتی زمانەوانیمان نەخوێندۆتەوە، بەڵكو بیروڕای كەسانێك دەڵێینەوە كە خۆیان ڕاڤەكارن و گوزارشت لەبیروبۆچوونەكانی خۆیان دەكەنەوە. لەناو پۆلەكانی وانە خوێندندا و تاوەكو لە كتێب و توێژینەوەكانی خۆشماندا، (شارل بالی) و (ئالبێرسەشەیا) بەقوتابی سۆسۆر دادەنێین، چۆن لە جێگایەكدا خوێندومانەتەوە كە وانە گشتییەكانی زمانەوانی لەڕەشنووسەكانی خوێندكارەكانی سۆسۆر خۆی كۆكراونەتەوە. بەلام پێشەكی ئەو كتێبەمان نەخوێندۆتەوە بۆ ئەوەی بزانین كە ئەوانە یارمەتیدەری ئەوبوون و خۆیان لەوانەكانی سۆسۆردا بەشداریان نەكردووە. وەختێك قسە و باس لەبارەی گوێزانەوە دێتە ئاراوە وادەزانین ئەم دیاردەیە لە داهێنانەكانی

چۆمسکییه و، ئـهوهخۆی لهخۆیـدا نیشانهی ئهوهیـه کـهوا ڕێبازهکـانی زمانــهوانی بنیاتگــهری (زلــیگ هاریس)مــان نــهبینیوه و ئاشــناییمان لهگهڵ بیروڕاکانی ئهو مامۆستایهی چۆمسکیدا نییه.

کهواتـه ڕێگا بـدهن، ئـهو ئهگـهرهش لهبهرچاو بگـرین کـه ڕهنگـه خســتنهبهر باســی ســهر لــهنوێی ههنــدێك لــه بنــهماکانی ڕوانگــهی بنیاتگهری بۆ زمان بێ سوود نهبێت، تا ئهوهی بتوانێت له تێگهیشتنی بابهتهکانی دواتـردا کـهلك و فـهڕێکی هـهبێت. بـهو هۆیـهوه لهبڕگـهی یهکـهمی ئـهم بهشـهدا چـهند بابـهتێك لهمـهڕ قوتابخانـهی بنیاتگـهری سۆسـۆر باسـدهکرێت و لـهوهوهش کـه بـهپێی دیـدی بنیاتگـهراکان، داهێنــــانی هونــــهری لــــهبواری ئهدهبیاتــــدا، لهڕێگــــهی پرۆســــهی بهرجهستهسازییهوه سـهردهگرێت، بۆیـه بڕگـهی دووهم بـۆ باسـکردنی ئـهم پرۆسـهیه و جۆرهکانی تهرخانـدهکرێت. لـه ئاکامـدا و لهبڕگـهی سـێیهم، دێینـه سـهر باسـی دیدگایـهك کـه بهیـهکێك لهشـێوهکانی پۆلبهنـدی جـۆره ئهدهبییـهکان دهژمێردرێـت و دهشـتوانێت ببێتـه بنهمایـهك بـۆ باسـهکانی تـر کـه لهبڕگـهکانی دواتـردا دێینهسـهریان و باسیان دهکهین.

١/١/ بنیاتگەری

ئاشـنایانی ناپسـپۆڕ و تـاوەکو زۆرێـك لـە خوێنـدکارەکانی بەشـی زمانـەوانیش، وەختێـك بـاس لەقوتابخانـەی بنیاتگـەری دەکرێـت، وا دەزانـن ئـەم قوتابخانەیـە لـە کتێبەکـەی سۆسـۆر، وانـەکانی گشـتی زمانـەوانی باسـی لێـوەکراوە و، لەپاشـاندا لەئـەمریکا و لەڕێگـەی بیروڕاکانی لیونارد بلومفیلدەوە ئالوگۆڕی بەسەردا هاتووە و بـووە بـە قوتابخانـەی بنیاتگـەری ئـەمریکایی و لەدوایـە لەگـەڵ سـەرهەڵدانی ڕێزمـانی (گوێزانـەوە بەرهـەم هێنـان) چۆمسـکیدا سـەری ناوەتـەوە. بەداخەوە لە کتێبە سەرەتاییەکانی ئەم بابەتەشدا لـەوە زیـاتر شـتێك هـەڵناهێنجرێت و ئەمـەش بـێ هۆکـار نییـە، چـونکە هـەتا زۆر لـە دەرچـووەکانی ئـەم بەشـەش، تێگەیشـتنێکی ڕاسـتیان لـەبارەی ((بنیـات))ەوە نییـە و تـا ئـەوەی بـەوردی ناشـزانن کـە ئـەم قوتابخانـە هزرییـە تـەنیا تایبـەت نییـە بـەجۆرێك لەبیرکردنـەوە و لێکدانـەوە لەزماننـاسیدا. بەهەر حاڵ پێناسەیەکی ورد لـەبارەی کرۆکـی بنـەڕەتی ئەوەی کە زمانەوانی بنیاتگەری پێدەگوترێت، بەڕاگواسـتن لـە روبێنـز (← ١١، ل ٤١٩) لە بەرگی یەکەمی ئەم کورتەباسەدا بەردەست خستووە (← ١٢، ل ٢٣). ئەنجا بۆ تێگەیشتنی چاکتری بابەتەکە نموونەیەکیش لەو بارەوە بە پێڕەوی لەبیروڕاکانی لایێنـز خراوەتـەڕوو (← ٢٢، ل ٢٣ — ٢٤). لەسەر بنەمای ئەوەی کە گوتراوە، ((بنیات)) بریتییـە لـەتۆڕی پەیوەندییـەکانی هاونشـینی و جێنشـینی ڕەگـەزەکانی سیسـتەمێك بەڕەچـاوکردنی پەیوەنـدیان لـە بەرانبـەر یـەکتردا، ئەمـە تـەنیا لەسـنووری زمانـدا نییـە و دەکـرێ هـەر سیسـتەمێکی دیکـەش بگرێتەخۆی.

گریمـان لـەدوای ڕۆیشـتنی میوانـەکان، قـاپ و قاچـاخەکان هەڵـدەگرین و دەیانبەینـەوە بـۆ متبەخەکـە تابیانشـۆین، یـەکێك

لەقاپـەکانی تایبـەت بەمیوانـدری لەدەسـتمان دەکـەوێت و دەشـکێت. سەغلەتیی شکانی قاپەکە، تەنیا سەبارەت بەشکانی ئـەو قاپـە نییـە و لەبنەڕەتدا بۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە کـەوا سێتی قاپـەکانمان کەمبۆتـەوە؛ واتا بۆ نموونە لەجێی دوازدە قاپ یازدەمان دەبێت؛ واتـە بـەهای کۆی کۆمەڵەی قاپەکانمان کەمدەبێتەوە؛ واتە ئەگـەر جـارێکی دیکـە دوازدە میوانمـان هـەبوو ئـەوا قاپێکمـان کـورت دەهێنـن. لـەبارودۆخێکی وادا، ئـەو بیرۆکانـەی کـە بـە هۆشمانـدا ڕادەبوورێـت، نوێنـەرەوەی جۆرێـك لەدیدی بنیاتگەرانەیە.

دەچـــینە ژوورەکـــەمان و هەوڵـــدەدەین ئـــەو کەلوپەلانـــەی لەناوەڕاســـتی ژوورەکـــەدا هـــەڵڕژاون، هـــەڵیان بگرینـــەوە و ڕێکیـــان بخەینـــەوە. گۆرەوییـــەکان لەشـــوێنی گـــۆرەوی هـــەڵگر و پێڵاوەکـــان لەشـوێنی پـێڵاو هـەڵگردا، هـیچ یـەکێکمان پێڵاوەکـان بەگیرەکێکـەوە ناکـەین و بـە میلـەی کۆمـەدینی کـەناری کراسـەکانەوە هەڵناواسـین، چونکە دەزانین هەر کام لـەم پێداویستییانە شـوێنی تایبـەتی خۆیـان هەیە؛ بە گوتەیەکی وردتر، هەر کامێك لەوانە ئەرك و بەهای تایبەت بـەخۆی هەیـە. دوگمـەی کراسـەکەمان ون دەبێـت؛ یـا یـەکێکی وەك ئەوەی پێشوو بەکراسەکەمانەوە دەدروویـن، یا ئەوەتا ناچار دەبـین کـە هـەموو دوگمـەکان بگـۆڕین. هـەموو ئـەو کاروبارانـە، وەکـو بەسـتێنی جۆرێك لەڕوانینی بنیاتگەرانە دەژمێردرێن. هەر ئەو تاکە دووگمەیـە لـە پەیوەندییـەکی بەرانبـەری دایـە لەگـەڵ دووگمـەکانی دیکـەی ئـەو کراسـەدا و، لـەپاڵ پاشمـاوەی دووگمەکانـدا، سیستـەمی دوگمـەیی ئـەو کراسە پێکدەهێنن. ئەم جۆرە دید و بۆچوونە، جۆرێـك لـەجیهانبینی بنیاتگەرانەیە.

کەواتــە وەکـو دەبیــنین، بنیاتگـەری تـەنیا بــە زمانەوانییــەوە سـنووردار ناکرێـت و شـتێکی بـاڵاترە لـەو دیـدەی کـە بتوانـدرێت بەیــەکجاری ڕەتبکرێتــەوە. ئەلبەتــە هــەر بیرمەنــدێکیش دەتوانێــت

بـەگوێرەی بۆچـوون و هۆگریـەکانی خـۆی، ڕوانینێکـی تـازە لـەم جیهانبینییـەدا بدۆزێتـەوە یـا بناسـێنێ و هەڵـە و ڕاسـتی بۆچـوونەکانیش تاقیبکاتـەوە؛ هـەر بـەو هۆیەشـەوە زەنجیرەیـەك قوتابخانـە لەوێنـەی قوتابخانـەی کۆپنهـاگن، قوتابخانـەی لەنـدەن، قوتابخانەی پراگ، قوتابخانـەی پاریس تـاوەکو بـەتیوری گوێزانـەوە — بەرهـەم هێنـان و پـاش بنیاتگـەری و ئـەوانی تـریش ڕادەگـات سەریانهەڵداوە و سەریش هەڵدەدەن، بەڵام هیچ کام لەم واقیعیەتـەیان ڕەتنەکردۆتەوە، کە زمان لەشێوەی سیستەم یاخود ڕێکخراوەیەکە کە ڕەگەزەکان یـاخود یەکـەکانی لەپەیوەندییـەکی بەرانبـەری دان لەتـەك یەکتریدا.

پێویسـتە سـەرنجی ئـەو خاڵـە بـدرێت کـە ئەگـەر چـی زمانـەوانی بنیاتگـەرا لەگـەڵ بڵاوبوونـەوەی کتێبـی وانـەکانی زمانـەوانی گشـتی فردینان دو سۆسۆردا بەرهەمداربووە، بەڵام ئـەو بنەمایانـەی کـە ئـەو باسـی کردبـوون، بەرلـەوە لـەبیروڕاکانی (هاردەر)، (هۆمبێلت)، (لایب نیتس) و تا بە (ڕەواقییـەکانی) یۆنـانی کۆنیش ڕادەگات بەدیـدەکران (← ١٢، ل ٢٣)، بەتایبەتیش بیروڕاکانی سەبارەت بە بەستێنی زانستی نیشانەناسـی، لانـی کـەم بـەباوەڕی نووسـەری ئـەم دێرانـە، لـەژێر کاریگـەری فەیلەسـووفی هاوسـەردەمی خـۆی، (ئیپۆلیـت تـین) و کتێبەکەیدا، لەبارەی تێگەیشتن، (← ٩) دابووە. لەو ناوەدا (یاکۆبسن) لەسـەر ئـەو باوەڕەیـە کـە سۆسـۆر لـەکاتی خستنەڕووی ئـەو زانسـتە گشـتییەی کـە لـە ژێـر نـاوی ((نیشانەناسـی)) دایـە، لـەژێر کاریگـەری بیروڕاکـانی (نیکۆلای کرۆژۆفسکی) (←٤، ل ١٥) دا بـووە، کـە ئـەویش بەنۆرەی خۆی بە بیربۆچوونەکانی فەیلەسووفی ئەڵمانی (ئەدوارد ڤان هارتمەن) و کتێبەکەی، دیاردە ناسیی نەست، دا کاریگەربووە. ئـەوەش کـە سۆسـۆر سـەبارەت بەنیشـانەی زمـانی باسـی دەکـات لـەبیروڕاکانی (ئیپۆلیـت تـین) بـەدوور نییـە، بەتایبـەتیش ڕوانینـی ئـەو لـەبارەی

ئـەوەی کـە بـە ((دال)) و ((مـەدلول)) نـاودەبرێن بەتـەواوەتی هـەر ئەوەیـە کـەوا ئـەم فەیلەسـووفە فرەنسـاییە داویەتـە دەسـت. لێـرەدا سەیرەکە لەوەدایە، ئەوەش لانی کەم هەر بە بۆچوونی ئـەم نووسـەرە، کـە بیرورکـاانی ئیپۆلیـت تـین خۆیشـی، لێکچـوونێکی فراوانـی لەگـەڵ ڕوانگـەی ئـایینزای بـودیزم سـەبارەت بـەدرکی مـرۆڤ بـۆ جیهـانی مەتـەریالی هەیـە. ڕەنگـە بتـوانین بڵێین کـە لـەنێوان زمانەوانەکانـدا، تەنیا (جاناتـۆن کالەر) بێ دوودڵی ئاماژەی بۆ کاریگـەربوونی سۆسـۆر بە ئیپۆلیت تینەوە کردووە (←٢، ل ٨٣). سەیریش ئەوەیە کە ئـەوەی (ژاك دریدا) زۆر لەپاشاندا سـەبارەت بـە ڕەوەنـی دالـەکان (سـیلان دال هـا) باسـی دەکـات، دیسـانەوە دەگەڕێتـەوە بـۆ بیروراکـانی هـەمان ئـەو فەیلەسووفە فرەنساییە کە لە شوێنی خۆیدا ئاماژەی بۆ دەکرێت.

ئـەوەی لـە بیروراکـانی سۆسـۆر بـۆ ئـەم کورتـە باسـە بـە گـرنگ دەزانـدرێت، بـریتین لـە ڕوانگـەی ئـەو سـەبارەت بـە نیشـانەی زمـانی، پەیوەندییـــەکانی هاونشـــینی و جێنشـــینی، دیـــدی هاوزەمـــانی و دەرزەمانییـە، بەتایبـەتیش لێکۆڵینەوەکانییـەتی لـەبارەی لادانـەکان، کـەوا پێویسـت دەکـات لـەم بڕگەیـەدا بەشـێوەیەکی ڕوون باسـیان لێـوە بکرێت تا زەمینە بۆ تێگەیشتنی مەسەلەکانی دوای ئەوە خۆشبکرێت.

١/١/١ نیشانەی زمانی

با وایدابنێین کە هـەر یـەك لـە ئێمـە دەمانـەوێت وشـەی ((رود/ ڕووبار)) بدرکێنین. دەنگە بەرمهێنەکانی ئێمە لـەکاتی گـۆکردنی ئـەم وشەیەدا لەلایەنی فیزیکییەوە بەشـێوەیەکی بەرچاو لەگـەڵ یەکتریـدا جیاوازن. ئەنجا هەر جارەی کە یـەکێك لـە ئێمـە ئـەم وشـەیە دووبـارە گۆبکاتـەوە، ئـەوە شـێوەی گۆکردنەکـەمان لـەڕووی بەرهەمهێنانـەوە لەگەڵ ئەوەی پێشتر و دواتردا جیاواز دەبێت و ئامێرەکانی شـەبەنگی ڕەنگـەکان (دسـتگاەهای طیـف نگـار) دەتوانێـت ئـەم جیاوازیانـە

نیشـانبدات. بـەو حاڵـەوە ئێمـە هـەر جارێـك هـەمان ئـەم وشـەیە دەدرکێنین؛ واتە لای خۆمانەوە واهەستدەکەین کە وشەی ((رود))مـان گۆکردووە، گوێگرەکەشمان بابەتەکە هەروا تێدەگات. ئـەم مەسـەلەیە بۆ هەر وشەیەکی دیکەش هەر وایە. کەواتە ئەم جیاوازییـە فیزیکییـە کاریگەری بەسەر تێگەیشتنی ئێمـە لـە وشـەکەدا نابێـت؛ بـەڵام ئەگـەر هات و ئەو جیاوازییە بگات بەو ڕادەیەی کە ((رود)) لەگەڵ یەکـەکانی دیکـە لەوێنـەی ((زود))، ((سـود))، ((کـور))، یـاخود ((راد))، ((رد)) یاوەکو ((روز))، ((روم)) یانـەکو ((گود))، ((رودە)) و هـی تـر تێکـەڵاو بێت، ئەوکاتە ناتوانین بڵێین کەوا ئێمە وشەی ((رود)) مان گۆکردووە، دیارە مەسەلەکە سەبارەت بە گوێگرەکەی ئێمـەش هـەر بـەو جۆرەیـە. کەوابێ ئێمە دوو ((رود))مان هەیە؛ یەکێکیان ئەوەیە کە بریتییـە لـە زنجیرەیـــەکی دەنـــگ و، هـــەرجارەی کـــە دەیانـــدرکێنین لەلایـــەنی فیزیکییەوە لەگەڵ جارەکانی پێش و پاش ئـەوەدا جیـاواز دەبێـت، کـە خۆی لەخۆیدا تـەنیا لـە کۆمەڵـە فۆنیمێکی بەرهـەمهێن پێکهـاتووە. - دووەمیان ئەوەیە کە لە چوارچێوەی سیستەمی زمانـدا باسـدەکرێت و لەپەیوەندییـــەکی بەرانبەریدایـــە لەگـــەڵ یەکـــەکانی دیکـــەی ئـــەم سیستەمەدا. سۆسۆر ئـەم ((رود))ەی دووەمـە بـە وێنـاکردنێکی دەنگی (sound image) ئێمە لەئاست ((رود))ی یەکـەم دادەنێـت و ئـەم وێنـە دەنگییە بە ((دال)) (signifier) ناودەبات (←٦، ل ٩٧). کەواتە ((دال)) یـــاخود ((وێنـــەی دەنگـــی)) دیاردەیـــەکی هۆشـــەکییە و پەیوەســـتە بەسیسـتەمی زمانـەوە. ئێسـتا بەشـوێن سـۆراغی ((رود)) لـەجیهانی دەرەوەدا دەڕۆیـــن. ئاوێکـــە و لـــەڕێڕەوێکی تایبەتـــدا دەڕوات؛ لـــە جێگەیەکەوە سەرچاوە دەگرێت و دەڕژێتە جێگەیـەکی تـر. بـەڵام خـۆ لە جیهانی دەرەوەشدا هـەر ڕووبارێـك وەکـو ڕووبارەکـانی دیکـە نییـە. هەیـە دەڕژێتـە ڕووبـارێکی تـرەوە، ئەوەکـەی تـر دەڕژێتـە دەریـاوە؛ یەکیان ئاوی زۆرترە و یەکیان کەمئاوە؛ ئەمیان بـە ڕێڕەوێکـی بـەپێچ

و دەورەدا ڕادەبووریٚت و ئەویان بەڕیٚڕەویٚکی ڕیٚکوڕاست؛ یەکیٚکیان قووڵە و یەکیان تەنکاوە و تادوایی. بەڵام ئیٚمە هەموو ئەمانە بە ((رود)) ناودەبەین. کارون، دانوب، نیل و ڤۆلگا، بەهەموو جیاوازیەکانیانەوە، بەلای ئیٚمەوە بە ((رود)) دەژمیٚردریٚن. ئیٚمە لەزمانی فارسیدا ئەو ئاوانەی کە لە جیهانی دەرەوەدا لە جوولەدان، بەگویٚرەی هۆگریەکانی خۆمان پۆلبەندیمان کردوون و ناومان ناون ((کانیاو))، ((جۆبار))، ((ڕووبار))، ((چەم))، ((زێ)) و هی تر. لەلای ئیٚمە ڕووباریٚك کە لە ڕووباریٚکی تر، یاخود لە دەریا بکاتەوە پیٚی دەگوترێ ((ڕووبار)). بەڵام لەزمانی فرەنسیدا بۆ ئەم دوو ڕووبارە دوو وشەی جیاواز هەن. ئەم توانایە بۆ ئیٚمە لەئارادا هەیە کە بۆ ((ڕووباری قووڵ))، ((ڕووباری تەنکاو))، ((ڕووباری بەپیٚچ و دەورە))، ((ڕووباریٚك کە بەناو دارستاندا تیٚدەپەڕیٚت))و هی تر، لەزمانی فارسیدا وشەی جیاوازیان بۆ هەڵبـژیٚرن و بەکاری بیٚنین، بەڵام هەستمان بەپیٚویستی پۆلبەندییەکی لەو جۆرە نەکردووە و بۆ هەموو ئەمانە تەنیا ((رود))ە و بەس. کەواتە ئیٚمە لەزمانی فارسیدا چەمکیٚکمان بۆ هەموو ئاوە ڕەوانەکان هەیە کە لەگەڵ چەمکی ((کانیاو))، ((جۆبار)) و هی تردا لەپەیوەندییەکی بەرابەریدایە، ئەم چەمکەش (concept) بە وردی هەمان ئەوە نییە کە لە جیهانی دەرەوەدا و لەویٚنە میسداق (referent)دا هەیە. بەڵکو دیاردەیەکی هۆشەکییە و پەیوەندی بەسیستەمی زمانەوە هەیە. سۆسۆر ئەم دیاردە هۆشەکییە بە ((مەدلول)) (signified) ناودەبات (← ٦، ل ٩٧ — ١٠٣). کەوایە ((دال)) دەنگ نییە و ((مەدلول))یش شتیٚك نییە کە لە جیهانی دەرەدا هەیە، بەڵکو هەردوو ئەمانە بەدیاردەی هۆشەکی دەژمیٚردریٚن کە پەیوەندیان بەسیستەمی زمانەوە هەیە. لەبارودۆخیٚکی وەهادایە کە دەتواندریٚت پیٚناسەی ((نیشانە)) لە دیدگەی سۆسۆرەوە بکریٚت. بەگوتەی سۆسۆر، ((نیشانە)) (sign) ئەو

پەیوەندییەیــە كــە لــەنێوان ((دال)) و ((مەدلول))ەكەیــدا هەیــە، لــەوەوەش كــەوا ((دال)) و ((مــەدلول)) هۆشــەكین، كەواتــە ئــەم پەیوەندییەش شتێكی هۆشەكییە.

پێویستە سەرنجی ئەو مەسەلەیەش بدەین كە سۆسۆر پەیوەنـدی لـە نێـوان ((دال)) و ((مـەدلول))دا، یـا بەواتایـەكی وردتـر نیشـانەی زمـانی، بـە پەیوەندییـەكی ئارەزوومەندانـە دەزانێـت (← ٦، ل ١٠٠). لـەوەوەش ئـەوەی كـە لـەدەقی كلاسـیكی وانـەكانی زمانـەوانی گشـتیدا هــاتووە، واتــە ئــەوەی كــەوا (بــالی و سەشــەیە) كۆیــان كردۆتــەوە، دەتواندرێت ئەوە هەڵبهێنجرێت كە هەر مەدلولێك دەكرێ هەر دالێكی هەبێت و هەر دالێكیش دەشێ دەلالەت بۆ هەر مەدلولێك بكات و بـەو هۆیەوەیە كە دەگوترێت ئەم پەیوەندییە ئازادانـە یـاخود لـە خۆڕایـە. ئـەو مەسـەلەیە وەكـو شـتێكی زۆر لـۆجیكی بـەدیار دەكـەوێت، بـەڵام تەنیا تا بەر لەو كاتەیە كە نیشانە دەبێتە شتێكی كۆمەڵایەتی قـابیلی جێبەجێبوونە. ئێمە لەسەر وەختی ناولێنانی دیاردەكان ئـازادین هـەر دالێك بۆ هەر مەدلولێك دەستنیشانبكەین بەو هۆیەوەیە كە دەتـوانین بڵــێین كرۆكــی نیشــانە ئارەزوومەندانەیــە؛ بــەڵام دوای ئــەوەی بژاردەكـەمان جێبـەجێبوو، جۆرێـك لـە داسـەپاوی (بـەخورتی) دێتـە گــۆڕێ؛ واتــە ئــاخێوەرانی زمانێــك دوای بــەدوای بەرقــەرابوونی پەیوەنـدی لـە نێـوان دالێـك و مەدلولەكەیـدا، ئەوسـا خۆیـان بەناچـار دەزانن كە بۆ مەبەستی پەیوەندیگرتن و ئاماژە بۆ ئەو مەدلولە سوود لەهــەمان ئــەو دالــە وەربگــرن كــە هــەلیان بــژاردووە و لەســەری ڕێككەوتوون؛ ئەنجا بێ دوو دڵـی مەسـەلەیەكی ئـەوتۆ بـۆ كەسێك كـە باوەڕی بەسیستەمی زمان هەبێت، شتێكی شاراوە نییە.

لەبەرانبـەر ئـەم دیدگایـەدا كە ڕەنگـە بـۆ ئامادەكارانی وانـەكانی گشــتی زمانــەوانی بەپێویســت بزانــدرێت، لــەنێوان ڕەشنووســەكانی خوێنــدكارەكانی سۆســۆردا كــە هەمیســان (ئەنگلــەر) چــاپ و بــڵاوی

کردۆتـــەوە (← ٧)، لـــەکاتی باســـکردنی مەســـەلەی ئـــازادی نیشـــانەدا، ڕووبـــەڕووی مەســـەلەیەك دەبینـــەوە کـــە دەشـــێ ئـــەنجامێکی تـــری لێ بەدەستبهێنین، بـە گوتـەی سۆسـۆر و بـەو جۆرەی کـە لـە ڕەشنووسـی خوێندکارەکانــدا هــاتووە، هــەر دالێــك دەتوانێــت دەلالــەت بــۆ هــەر مــەدلولێك بکـات. ئـەم گوتەیـەی سۆسـۆر لەگـەڵ ئـەوەی ئـەو لـەکاتی لێکۆڵینەوەی لادانەکاندا پێـی گەیشـتبوو (←٤/١/١) تەبایییـەکی هەیـە ڕەنگە مەبەستی سۆسۆر ئەوە بووبێت کە ئـەو پەیوەندییـەی لـەنێوان دال و مەدلولـــدا هەیـــە، جـــۆرە پەیوەندییـــەکی چەســـپاو نییـــە و ئـــاخێوەرانی زمانێـــك دەتـــوانن لـــە بـــارودۆخێکی تایبەتـــدا، دالێـــك بـــۆ مـــەدلولێکی دیکـــە جگـــە لـــە مەدلولەکـــەی یەکـــەمجاری بـــەکاربێنن؛ بـــۆ نموونە ((نێرگز)) وەربگرە، بەڵام لەبری ئەوەی ئەم دالـە بخرێتـە پـاڵ مەدلولێکی وەکو ((جۆرێك لـەگوڵ))، بـا بـۆ دەلالـەتکردن بـۆ مـەدلولی ((چاو)) بەکارببرێت. دیارە ئەو ئەگەرەش هەیە کە مەبەسـتی سۆسـۆر لەبنەڕەتدا وا نەبووە و ئەمە لێکدانەوەیەکە کە بـەلای نووسـەری ئـەم دێرانـــەوە پەســـەندە؛ بـــەڵام بەهـــەر حـــاڵ لـــە یاداشـــتەکانی سۆســـۆر لەبەســـتێنی لادانەکانـــدا، دەتوانـــدرێت ئـــەم دیـــدەش بخرێتـــە پـــاڵ سۆسۆرەوە. لەم بارەیەوە لەکاتی قسەکردن سەبارەت بە کەمکردنەوەی ڕێسا (٢/١/١) زیاتر باس لەو مەسەلەیە دەکرێت.

٢/١/١ پەیوەندی هاونشینی و جێنشینی

چەند لاپەڕەیەك لەکتێبی وانەکانی زمانەوانی گشتی سۆسۆر (← ٦، ل ١٧٠ — ١٨٤) بۆ یەکێك لە گرنگترین باسەکان تەرخانکراوە، کـە بـە بـــاوەڕی نووســـەری ئـــەم دێرانـــە، گرینگـــی و بایـــەخی هێشـــتا بـــە حەشـــاردراوی ماوەتـــەوە. بەگوتـــەی یاکۆبســـن خســـتنە بەرباســـی ئـــەم پەیوەندیانە لە بنەڕەتدا بریتییە لە گوزارشـتکردن لەئـەرکی بەرهـەم هێنانی زمان (←١٢، ل ٢٨). یەکێك لەم دوو جۆرە پەیوەندییـە لەسـەر

بنـــەمای هەڵبـــژاردن (selection) بنیـــاتنراوە کـــەوا سۆســـۆر بـــە بانگهێشـتکار (متـداعی) (associative) نـاوی دەبـات و، ئەوەکـەی تـر لەسەر بنەمای ڕیزکردنـە (ترکیـب) (combination) کـە بەهاونشـینی (syntagmatic) ناودەبرێـت. سۆسـۆر لـەهیچ شـوێنێکی کتێبەکـەی خۆیـدا زاراوەی جێنشـینی (paradigmatic) بەکارنـەهێناوە و ئـەوەی کەوا ئەمڕۆ بـە پەیوەنـدی جێنشـینی ناودەبرێـت، لەگـەڵ ئـەوەی ئـەو نـاوی نـاوە پەیوەنـدی بانگهێشـتکار، جیاوازییـەکی بەرچـاوی هەیـە. بەڕەچـاوکردنی ئـەوەی کـەوا ئەمڕۆکـە سـەبارەت بەپەیوەندییـەکانی هاونشینی و جێنشینی بۆتە مایـەی درککـردن، ئەوەیـە کـە پەیوەنـدی هاونشـینی لەبنەڕەتـدا ئـەو پەیوەندیەیـە کـە لـە نێـوان ئـەو یەکانـەدا هەیـە کـە لـەکاتی ڕیزبـوون لەتـەك یەکتریـدا، یەکـەی دیکـە و لەسـەر ئاسـتێکی بـاڵاتر پێکـدەهێنن. /t/، /â/،/r/ لەسـەر ڕووی تـەوەرێکی ئاسۆیی گریمانەکراو بەناوی تەوەری هاونشینی جێگیر دەبـن و یەکـەی ((تـــار)) /târ/ پێکـــدەهێنن؛ ((او))، ((را))، ((دیـــد)) و ((م)) لـــە هاونشـــینی لەگـــەڵ یەکتریـــدا جێـــدەگرن و یەکـــەی ((او را دیـــدم)) پێکدەهێنن و تا دوایی. هەروەها پەیوەندی هاونشینی لە بنەمادا، بەو پەیوەندییەی لەنێوان یەکەکاندا هەیە دادەندرێت کە لە بـری یـەکتری هەڵدەبـژێردرێن و لەسـەر هـەمان ئاسـتدا یەکـەی تـازە بەرهەمـدێنن. /u/ لەشـوێنی /a/ دا جـێگیر دەبێـت و ((تـار)) دەگۆڕێـت بـۆ ((تـور)) /tur/؛ ((زد)) لـە بریتـی ((دیـد)) هەڵدەبـژێردرێت و ((او را دیـدَم) دەگۆڕدرێت بۆ ((او را زدم)) و تا دوایی.

بەڵام ئەوەی سۆسۆر سەبارەت بە پەیوەندی بانگهێشتی لە بیریـدا بووە، لەگەڵ ئەوەی ئەمڕۆکە بە پەیوەندی جێنشینی ناودەبرێت وەك خستنەپاڵی گشت بۆ کەرت وایە؛ بەواتایەکی ڕوونتر، ئـەوەی کـە ئێمـە بە پەیوەندی جێنشینی ناوی دەبەین، بەشێکە لە چەمکێك کە سۆسۆر سەبارەت بە پەیوەندی بانگهێشتی لەبیری خۆیدا گەڵاڵەی کردبوو. بـە

نیمچە سەرنجێك لەوەی كەوا ئەو بە مەبەستی ڕوونكردنەوەی پەیوەندی بانگهێشتی هێناویەتەوە و لەشێوەی هێڵكارییەكدا بۆ وشەی enseignement خستوویەتییە ڕوو (← ٦، ل ١٧٥)، لێرەدا بەسوودوەرگرتن لە نموونەیەكی فارسی، دەتواندرێت دیدگای ئەو بەم شێوەیە ڕوونبكرێتەوە:

وشەیەكی لە نموونەی ((دانشمند))، بەرەچاوكردنی شیمانەكانی بانگهێشتی لەهۆشی ئێمەدا و بەگوێرەی لێكچوونیش (similarity)، لە لایێكەوە لەگەڵ وشەكانی وەكو ((دانا))، ((دانستن)) و هی تردا لە پەیوەندییەكی بانگهێشتی دا دەبێت؛ لەلاییێكی دیكە، لەگەڵ ((دانشمند))، ((ثروتمند)) و ئەمانە؛ لەلاییێكی تر لەگەڵ ((محقق))، ((متفكر)) و هی تر، لەو لاشەوە لەگەڵ ((ارزشمند))، ((خواهشمند)) هی دیكەدا لەپەیوەندییەكی بانگهێشتی دایە و، ئەم پەیوەندییە بەو یەكەیە یا ئەو یەكانەدا گرێدراوەتەوە كە لە وشەی ((دانشمند))ەوە وەردەگیرێن.

وشەی ((عمیق)) بەگوێرەی لێكچوونی واتایی لەگەڵ ((گود))، ((ژرف)) و هی تردا لە پەیوەندییەكی تەداعیدایە و، بەپێی جۆرێك لەلێكچوونی دەنگیش لەگەڵ ((عتیق))، ((عقیق)) و هی تردا لە هەمان پەیوەندیدا دەبێت، ئەو مەسەلەیەش هەمان ئەو بابەتەیە كەوا یاكۆبسن لەكاتی خستنەبەر باسی جەمسەری خواستن لەبەرچاوی گرتووە. یاكۆبسن لەیەكێك لە بایەخدارترین توێژینەوەكانی خۆیدا دێتە سەر مەسەلەی جەمسەری خواستن (metaphoric pole) و جەمسەری خوازە (metonymic pole) (← ٣)، كە لە بنەڕەتدا لەبیروڕاكانی سۆسۆرەوە سەبارەت بە پەیوەندییەكانی بانگهێشتی و هاونشینی سەرچاوەی گرتووە. هەڵبەتە پێویستە سەرنجی ئەوە بدرێت كە خواستن و خوازە لە دیدگای ئەمەوە، لەگەڵ ئەوەی لە لێكۆڵینەوە دێرینەكانی لەمەڕ سنعەتەكانی ئەدەبی فارسیدا كە لە ژێر

ئەم دوو ناونیشانەدا باسدەکرێن، جیاوازی هەیە و بەو ڕیزبەندییەوە دەلالەت بۆ هەموو ئەو جۆرانە دەکات کە بەگوێرەی پەیوەندی بانگهێشتی و هاونشینی جێبەجێ دەبن. لەبەشی چوارەمدا ئەو مەسەلەیە بەدرێژی باسدەکرێت.

٣/١/١ ڕوانگەی هاوزەمانی و دەرزەمانی (هاوکاتی و مێژوویی)

دوو بەش لە کتێبی وانەکانی زمانەوانی سۆسۆر بە درێژی بۆ زمانەوانی هاوزەمانی (← ٦، ل ١٤١ — ١٩٢) و زمانەوانی دەرزەمانی (←٦، ل ١٩٣ — ٢٣٧) تەرخانکراون و کۆمەڵێك مەسەلە دەگرێتەخۆی کە تا ئێستا زۆربەیان بەپۆشراوی ماونەتەوە. جیاوازی لەنێوان ئەم دوو دیگایەی هاوزەمانی و دەرزەمانی، بۆ یەکەمجار لەلایەن (بۆدوین دی کورتنییەوە) بە ڕاشکاوی خراوەتە بەرباس (← ١)، کەچی ئەوەی سۆسۆر لەو نێوەدا باسیدەکات شتێکی تازەیە، بەڵام بەهۆی نارێکوپێکی لە کۆکردنەوەی ڕەشنووسەکانی خوێندکارەکانیدا بەلێڵی ماوەتەوە. ئەوەی لەدیدگای سۆسۆر لەم بارەیەوە لەبەردەستدایە، بەتەواوی هەر ئەوەیە کە بۆدوین کۆرتنی باسیکردووە، بەو مەعنایەی کە لە زمانەوانیدا، ئێمە لێکۆڵینەوە لەبارەی ئەو پەیوەندیانەوە دەکەین کە لە نێوان یەکەکانی سیستەمی زماندا هەیە، بەبێ لەبەرچاوگرتنی فاکتەری زەمان کە ئەمەیان دیدی هاوزەمانی پێکدەهێنێت، یا ئەوەتا دەپەڕژێینە سەر لێکۆڵینەوەی گۆڕانکارییە یەك لەدوای یەکەکانی زمان بە گوێرەی ڕەوڕەوی زەمان بەبێ ڕەچاوکردنی سیستەمی زمان خۆی، کە ئەمەشیان دیدی دەرزەمانییە. وەڵێ ئەوەی سۆسۆر لەبارەی ئەم دوو دیدگایە باسیدەکات لەوە زیاترە و لە ڕاستیشدا هەمان ئەو شتەیە کەوا پێویست دەکات بایەخی پێبدرێت.

بەباوەڕی سۆسۆر دیدی دەرزەمانی بەبێ ڕەچاوکردنی دیدی هاوزەمانی لەڕووی میتۆدناسییەوە ((میتۆدۆلۆژی)) کارێکی نەشیاوە. پێویستە ئێمە دوو قۆناغ (ئاست)ی هاوزەمان لەسیستەمی زمان وەربگرین، تاوەکو بتوانین تاوتوێی گۆڕانکارییەکانی زمان لەنێوان ئەم دوو قۆناغەدا بکەین. بۆ نموونە ئەگەر بمانەوێت وایدابنێین کەوا واتای وشەی ((شوخ)) لە ((چرك))وە گۆڕاوە بووە بە ((بذلەگو))، پێویستە لەسەرەتادا ئەو قۆناغە لەبەرچاوبگرین کەوا وشەکە بەواتای یەکەمی تیایدا بەکاربراوە لە دوای ئەوە ئەو قۆناغە ڕەچاوبکەین کەواتای وشەکە تیایدا بۆتە ((بذلەگو)). هەر گۆڕانکارییەکیش لەو نێوانەدا ڕوویدابێت، لەلایەنی هاوزەمانییەوە لێی دەکۆڵدرێتەوە. یا ئەوەتا بەشێوەیەکی وردتر لێکۆڵینەوەی دەرزەمانی بریتییە لە لێکۆڵینەوەی کۆمەڵێ قۆناغی هاوزەمانی. بەداخەوە بایەخپێنەدان بە مەسەلەی هەستیاری لە خستنەڕووی ئەم بابەتە، کارێکی وایکردووە کەوا زمانەوانان لەدوای سۆسۆردا لەو بارەوە دان بەبوونی جۆرێك لە دیدگای سێیەمیش دابنێن و ناویشی لێبنێن هەموو زەمانی (panchroric). ئەو مەسەلەیە لەسەردەمی ژیانی سۆسۆریشدا خراوەتە بەرباس و سۆسۆر خۆیشی باسیکردووە (←٦، ل ١٣٤ — ١٣٥) و ئەم جۆرە دیدگایەی لەڕووی میتۆدناسییەوە ڕەتکردۆتەوە.

بە هەر حاڵ وەختێ کەسێك لێکۆڵینەوەی دەرزەمانی بە کۆ بەرهەمی چەند لێکۆڵینەوەیەکی هاوزەمانی تێدەگا، ئەوکات بەبوونی هەر لێکۆڵینەوەیەك لەدەرەوەی سیستەمی زمان قایل نابێت. دیاریشە کەوا لێکۆڵینەوەی هەموو زەمانی بەلای ئەوەوە چەند پلە لە لێکۆڵینەوەی دەرزەمانی بێ مەعناترە.

خستنە بەرباسی ئەو مەسەلەیە ئەوکاتە بایەخدار دەبێت، کە باسی کاریگەری ئەرکی جۆرە ئەدەبییەکان لە سیستەمی زماندا دێنینە گۆڕێ. لەشوێنی خۆیدا دووبارە دەگەڕێینەوە سەر ئەو مەسەلەیە.

٤/١/١ لادانەکان

سۆسۆر لەساڵەکانی کۆتایی تەمەنی، ڕووی داوەتە لێکۆڵینەوەی سنعەتێك لەئەدەبیاتدا کە ((لادان)) (anagram)ی پێدەڵێین. ئەو نووسینێکی زۆری سەبارەت بە توێژینەوەکانی خۆی جێهێشتووە. هەر چەندە هیچ کاتێك بوێری ئەوەی دەستنەکەوت کە بابەتێك لەو بارەوە بڵاو بکاتەوە (← ٢، ل ١٢٣). گریمانەکەی ئەو بەگوێرەی بەڵگەنامەکانی بەردەست ئەوەبوو، کەوا شاعیرانی لاتین زمان، لە شیعر و هۆنراوەکانی خۆیاندا لادانیان لەناوە تایبەتییەکاندا بەرپا دەکرد. ئەو نموونەگەلێکی زۆری لەجۆرەکانی ئەم دووبارەکاری و لادانانە کۆکردبۆوە، کە بۆ جاری یەکەم لەگەڵ یاداشتەکانیدا، لەلایەن (ئەسترۆبینسکییەوە) چاپ و بڵاوکراوەتەوە. (← ١٨)

ڕێگەبدەن پێش هەموو شتێ، باسێك لەو سنعەتە بکەین کە لە نێوان شاعیرانی لاتینی زمانی سەردەمی کۆندا باوبووە. شاعیر ناوێك کە پەیوەندی بە شیعرەکەیەوە هەبوو لەبەرچاو دەگرت و، پیتەکانی ئەو ناوەی جارێك بەگوێرەی ڕیزبەندییەکەی خۆی و جارێك بەگۆڕانکاری لە ڕیزبەندییەکەدا، ناوە ناوە لە دەقی شیعرەکەی خۆیدا دەهێنایەوە. بۆ نموونە لەنیوەدێرێکی وەکو Samnio Cisauna cepit Taurasia بە وەرگرتنی s و ci لەسەرەتای وشەکانی samnio، cisauna، هەروەها pi لەناوەڕاستی cepit، هەروەها io لە کۆتایی وشەی samnio دەگەین بەناوێکی وەکو scipio.

لەم جۆرە لە یاساداڕێژی ساختە لەنێو بەشێك لەشاعیرانی ئێرانیش بڕەوی هەبووە، لەوانە دەشێ نموونەگەلێك لە گەمە زمانییەکانی وەکو ((توشیج))، ((واسع الشفتین))، ((واصل الشفتین))، ((رقطا))، ((خیفا))، ((فوق النقاط))، ((تحت النقاط)) و ((ذولغتین)) بێنینەوە (← ١٢، ل ١١٦ – ١١٧).

ئـــەو لادانانـــەی سۆســـۆر لەشـــیعری ئـــەم شـــاعیرانەدا دەســـتی کەوتبوون، زیاتر بەجۆرێك لە جۆرەکانی سنعەتێکی وەکو ((توشـیح)) دەژمێردرێت[1].

مەسـەلەی سـەرەکی سـەبارەت بـەوەی کـە رێگـر بـوو لەبـەردەم سۆسۆردا تا ئەم دۆزینەوەی خۆی بڵاوبکاتەوە، دەست پێڕانەگەیشتنی بوو بۆ وەڵامـی دوو پرسـیاری سـەرەکی: یەکـەم مەبەسـتی شـاعیر لـەم لادانانـەدا چـی بـووە و دووەمـیش ئەوەیـە کـە لـەم توێژینەوەیـەدا چ ئەنجامێك دەستدەکەوێت. (← ٨، ل ١٠٥ — ١٠٦)

ئـەو ئەگـەرە لـەئارادا هەیـە بتـوانین بڵـێین، ئـەوەی کـە سۆسـۆر دۆزیبوویەوە پەیوەندی لەگەڵ ئەو نموونانـەوە هەیـە کـەوا فرۆیـد لـە کتێبی ناسـینی خەوشـە دەروونییـەکانی ژیـانی ڕۆژانـەدا هێناویەتـەوە (← ٢، ل ١٢٥) و تیایـدا هـاتووە، کـە وشـەگەلێك لـە نـاخ و نەسـتی شـاعیرێك یـا نووسـەرێکدا کەڵەکـە دەبـن و دەنیشـنەوە و دوایـی، یـا بەشێوە بنەڕەتییەکەی خۆی یا بـە شـێوەی لادان و ترازاویـدا دەڕژێنـە ناو دەق، بێ ئـەوەی شـاعیر یـا نووسـەرەکە هـەتا هۆشیشـی بـەلای ئـەو کـارەی خۆیـەوە بێـت. بـەڵام مەسـەلەی لادانـەکان تـەنیا بـەم بابەتـە کۆتایی نایەت و بۆی هەیە مەسـەلەگەلێکی دیکـەش بێنێتـە بـەردەمی

---

[1] وازی گەلێکی دیکەش لەوێنەی ((توشیح)) لەهونەری جوانکاری فارسیدا بەدیـدەکرێت، کەدەشـێ لـەم بـوارەدا بـە نموونـەی وەربگیرێـن، لەنموونـەی سـنعەتی ((تشـریك)) کـە شاعیر بە هاوکاری ڕێنووسەکانی ناوەوەی شیعرەکەی خۆی ڕستەیەك سازدەکات.

امروز منم ز حبّ در یــرقان

محراب نمازم خم ابروش مدان

زر دیدم و ضعیف و بردلم بارگران

گو محنت عشق و منت جاویدان

کە بەپێی چەند ڕێنووسێکی هەڵبژێردراو، ڕستەیەکی وەك (مـیر محمـد زرگرگویـد)ی لێ سازدەکرێت.

ئێمـە؛ ئـەوەی کـەوا بـۆی هەیـە وشـەکان لەشـیعردا ڕەگوڕیشـەیان لـە وشەگەلێکی دیکەوە هاتبێت، دووەمیش ئەوەیە کە ئێمە لەئاستی یەك ((دال))دا، نـەوەك بـە ((مەدلول))ەکـەی، بـەڵکو بـە ((دال))ێکـی دیکـە دەگەین. (← ٢، ل ١٢٨ – ١٣٤).

ئەوەی کە دەڵێین ڕیشەی وشەیەك لەوشەیەکی دیکەدا بێت، یانی چی؟ واتە ئێمە وشەیەك بەکاردێنین لەکاتێکدا مەبەستمان وشـەیەکی دیکەیـە. ئەگـەر بەشـێوەیەکی وردتـر لـەو مەسـەلە بکۆڵینـەوە، ئـەوە دەگەین بە سنعەتی ((خواستن)). کە واتـە دەشـێ ئێمـە ((لادانـەکان)) بـەجۆرێکی تایبـەت لەخواسـتن دابنـێین، بـەڵام بەهـەر حـاڵ ئـەوەی ئاشـکرایە ئەوەیـە، کـە بـەکاربردنی وشـەیەك لەجێگـەی وشـەیەکی دیکـەدا دەچـێتە بـواری ((هەڵبـژاردن)) لەسـەر ڕووی تـەوەری جێنشینیدا. ئەوەی بابـەتی دووەمـیش مەسـەلەیەکی تازەیـە و لەگـەڵ ئەوەی سۆسۆر لەچوارچێوەی ((نیشانەی زمانی)) دا باسی لێوە دەکات، جیـاوازی هەیـە؛ بـەو واتایـەی کـەوا لـەبری ئـەوەی ((دال)) بـۆ ((مەدلول))ەکەی خـۆی بگەڕێتـەوە، بە ((دال))ێکـی دیکـە بگـات. ئـەم بابەتە بەشێك لە گـرنگترین بیروڕاکانی درێدا پێکدەهێنێت کـەوا لـە بەشی دووەمدا دەیخەینە بەردەست.

٢/١ بەرجەستەسازی ئەدەبی

لەبـەرگی یەکـەمی ئـەم کورتـە باسـەدا ئاماژەمـان بـۆ ئەرکـەکانی زمان کرد لە ڕوانگەی یاکۆبسنەوە و هەروەها ئەرکی ئەدەبیش، ئەوەی کـە یاکۆبسـن بـە ((ئـەرکی شـیعری)) ناوەدەبـات، هەمیسـان باسـی لێـوەکراوە (← ١٢، ل ٣١ – ٣٥). هـەروەها ئـەو مەسـەلەیەشمان خستۆتەڕوو کـە بـاوەڕ بەهـەبوونی ئـەرکی ئـەدەبیی زمـان پێشـینەی لـەبیروڕاکان ئەشکۆلفسکی، مۆکارفسکی و هاوڕانکـدا هەیـە و، ئـەوان هـەردوو پرۆسـەی ئوتۆمـاتیکی (automatisation) و بەرجەستەسـازی

(foregrounding) یــــان لەیـــــەکتر جیاکردۆتـــــەوە و پرۆســــەی بەرجەستەسازی، بە پرۆسەیەك دادەندرێت کە زمانی پێوەر (نـۆرم – نۆرمال) دەگۆڕێت بۆ زمانێکی ئەدەبی.

لـەکاتی نووسـینەوەی بـەرگی یەکەمـدا، هەلومـەرجی تەمـەن و شۆڕوشەوقی خوێندکاری وای خواسـتووە کـە بەشـێوەیەکی لێبڕاوانـە و بـــەلێبڕاوی ســـنوور کێشـــانم لـــەنێوان زمـــانی پێـــوەر و زمـــانی بەرجەستەکراو، لەلا کارێکی پەسەند بێت و جەخت لەسەر دروستی بیروڕاکانی ئەشکۆلفسکی و ئەوانی دیکە بکەم؛ بەڵام ئەمڕۆ بە لێبڕاوی تەنیا دەتوانم ئەوە بڵێم کەوا هیچ شتێك لێبڕاوانـە (قـەتعی) نییـە[1]. ئـەوەی کـە ئـەمڕۆ لـەبارەی زمـانی پێـوەر و زمـانی بەرجەسـتەکراو یاخود زمانی ئەدەب دەتواندرێت بگوترێت ئەوەیە، کەوا پێویستدەکات ئـــەم دوو جـــۆرە زمانـــە لەوێنـــەی دوو بەشـــە نموونـــە لـــەو بـــارەوە وەربگیرێـت. هـەر یەکەیـەك کـە دەبێتـە بابـەتی لێکۆڵینـەوە، بـەپێی ئەنجامی بەدەستهاتوو لەئەرکی هەڵبژاردن و ڕیزکردن لەسەر هـەردوو تەوەری جێنشینی و هاونشینی، بـە پەیوەنـدی لەگـەڵ هـەردوو بەشـە نموونەکەوە پۆلبەندیبکرێت. لەو بارەیـەوە چاوێك بەنموونـەکانی (١) بۆ (٥) دا دەگێڕین:

---

[1] نازانم ئەگەر هات و شۆڕشی فەرهەنگی بـەرۆکی پـێ نـەگرتبام و توانیبـام لەتەمـەنی بیست و سێ چوار ساڵیدا دکتۆرانامەکەشم نووسیبا، ئاخۆ بـە چ جـۆرە لێبڕاویـەك سـەیری بیروڕاکانی ئـەم و ئـەوم دەکـرد. ئـەو شـتە بریقەدارانـەی کـە لـەوان سـاڵاندا نووسیومن تا ئەوەی لەشێوەی کتێب و نامیلکەدا بڵاویشم کردوونەتەوە، ڕەنگدانەوەی هەمان ئەو بیرکردنەوەن. ئەمڕۆ ئیتر شتێك بەلامـەوە ئاسایی نییـە؛ تـا شـتێکی وەك ئەوەی کە مریشك بەخۆی و بەلاشـەی گۆشـتنییەوە چۆن دەتوانێت بەسـەر ئـەم دوو پێچکە لاوازە و باریکەیـەوە ڕێ بکات و نەکـەوێت بەلامـەوە شـتێکی سـەمەرەیە. ئـەم بابەتەم لەم دواییانە لە کۆنفرانسێکدا باسکرد و هەموو پێکەنین، لە دواییدا نـەمزانی ئاخۆ بە قسەکەی من یاخود بەلاشی مریشکەکە پێدەکەنن.

(١) مدتی به عکسش نگاه کردم/
ماوەیەك لەوێنەکەیم ڕوانی.

(٢) مدتی به عکسش چشم دوختم/
ماوەیەك چاوم لەوێنەکەی بڕی

(٣) مدتی به تصویرش چشم دوختم/
ماوەیەك چاوم لەڕوخساری بڕی.

(٤) لحظەها به تصویرش چشم دوختم/
چەند ساتێك چاوم لەڕوخساری بڕی.

(٥) لحظەها چشم به تصویرش دوختم/
چەند ساتێك چاوانم لەڕوخساری بڕی.

ئەگەر ئەوەمان قبوول بێت کەوا نموونەی (١) بۆ مەبەستدارترین ئەرکی هەڵبژاردن و ڕیزکردنی هەیە لە ئاست چوار نموونەکەی دیکە و بەو هۆیەوە ئاراستەی بەلای بەشە نموونەکەی وەکو زمانی (ئۆتۆماتیك — ئاسایی) دایە، ئەوسا ڕەنگە بتوانین بڵێین کەوا نموونەی (٥) بە گوێرەی ئەرکی هەڵبژاردن و ڕیزکردن، مەبەستدارترین نموونەیە و زیاتر لەچوار نموونەکەی دیکەوە ئاراستەی بەلای بەشە نموونەیەکی زمانی بەرجەستە کراوەوەدا هەیە، بەڵام ئاخۆ بەشێوەیەکی لێبڕاو دەتواندرێت هەر کام لە نموونەکانی (٢) و (٤)، لە چوارچێوەی زمانی ئۆتۆماتیك/ ئاسایی یاخود زمانی ئەدەبدا پۆلبەندی بکرێن؟ دیارە لێبڕاوەییەکی لەو جۆرە لەئارادا نییە و تەنیا ئەوە نەبێت کە بتوانین بڵێین نموونەکەی (٤) لە نموونەکەی (٥) نزیکترە و تا دوایی. لەسەر بنەمای بۆچوونێکی لەو جۆرە ڕەنگە لەتوانادا هەبێت بگوترێت کە بۆ مەبەستترین (بێنیشانترین) بەکارهێنانی زمان لەئەرکی گێڕانەوەیی زماندا خۆی دەبینێتەوە.

لەبەرگی یەکەمدا لەکاتی باسکردن لەبارەی ئەرکی گێڕانەوەی زمان لەدیدگەی یاکۆبسندا (← ١٢، ل ٣٢)، گوتوومانە کە لەم ئەرکەیدا ئاراستەی پەیامەکە بەرەو لای بابەتی پەیام خۆیەتی و، ڕاستی و ناڕاستی ئەو ئاخاوتنانەی کەوا ئەرکێکی گێڕانەوەیی دەگێڕن، لە ڕێگای دەوروبەرەوە پەی پێدەبردرێت. یا بەشێوەیەکی وردتر لەتوانادا هەیە بگوترێت، کە ئەوە میسداقەکانی جیهانی دەرەوەن گەواهی لەسەر ڕاستی و ناڕاستی ئەم جۆرە ئاخاوتنانە دەدەن. کەواتە چەندی مەدلول لەمیسداقەوە نزیك بێت، ئەرکی گێڕانەوەیی زیاتر دێتە ئارا و، چەندی مەدلولیش لە میسداقەوە دوور بکەوێتەوە ئەرکی گێڕانەوەیی ڕەنگی خۆی دەدۆڕێنێت و ئەرکی ئەدەبی زیاتر دەدرەوشێتەوە. بەو هۆیەوەیە دەتوانین بڵێین کەوا تێکستەکانی کتێبێکی وەکو فیزیك یاخود جوگرافیا ئەرکێکی گێڕانەوەییان هەیە، چونکێ دالەکان بۆ مەدلول گەلێك دەگەڕێنەوە کە زۆر لە میسداقەکانی جیهانی دەرەوە نزیکن؛ جا ئەگەر وانەبوایە چۆن دەتواندرا ڕاستی و ناڕاستی تێکست گەلێکی لەوجۆرە دەستنیشان کرابان؛ بۆ تێگەیشتنی زیاتری بابەتەکەش سەیری نموونەکانی (٦) و (٧) بکەن.

(٦) مقدار مقاومت ویژه نیکروم صد در ده به توان منهای هشت اهم متر است/ توانای بەرهەڵستی تایبەتی نیکرۆم لەسەدا دەی توانای داشکاندنی هەشتی ئوهمی مەترێکە.

(٧) صد دفعه گفتم این کار را نکن/ سەردجاران گوتم ئەم کارەی مەکە.

نموونەی (٦) لە کتێبێکی فیزیك وەرگیراوە و نموونەی (٧) ڕستەیەکی ژیانی ڕۆژانەی فارسییە. لەهەردوو ئەم نموونانەدا وشەی ((صد)) بەکاربراوە. بەجیاوازی ئەوەی کە مەدلولی ((صد)) لە نموونەی (٦)دا بەتەواوی هەمان میسداقی جیهانی دەرەوەیە. لە

کاتێکدا لە نموونەی (٧)دا هەر لەبنەڕەتەوە وانییە. بەو هۆیەوەیە ڕەنگە بتوانین بڵێین، مەدلولێك کە میسداقی دەرەکی نەبوو، یاخود بڕیار نەبوو میسداقێکی دەرەکی ببێت، تایبەتی زمانی ئەدەبە. لەم ڕووەوە دەتوانین نموونەگەلێکی وەکو ((اژدها))، ((سیمرغ))، ((خون گریه کردن))، ((اسب بالدار)) هی دیکەش بێنینەوە؛ یا ئەوەتا یار و ئەڤینداریك بێنە بەرچاو کە بەپێی میسداقێکی دەرەکی، ڕوخسارێکی خڕی وەك خڕۆکەی مانگ؛ لەبری چاو، نێرگز؛ لەبری موو، کەمەند و جووتێ بەردی لە علی سووری لە بری لێوەکان هەبوو قەد و باڵایشی بەقەد دارسەروێکی چوارپێنج مەتری بێت، جا ئەم دەعبایە ((لەنیوەشەودا بە مەستی بۆ جێگەی خەو))ی بنیادەمیش بێت! ئەوە لێرەدا هەلومەرجی میسداقێکی دەرەکی هەر لەبنەڕەتەوە لەئارادا نییە و هەر بڕیاریش نییە کە ببێت.

(٨) ز سمّ ستوران در آن پهن دشت
زمین شد شش و آسمان گشت هشت (فردوسی)

وایدابنێ زەوی ناسێك بیەوێ بەپێی بنەمای نموونەی (٨)، ژمارەی ئەسپەکان و چەندایەتی بەرکەوتنی هەر سمێك بۆ بەهەوادا بردنی توێژاڵی گوێی زەوی، حیساب و کیتابێك بکات و ڕاستی و ناڕاستی ئەم دێرە بەگوێرەی میسداقی دەرەکی بپێوێت.

بەم شێوەیە ڕەنگە بتواندرێت جەخت لەسەر ئەم بۆچوونە بکرێتەوە، کە بە هەر ڕادەیەك کارکردی هەڵبژاردن و ڕیزکردن، مەدلولێك بێنێتەدی کە لەگەڵ میسداقی جیهانی دەرەوەی زمان نزیکتر بێت، ئەم ئەرکە بێ مەبەستتر دەبێت و ئاراستەکەی بەرەولای ئەرکی گێڕانەوەیی زماندا دەڕوات. هەر چەند ئەو ئەرکەش مەبەستدارتر بێت، ئاراستەی پەیام بەرەولای خودی پەیامەکە زیاتر دەبێت و بەدوورکەوتنەوەی مەدلولیش لە میسداقەوە، ئەرکی

ئەدەبیی زمان ڕۆشنتر دەبێت، لەبەرگی یەکەمدا و لەکاتی باسکردنی پرۆسەی بەرجەستەسازیدا، ئاماژە بۆ دوو جۆری ئەم پرۆسەیە، واتا زیادەکردنی ڕێسا و لادان لەپێوەر کراوە (← ١٢، ل ٤٧ — ٥٦). بەڵام وا دیارە کە زاراوەی ((لادان لەپێوەر)) زاراوەیەکی گونجاو نەبوو بێت، چونکە زیادکردنی ڕێساگەلێك بۆ سەر ڕێساکانی زمانی پێوەر یا ئۆتۆماتیك ئەویش بە نۆرەی خۆی جۆرێکە لەلادان لە پێوەر. بۆیە ئەوەی لەبەرگی یەکەمی ئەم باسەدا بە ((لادان لەپێوەر)) ناوبراوە، لەم بەرگەدا ناوی دەنێین ((کەمکردنەوەی ڕێسا))، کەوا هەم پێچەوانەکەی زاراوەی ((زیادەکردنی ڕێسا)) دێنێتەوە یاد و هەمیش ڕێگەی ئەوەمان پێدەدات کەوا ((لادان لەپێوەر)) وەکو زاراوە چەترێك بەکارببرێت کە هەردوو لایەنی ((زیادەکردنی ڕێسا)) و ((کەمکردنەوەی ڕێسا))ش بگرێتەوە.

١/٢/١ زیادکردنی ڕێسا

بەرگی یەکەمی ئەم کتێبە بەشێوەیەکی گشتی بۆ زیادکردنی ڕێسا و جۆرەکانی تەرخانکراوە و تیایدا هاتووە، کە زیادکردنی ڕێسا بەپێی بنەمای هاوسەنگی و لەسەر هەرسێ ئاستەکانی، دەنگی و وشەیی و ڕێزمانی شیاوی لێکۆڵینەوە و پۆلبەندیکردنە. لێرەدا پێویستە دووبارە جەخت لەسەر ئەو مەسەلەیە بکرێتەوە کە زیادکردنی ڕێسا کار لەسەر ڕوخسار یاخود ڕووکاری زماندا دەکات و ناچێتە سنووری واتاوە. بەو هۆیەوە ئەو ئەنجامەی کە لە زیادکردنی ڕێسادا دێتە دی، تەنیا بریتییە لەشێوەی مۆسیقایی زمانی ئۆتۆماتیك. بەو پێیە ئەو کۆمەڵە دووبارەکارییانەی کە پەیوەندییان بە واتاوە هەیە، بە نموونە ئەوەی لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکان بە سنعەتی ((هاوپیتی)) (alliteration) ناودەبرێت، ناکرێت تەنیا لە چوارچێوەی جۆرەکانی داهێنانی هۆنراو (هۆنراوسازی) پۆلبەندی

بکـرێن. بەمەبەسـتی تێگەیشـتنی باشـتری بابەتەکـە، بـەراوردێکی نموونەکانی (٩) و (١٠) دەکەین.

(٩) یار مرا، غار مرا، عشق جگر خوار مرا
یار تویی، غار تویی، خواجه نگهدار مرا (مولوی)

(١٠) سرو چمان من چرا میل چمن نمی کند
همدم گل نمی شود یاد سمن نمی کند (حافظ)

ژمارەی دووپاتبوونـەوە و هـاتنی نـەبزوێنی /r/ لەنموونـەی (٩)دا چەند جار لە هاتنەوەی /č/ لە نموونەی (١٠)دا زیاترە، بـەڵام واتایـەك نـادات بەدەسـتەوە. لەکاتێکـدا زۆرێـك لەپسـپۆڕان لـەو بـاوەڕەدان کـە هاتنەوەی /č/ لە نموونەی (١٠)دا جۆرە لاسایی کردنەوەیـەکی دەنگی بولبولـە. بـەم پێیـە ئـەو دووبارەبوونـەوەی کـە لـە نموونـەی (١٠)دا سەبارەت بە نەبزوێنی /č/ بەدیدەکرێت لە جۆری دووبارەبوونـەوەی /r/ی نموونـەی (٩) نییـە و لەگـەڵ ئەوەشـدا بـە جـۆرێکی داهێنـانی هۆنراو دەژمێردرێت، بـەڵام بـەهۆی بەدەسـتەوەدانی جۆرێـك لـەواتای لاوەکـی، دەکـرێ بـەجۆرێك لـە ئامرازەکـانی داهێنـانی شـیعریش بژمێردرێت.

٢/٢/١ کەمکردنەوەی ڕێسا

لەبەرگی یەکەمدا و لەژێر ناونیشانی ((لادان لـە پێـوەر))، ئامـاژە بۆ جۆرێکی دیکە لە پرۆسەی بەرجەستەسازی کراوە ئـەم جۆرەکـە لـە مەودوا بە ((کەمککردنەوەی ڕێسا)) نـاوی دەبـەین، لەوێنـەی ئـامرازی داهێنـانی شـیعری (شـیعر سـازی) درایـە قەڵـەم (← ١٢، ل ٤٧ – ٥٤). بـەپێی بـاوەڕی (لـیچ)، کەمکردنـەوەی ڕێسـا بـەلادان لەڕێسـا کارپێکراوەکـانی زمـانی پێـوەر دەژمێردرێـت (← ٥، ل ٥٩)؛ یـا بەواتایـەکی سـادەتر، شـاعیر بەدەسـتکاریکردن و کەمکردنـەوەی

ڕێساگەلێك كە لە زمانی پێوەردا كارییپێدەكرێت، شیعرەكەی خۆی دادەهێنێت. لەوەوەش كە لە بەرگی یەكەمدا تەنیا ئاوڕ لەجۆرێك لەزیادكردنی ڕێسادا دراوەتەوە، بۆیە باسێك سەبارەت بە ئامرازەكانی داهێنانی شیعری نەهاتۆتە پێش و لەوێدا تەنیا ئاماژە بۆ چەند جۆرێكی ئەم كەمكردنەوانە كراوە. بەڵام پێویستە دان بەوەدا بنێین كە مەسەلەكە بەم جۆرە سادەییە نییە. هێنانەوەی چەند نموونە بۆ هەر یەكێك لە جۆرەكانی كەمكردنەوەی ڕێسا، بێ ئەوەی بایەخی هەر یەكێكیان لە ئاست ئەوەكەی تر دەستنیشانبكرێت، بەو جۆرەش كەوا (لیچ) باسی لێوەكردووە (← ٥)، ئەوا پۆلبەندییەكی گونجاوی لێ بەدەست نایەت تاوەكو بتوانێت ئامرازێكی تیورداڕێژ لەو بەستێنەدا پێكبهێنێت.

بۆ نموونە لیچ، كەمكردنەوەی ڕێسای ڕێزمانی {= لادانی ڕێزمانی}، بەیەكێك لە جۆرەكانی داهێنانی شیعری دادەنێت، كە دەشێ جۆرێك لە ڕاڕایی دروست بكات (←١٢، ل ١٤٢ — ١٤٥)، چونكە بەگوێرەی ئەو بەڵگە هێنانەوەی كە كراوە وا دەردەكەوێت كە كەمكردنەوەی ڕێسای ڕێزمانی لە ئەنجامی زەرووڕەتی دەست پێڕاگەیشتن بە هۆنراو ئەنجام دەدرێت. بەم پێیە، بەهەمان شێوە كە لە بەرگی یەكەمیشدا خراوەتەڕوو، جیاوازیكاری ڕەها لەنێوان زیادكردنی ڕێسا و كەمكردنەوەی ڕێسادا لەڕووی میتۆدناسییەوە كارێكی ڕاست نییە (← ١٢، ل ١٤٢) و سەرەڕای ئەوەی، هەروەكو لەجۆرەكانی زیادكردنی ڕێسادا، لەكاتی پۆلبەندی جۆرەكانی كەمكردنەوەی ڕێساشدا پێویستە ژمارەی پاتەبوونەوە و هاتنی هەر یەكێك لەم جۆرانە لەئاست جۆرەكانی دیكەدا دەستنیشان بكرێت و بایەخی هەر كام لە كەمكردنەوە ڕێساكان ڕوونبكرێتەوە. لەبەشی سێیەمدا دێینە سەرباسی ئەو مەسەلەیە.

٣/١ جۆرەكانی زمانی ئەدەبی

ئەوەی لەبەرگی یەكەمدا سەبارەت بە جۆرەكانی زمانی ئەدەب گوتراوە، پێویستی بە پێداچوونەوە و باسكردنێكی وردتری مەسەلەكە هەیە. لێرەدا دیسان بنەمای پۆلینبەندی جۆرەكانی زمانی ئەدەبی، لێكۆڵینەوەیەكە بۆ یەكەمجار لەلایەن حەقشناسەوە ئەنجامدراوە (←١٠). هەر بەو جۆرەی كە لە پێشتردا گوتوومانە، بەباوەڕی حەقشناس، شیعر لە ناوەوەی زمانەوە دادەمەزرێت. ئەو كرۆكی شیعر، دەباتەوە سەر بنیاتی لادان لەپێوەرەكانی زمانی ئۆتۆماتیك و وای وێنا دەكات كەوابەستە بە ناواخنی زمانەوەیە. لەكاتێكدا كە بەبۆچوونی ئەو كرۆكی هۆنراو وابەستە بە ڕوخساری زمانەوەیە. بەو پێیە ئەركەكە یەكلایی بۆتەوە؛ شیعر شتێك نییە جگە لە خۆی و بەڵام ئەگەر هات و جۆرەكانی هاوسەنگی لە هۆنراو بستێنینەوە، ئەوا دەگۆڕێت بۆ پەخشان. لەسەر ئەم بنەمایە ڕەنگبێ بتوانین وایدابنێین كە شێوەی نووسراوی زمانی ئۆتۆماتیك دەبێت بە پەخشان، ئەم پەخشانە لە ڕێگەی كەمكردنەوەی ڕێسادا دەگۆڕێت بۆ شیعر و بەهۆی زیادكردنی ڕێساشەوە دەگۆڕێت بۆ هۆنراو. جا ئەگەر زەمینەی ئەم پەخشانە وەك خۆی مایەوە و ئامرازەكانی داهێنانی شیعری یاخود هۆنراومان بەسەردا چەسپاند، ئەوا ئەم پەخشانە دەگۆڕێت و دەبێت بە پەخشانێكی ئەدەبی. حەقشناس جەخت لەسەر ئەو مەسەلەیە دەكاتەوە كە لە پەخشانی ئەدەبیدا، جۆرەكانی زمان لە دۆخێكی تێكەڵ بە یەكتریدان. بۆ ئەمە نموونەگەلێك بەمەبەستی ڕاستی ئەم دیدگایە دێنێتەوە (← ١٠) و دەیسەلمێنێت كەوا لە پەخشانی ئەدەبیدا، پێویستە لانی كەم سوود لە كەمكردنەوەی ڕێسای شێوازی [لادانی شێوازی] وەربگیرێت، چونكە بەهەر حاڵ، كەمكردنەوەی ڕێسای شێوازیش، شتێك نییە جگە لە تێكەڵاوی جۆرەكانی زمان. كەواتە

پەخشانی ئەدەبی، ئەوکاتە لەپەخشانی ئۆتۆماتیک جیادەبێتەوە کە لانی کەم یەکێك لە ئامرازەکانی داهێنانی شیعری، واتە کەمکردنەوەی ڕێسای شێوازی، بە سەردا سەپابێت. نموونەکانی (٤٠) و (٤١) لەبەرگی یەکەمدا (←١٢، ل ٥٨)، کە لە نموونەکانی حەقشناسەوە وەرگیراون، ئەم بۆچوونانە دەسەلمێنن.

لەدۆخێکی لەم جۆرەدا، ئامرازەکانی بەرجەستەسازی تەنیا لە دووجۆری ئامرازەکانی داهێنانی شیعری و ئامرازەکانی داهێنانی هۆنراو دەشێ پۆلبەندی بکرێن و، ئامرازەکانی داهێنانی پەخشانی ئەدەبیش جگە لە زیادکردنی ڕێسا و کەمکردنەوەی ڕێسا شتێکی تر نییە. بەڵام دیسانەوە مەسەلەکە بەو سادەییە تێناپەڕێت، چونکە تەنیا بە زانینی ئەوەی کەوا کەمکردنەوەی ڕێسا و زیادکردنی ڕێسا چ ئەرکێك دەگێڕن، ناتواندرێت (بوف کور) لە (کلیدر)، یا (شاهنامە) لە (دیوان حافظ) جیابکرێتەوە و، تەنیا بە باسکردنی ئەم مەسەلەیە واز بهێنین کە لە یەکێکیان زیادەکردنی ڕێسا زیاترە و لەوەکەی تر کەمکردنەوەی ڕێسا زیاترە. بەڵام تا ئەم جێگایە لە کارەکەدا دەتواندرێت ئەم ئەگەرە لەبەرچاو بگیرێت کە ئەگەر پایە یاخود زەمینەی زمانی ئەدەب، هەر ئەو شێوە نووسراوەی زمانی ئۆتۆماتیک بێت، ئەوا ((شیعر)) پەخشانێکە کە تیایدا کەمکردنەوەی ڕێسا سەپاوە؛ ((هۆنراو))یش پەخشانێکە کە تیایدا زیادکردنی ڕێسا بەکارهێندراوە؛ ((شیعری هۆنراو)) پەخشانێکە کە لەسەپاندنی کەمکردنەوەی ڕێسا و زیادکردنی ڕێساوە پەیدابووە؛ ((شیعری پەخشان))یش پەخشانێکە کە تیایدا کەمکردنەوەی ڕێسا سەپێندراوە بێ ئەوەی زیادکردنی ڕێسا ڕۆڵێکی هەبێت؛ ((پەخشانی هۆنراو)) یاوەك دێرینەکان دەڵێن ((پەخشانی سەروادار)) بە سەپاندنی زیادکردنی ڕێسا پەیدابووە و تا دوایی. ئەم فرە چەشنیە لەجۆرەکان بەپێی جۆری زیادکردنی ڕێسا یا کەمکردنەوەی ڕێسا و، پارسەنگی

ئەركی هەر یەكێكیان دەتواندرێت تاوەكو كۆتایی درێژەی پێبدرێت؛ هەر بۆ نموونە:

(١١) كسی نیست
بیا زندگی رابدزدیم
میان دو دیدار قسمت كنیم (سهراب سپهری)

(١٢) ستون كرد چپ را و خم كرد راست
خروش از چم چرخ چاچی بخاست (فردوسی)

لەهەردوو نموونەكەی (١١) و (١٢)دا، سوود لە هاوسەنگی دەنگی چەندایەتی، واتا كێش وەرگیراوە و كێشی هەردوو قالبەكێشەكە یەكێكە، بەڵام شاعیر لە نموونەی (١٢)دا كەلكی لە زیادكردنی ڕێساگەلێكی زیاتر وەرگرتووە. ئەنجا خۆیشی بەدەربەدەست زانیوە تاوەكو دووبارەبوونی تەواوی كێش لەهەردوو نیوەدێرەكەدا ڕابگرێت و، لە كۆتایی هەر نیوەدێرێكیشدا سوود لە جۆرێك لە هاوسەنگی وشەیی بە دووبارەبوونەوەی دەنگیی ناتەواو، واتا سەروا وەربگرێت، لەكاتێكدا دێری یەكەمی نموونەكەی (١١) لەبەندی سەروادا نییە. هەر ئەم هاوسەنگییە زیادەیە كارێكی وایكردووە تاوەكو نموونەی (١٢) لە بەشە نموونەیەكی هۆنراو نزیكتربێت.

(١٣) نوح تویی، روح تویی، فاتح و مفتوح تویی
سینهٔ مشروح تویی، بر در اسرار مرا (مولوی)

بە بەراوردی پارسەنگی بەكارهێنانی ئەو هاوسەنگییانەی لە هەردوو نموونەی (١٢) و (١٣)دا هەن، دەتواندرێت پەی بەوە ببرێت كە نموونەی (١٣) لەئاست نموونەی (١٢)دا خاوەنی زیادكردنی ڕێساگەلێكی زیاترە. دیارە بۆ گوێگرێكی پسپۆڕ پێویست بەباسكردنی بابەتێكی لەو جۆرە ناكات، كە لە لێكۆڵینەوەی زانستیدا ناتواندرێت سوود لە

گوزارشت گەلێکی لە وێنەی ((باش))، ((خراپ))، ((ناشیرین))، ((جوان))، ((دلگیر))، ((گیانبەخش)) وەبگیرێت. پێوەرگەلێکی لەم چەشنە ڕێژەییین و بە پێی هەلومەرج و جێگە و پێگەی تاکە کەس دەکرێ بگۆڕێن. بەگوتەیەکی سادەتر، بەکارهێنانی پێوەرگەلێك کە لەسەر بنەمای هەستی جوانیناسیدا بنیاتنرابن، لەزانستدا بەهەند وەرناگیرێت. ئەوەی کەوا نموونەیەك سوودی لەزیادکردنی ڕێساگەلێکی زۆرتر وەرگرتووە، یاخود کەمکردنەوەی ڕێسای زیاتری بەسەردا سەپاوە، بە هیچ شێوەیەك نابێتە بەڵگە لەسەر جوانتربوونی ئەم نموونەیە. ئەوە ڕاست وەك ئەوە وایە کە لە کیمیادا بڵێین Fe_3O_4 لە Fe_2O_3 چاکترە چونکە ئۆکسیجین و ئاسنی زیاتری تیادا بەکارهاتووە. دیارە هیچ ماتماتیك زانێکیش بەدواداچوونی بۆ ئەوە نەکردووە تابزانێت، مەسەلەی ڕەگی تیرەی سێگۆشەی وەستاو کاتێك لەگەڵ کۆی ڕەگی دوو هێڵەکەی دیکەی سێگۆشەکە یەکسان دەبێت، تا چ ڕادەیەك ((دلگیر)) دەکەوێتە بەرچاو. کاتێك خوێ بەسەر خۆراکدا دەکەین و واهەست دەکەین کە خواردنەکە ((بەتام)) بووە، کارمان بەسەر کیمیا و پێکهاتەی کلۆرایدی سۆدیۆمەوە نییە و، کاتێك بەشێوەیەکی قەدبڕ بەڕێگایەدا دەچین و لە ڕۆیشتنماندا تیرەی سێگۆشەیەك دەبڕین، کارمان بەسەر یاساکەی ئەقلیدسەوە نییە؛ لەوێدا پێوەرەکان جیاوازن و خەڵکی پسپۆڕ و ناپسپۆڕ بەچاوێکی دیکەوە دەڕواننە مەسەلەکان. لە لێکۆڵینەوەی زانستیی ئەدەبیاتیشدا، دیسان ئەو مەسەلەیە دێتە گۆڕێ، پسپۆڕی زانستی ئەدەب، کاری بە چاك و خراپ یا جوانی و ناشیرینی جۆرێکی ئەدەبییەوە نییە، چونکە پێوەری زانستی لەبەردەستدا نییە تاوەکو بتوانێت ڕاستی و ناڕاستی هەستەکەی خۆی پێ لە سەنگی مەحەك بدات. ئەم هەستە بەلای گوێگرەوە گرینگە، نەوەك پسپۆڕێکی بواری لێکۆڵینەوەی ئەدەب.

کتێبنامە

1- Baudouinde Courtenay, G. The Language of life. An Introduction to the science of Genetics, N. Y, 1966.
2- Culler, J. D. Ferdinand de Saussure, Cornell Univ. press. 1986.
3- Jakobson, R. "Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Dis turbances", In: Essais de linguistque generale, Paris, 1986.
4- ________ Main Trends in the science of Language, London, 1973.
5- Leech, G. N. Alinguistic Guide to English Poetry, N. Y., 1969.
6- Saussur, F. de. Cours de linguistique generale, Tulio de Mauro (ed), Paris, 1973.
7- ________ Rudolf Engler(c.ed), wies baden, 1967 – 1974.
8- Starobinski, J. words upon words: The Anagrams os Ferdinand desaussure, Yale Univ press, 1979.
9- Taine, H. Delintelingence, 2 vols, paris, 1970.

۱۰- حق شناس، علی محمد، ((شعر، نظم، نثر، سه گونهٔ ادبی))، در: مجموعهٔ مقالات دومین کنفرانس زبان شناسی نظری و کاربردی، سید علی میر عمادی (گرد آورنده)، دانشگاه علامه طباطایی، ۱۳۷۱.
۱۱- روبینز، آر، اچ، تاریخ مختصر زبان شناسی، ترجمهٔ علی محمد حق شناس، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۰.
۱۲- صفوی، کورش، از زبان شناسی به ادبیات، ج ۱، نظم، تهران، نشر چشمه، ۱۳۷۳.
۱۳- یاکوبسن، ر، روندهای بنیادین در دانش زبان، ترجمهٔ کورش صفوی، تهران، هرمس، ۱۳۷٦.

بەشی ٢

پێشینەی لێکۆڵینەوەی زمانەوانیەکانی ئەدەبیات

لـەم بەشـەدا لەهـەوڵی ئـەوەدا دەبـین کـە باسـێك سـەبارەت بـەو لێکۆڵینەوانـەی لـەبواری ئـەم کورتـە باسـەی ئێمـەدا ئەنجامـدراون بخەینەڕوو. بۆ ئـەم کارە دوو ڕێگامـان لەبەردەمـدا هـەبوو: یەکـەمیان ئـەوە بـوو وەك چـۆن بـەرگی یەکـەم لـەیۆنانی کـۆن و ئەرسـتۆوە دەستپێبکەین تا دەگاتە لێکۆڵینـەوەکانی زانایـانی موسـلمان و یـەکێکی وەك ئەبو زەکەریا یەحیای کوڕی زیادی کوفی ناسراو بە فەڕڕاء، تـا لـە کۆتاییـدا بـەو ئەنجامـە دەگەیشـتین کـە سـامانێکی بـەپیت لـە بـواری خستنەڕووی ئامرازەکانی داهێنانی شیعر لەبەردەستدا نییە؛ یا ئەوەی باسەکەمان تەنیا لە چوارچێوەی ئەو لێکۆڵینەوانەدا سنووردار بکـەین کە جۆرێك بێت لەزەمینەسازی بۆ ئەم باسەی ئێستامان. بە هەر حاڵ، ئـەم ڕێگایـەی دووەممـان هەڵبـژارد ئـەویش بـە دوو بەڵگـە؛ یـەکیان ئەوەبوو کە لە قەوارەی ئـەم کورتـە باسـەمان زیـاد نـەکات، دووەمـیش ئەوەیـە بپەڕژێینـە سـەر بابەتگـەلێك کـەوا ئـەمڕۆ باسوخواسـیان زۆر بـاووبلاوە، بـێ ئـەوەی بنـەما سـەرەتاییەکانی ئـەم باسوخواسـانە بەڕاستی و دروستی ناسرا بن.

بەداخێکی زۆرەوە یەکێك لەو نەخۆشییانەی کەوا بەرۆکی ئێمەی ڕۆژهەڵاتیانی گرتووە، نەخۆشی لەخۆ گۆڕانە، ئەم دەردە بەدوو شـێوە سەرهەڵدەدات؛ یەکیان لەڕێی شانازیکردن بەڕابردووەکانی لەمێژینە و دەسـتەوداوێنی سـەردەمە جیاوازەکـانی مێـژوو، هـەر لـە مادەکـان و هەخامەنشییەکانەوە بیگرە تا دەگاتە شـانازیکردن بـە ئـیبن سـیناکان، فیردەوسـییەکان، خەیامـەکان و خەوارزمییـەکان و هـی دیکـەش، بـێ ئەوەی ڕەخنەیەکمان دەرحەق بەو ڕابردووەی خۆمان هەبێت و دۆخی ئێسـتا و ئاینـدەی خۆمـانی پـێ بدۆزینـەوە؛ دووەمـیش ئـەو جـۆرە بەسەرمەشق وەرگرتنە دابڕاوانەی بیروبۆچوونی ڕۆژئاواییەکانـە، بـێ ئـەوەی لـەبنج و بنـاوانی ئـەم بیروبۆچـوونانە بکۆڵینـەوە و پـێش زەمینـەی هـەر بیروباوەڕێـك دەستنیشـانبکەین. گۆڤارەکـانی چـینی

ڕووناكبیرانی ئێمه هەموو دەم پڕاوپڕی ئەم قسە و باسانەیه. یا دوا بەدوای سۆراغی ڕۆژمێر و ئەستێرەناسی و كەشفیاتی زاناكانی چەند سەدە بەر لەئێستاوە دەچین و، دەمانەوێت بە هەر شێوەیەك بێت بیسەلمێنین كە ئەوە ئێمەین ئاگرمان دۆزیوەتەوە، چەرخ و پێچكەمان داهێناوە، ئەلگۆریتم و جەبری خەتتی هی ئێمەیە، ئەوە ئێمەین زانستی پزیشكی و ئەندازیاری و هونەرەكانی دیكەمان فێری خەڵكی كردووە. بێ ئاگا لەوەی كە ئەمانە هەر ئەو باسوخواسانەن نیشانی دەدەن كەوا ئێمە ڕۆڵەی نامیراتگربووین بۆ باوك و باپیرانمان و ئەوەی فێری خەڵكانی دیكەمان كردووە، خۆمان بەدوایدا نەچووین و لەو بیروباوەڕانەی سەبارەت بە گۆڕانكارییەكانی مێژوو شتێكمان بۆ خۆمان گل نەداوەتەوە. یا ئەوەتا بەدوای سۆراغی بنیاتگەری، پاش بنیاتگەری، مۆدێرنیتە و پاش مۆدێرنێتە، هەڵوەشانەوەگەری، ڕەخنەی مۆدێرین، مەرگی نووسەر، ڕەوەنی دالەكان، تۆدۆرۆڤ، بارت، درێدا، فۆكۆ، لاكان، مەدەنییەت، ئەدەبییەت و شتی دیكەدا دەگەڕێین، بێ ئاگا لەوەی كە هێشتا سەردەمی ڕۆسۆ و مۆنتسكیومان تێنەپەڕاندووە و ڕەخنەی نوێش ناناسین و ڕێبازی بیركردنەوەی زانستیمان بەلاوە نامۆیە و گۆچانەكانمان لەبەرد دروستكراوە كەچی كارەبامان داوەتێ.

لەبیرمە هەر لەم یەك دوو ساڵە ڕابردوو لە كۆنفرانسێكدا، كاتێك باسوخواس گەیشتە سەر لێكۆڵینەوەی بیروڕاكانی دریدا، برادەرێك لەناو ئامادەبووانـدا هاواری بەسەرداكردم، كە تۆ چۆن زاتدەكەی ئەوەی كەوا دریدا لە (٧٢٠) بەرگی كتێبەكانیدا نووسیویەتی، بەم سادەییە باسی بكەیت و بەرپەرچی هەندێ لە قسەكانیشی بدەیتەوە.

ڕەنگبێ سەبارەت بەم ژمارەی (٧٢٠)ە زیادەڕۆییمان كردبێت؛ چونكێ ژمارەی دروستی قسەكانی ئەوم لە بیرنەماوە بەڵام ئەوەندە زیادەڕۆیی تێدابوو، وەك ئەو تاوانبارەی كە بەهەزار شوللاق سزا

درابوو، منیش پێکەنین گرتمی، کاتێك ڕووی کردبووە قازییەکە و پێی گوتبوو، یا هەرگیز شوللاقت نەخواردووە یا ئەوەتا نازانیت هەزار دەکاتە چەند.

هەر لەو چەند ساڵەی دواییدا، ئەوەندە قسەی ئاڵۆز و ناڕوون لەبارەی بیروڕاکانی فەیلەسووفەکانی قوتابخانەی پاریس و فرانکفۆرت و شوێنەکانی تر، لەکتێب و توێژینەوەکاندا هاتووە کە دوو خاڵی سەرەکی دەسەلمێنن: یەکیان ئەوەیە کەوا ئێمە هێشتا تێگەیشتنێکی ڕاستمان بۆ ئەو بیروڕایانە نییە، چونکە ئەگەر هەمان بووایە دەبوو لانی کەم بتوانین قسەکانی ئەم خاوەنڕایانە بەشێوەیەکی سادە دووبارەبکەینەوە؛ دووەمیش ئەوەیە کەوا زەمینەی ئەم باس و لێکۆڵینەوە لەلامان نەناسراوە و تێڕوانینێکی ڕەخنەگرانەمان بۆ بابەتەکان نییە، هەر بۆیەشە سەرگەردانی بەسەر بیرکردنەوەکاندا زاڵ دەبێت، ئەوەی خاوەنبیرێك بە ((دەشێ)) و ((ئەگەری هەیە)) دەیخاتەڕوو لەلامان دەبێت بە لێبڕاوی و، دەماری ملمان تەواوی ئەو خوێنەی کەوا پێویستە بەم ١٢٠٠ تا ١٥٠٠ گرامەی ناواخنی کەللەسەرمان بگەیەنێت، هەڵدەمژێ و کارەکە بە ئاستی دەستەوایی و تەزوولێدانی کارەبایی دەگەیەنێ.

لەلایێکی دیکەوە تۆڕە جیهانییەکانی ڕاگەیاندنیش یەخەیان پێگرتووین تا لەبری بەکارهێنانی ناواخنی کەللەسەرمان، ڕووبەڕووی کەللەیەکی تر بەناوی ((مۆنیتەر))دا دابنیشین و، لەجیاتی ((بیرکردنەوە)) سوود لە (بینین)) وەربگرین و پێوەری زانست وای لێهاتووە لەشوێنی بیرکردنەوە و ڕەخنەکاری بیروبۆچوونەکان، سەرمان هەلبکێشین و خەبەربدەین، کە بۆ نموونە چۆمسکی دوێنی شەو سەلاتەی گێزەری خواردووە و کاکۆڵەکەی پێرێ شەویش، ئەوە زەردەێنەی هێلکە بوو بەسەری خۆیەوە پێچابوو تا ڕێگە لە هەڵوەرانی مووی سەری بگرێت!.

به هەر حاڵ ئەو دەردەی کە لە دڵمدا هەبوو هەر بەو شێوەی تەزوولێدانی کارەبایی هەڵمرژاندۆتە دەرەوە و، دەشزانم کە ئەم پێشەکییە نەوەك تەنیا بایەخێکی زانستی نییە، بەڵکو نیشاندەرەوەی زێدەگۆییە لەبەرانبەر زێدەڕۆیی. بەڵام تۆش وایدابنێ کەوا ئەم یەك دوو لاپەڕەیە، وەك ئەو بیرە وایە کە کابرای سەرتاش لە بنەوەیدا هەر هاواری دەکرد، ئاخر ئەسکەندەر شاخی هەیە!.

تێڕوانینەکەمان سەبارەت بەپێشینەی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانی ئەدەبیات، لەسۆسۆرەوە دەستپێدەکەین و دواتر بەدوای سۆراغی فۆرمالیستەکانی ڕووس، بیروڕاکانی قوتابخانەی پراگ و نەریتەکانی پاش سۆسۆریدا دەچین تا دەگەینە بیروڕاکانی بارت و درێدا. دیارە بۆ هەر بابەتێکیش ئەو بەشە لە دیدوبۆچوونی ئەوان وەردەگرین کە پەیوەندی بەباسەکانی ئەم نووسینەی ئێمەوە هەبێت.

١/٢ فیردینان دۆسۆسۆر

کالەر کاتێك دێتە سەرباسی پۆلینبەندی بیرومەندان لە مێژووی بیروزانستدا، بە ڕاگواستن لە میشێل فۆکۆ، دوو دەستە لەزاناکان لەیەکتر جیادەکاتەوە (← ٢، ل ١٣٤ — ١٣٥)؛ دەستەیەکیان کە بنیاتنەری بابەتگەلێکی زانستین، لە نموونەی نیوتن و؛ دەستەکەی تریان لەنموونەی مارکس یاخود فرۆید کە بیروباوەڕێکی نوێیان بنیاتناوە. نیوتن بە بنیاتنەری زانستی نوێی فیزیك دادەندرێت، بەڵام زانستی فیزیك سەربەخۆیە و لەگەڵ ئەو جیاوازە؛ واتا دەتواندرێت ساڵانێك بە لێکۆڵینەوەی فیزیکەوە خەریك بێت بێ ئەوەی هەست بەپێویستی پێداچوونەوە بە بیروڕاکانی نیوتن بکرێت. شتێکی ئاساییە کە نیوتن پێگەیەکی باڵای لەمێژووی زانستی فیزیکدا هەبێت. بەڵام چاوپێداخشاندنەوە و پێداچوونەوەی بیروڕاکانی پەیوەندی بەزانستی فیزیکەوە نییە.

لەو لاشەوە مارکس بنیاتنەری بیروباوەڕێکە کە بە ((مارکسیزم)) ناودەبرێت؛ بەڵام مارکسیزم بەسەربەخۆیی و دوور لە مارکسەوە نییە، واتە لێکۆڵینەوە لەبەستێنی مارکسیزمدا تەنیا پەیوەندی بە دووبارە خوێندنەوە و پێداچوونەوەی بیروڕاکانی مارکسەوە هەیە و؛ فرۆیدیزمیش لەدەرەوەی بیروڕاکانی فرۆید و خوێندنەوەی ڕوانگە و بۆچوونەکانی واتایەکی نابێت. بەڵام لەم نێوەندەدا پێگەی سۆسۆر لە کوێیە؟ ئەوەی ڕاستی بێت ئەوەیە، کە پێویستە سۆسۆر لەلایێکەوە، لەڕیزی پۆلبەندی بنیاتنەرانێکی وەکو نیوتن دابندرێت و لەلاییێکی دیکەشەوە بچینەوە سەر دووبارە خوێندنەوەی بیروڕاکانی و لە چوارچێوەی بیروڕا و تێڕوانینەکانی ئەودا بەدوای زەمینەی خستنەڕووی دید و بۆچوونەکانی دواتردا بگەڕێین.

لەنێو بیروڕاکانیدا، مەسەلەی ((زمان)) (Langu) و ((ئاخاوتن)) (parole)، ((دال)) و ((مەدلول))، ((پەیوەندییەکانی هاونشینی و بانگهێشتی))، لەدید و ڕوانینەکانی دیکەی زیاتر سەرنجی بیرمەندانی پاش سۆسۆری بەلای خۆیدا ڕاکێشاوە. زاراوەی ((پاش سۆسۆری)) (past – saussurean) بۆ ئەم ڕێبازە لە لێکۆڵینەوە زمانەوانی و ئەدەبییەکان دەگەڕێتە کە لە ژێر کاریگەری بیروڕاکانی سۆسۆر و لەدوای خۆیدا بڵاوبۆتەوە، کە هەندێ جار بەشێوەیەکی ڕەها پەسەند دەکرێن و هەندێ جاریش بێنەوبەرە سەبارەت بەبەشێك لە بیروڕاکانی دروست دەبێت. سۆسۆر جیاوازی لەنێوان ((زمان)) بەواتای تایبەتی خۆی و ((زمان)) بەواتا گشتییەکەی دادەنێت. بەداخەوە لەزۆرێك لەزمانەکاندا، لەوێنەی فارسی یاخود ئینگلیزی، تەنیا یەك وشە بۆ ئەم دوو چەمکە هەیە. ((زمان)) بەواتا گشتییەکەی ئامرازێکە بۆ پەیوەندیکردن و لەسەردەمانێکی ڕابردوودا تاوەکو ئێستاش بابەتی لێکۆڵینەوەی فەلسەفی بووە. بەڵام لەوەوەی کەوا لێکۆڵینەوە لەم چەمکە گشتییەوە تەنیا لەڕێگەی چەمکە

تایبەتییەکـەی زمانــەوە ئـەنجام دەدرێـت، بیروڕاکـان سـەبارەت بـە گشــتییەتی ((زمــان)) هــەموو کــات بەلێکۆڵینــەوە لــە زمانــە تایبەتییەکانـەوە گرێدراوەتـەوە. ((زمـان)) لـە چـەمکە تایبەتییەکـەی خۆیدا، بریتییە لە زمانگەلێکی وەکو فارسـی یـا ئینگلیـزی یـا هـی تـر کـەوا کۆمەڵـە خـەڵکێك بەمەبەسـتی پەیوەنـدیکردن لەگـەڵ یـەکتر بەکاریدێنن و بـەلای خـەڵکانێکی دیکـەوە یـارای تێگەیشـتن نییـە (← ٥، ل ١). پێویستە سەرنج بخرێتە سەر ئەم خاڵە کە سۆسۆر ((زمان))ی بەواتا گشتییەکەی خۆی لەبەرچاو گرتووە و بە سیستەمێکی دادەنێـت کە لـە ((ئاخـاوتن))دا بەشـێوەیەکی مـادی بەدیاردەکـەوێت. هـەر بـەو هۆیەشەوەیە کە ئەو ((زمان))ی بەلاوە دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە، کە دەرکەوتە مادییەکەی بەشێوەیەکی تاکی دەبێت و وەردەگیرێت.

جیاکــاری لــەنێوان ((زمــان)) و ((ئاخــاوتن)) لەلێکۆڵینــەوە ئەدەبییەکاندا بایەخێکی دیـاری وەرگرتـووە؛ واتـا لەهـەردوو بـواردا چ ئەو لێکۆڵینەوانەی کە پەیوەندییان بە ((زمان))ەوە هەیە یـا ئەوانـەی بە ((ئاخاوتن))ەوە، کاتێك دەمانەوێت لەوە تێبگەین بۆ نموونـە حـافز یـاخود مـەولانا چـۆن پەرژاونەتـە سـەر داهێنـانی ئـەدەبی، یـاوەکو جیاوازییەکانی شێواز لەنێوان (بوف کور) و (کلدر)دا چین. هـەموومان لە دەرکەوتەی مادی بەرهـەمی تەجریـدی ئـەدەبیات بـەئاگاین؛ ئـەنجا پێویستە ئەوەی کە لـە ئەدەبیاتـدا بـەدیهاتووە، بخەینـە بەرچـاو؛ واتـا ((ئاخـاوتن))ی ئـەدەبیات بـە هەنـد وەربگـرین. بـەڵام وەختێـك بـاس لەسیستەمی ئەدەبیات دەکەین؛ واتە بۆ نموونە کاتێك کـە بەرجەسـتە دەکرێـت، خـودی ئەدەبیاتەکـە بـە هەنـد وەردەگـرین کـە لەبنەڕەتـدا ئەدەبییەت (literariness)ی پێ دەگوترێت. بـەم پێیـە لێکۆڵینـەوە لـە ئەدەبییەت، بەواتای لێکۆڵینەوەی ((زمان))ی ئەدەبیات و لێکۆڵینەوەی دەقـە ئەدەبییەکانـە، یـان توێژینـەوە و لێکۆڵینـەوەی ((ئاخـاوتن))ی ئەدەبییە.

لەبەشـــی یەکەمـــدا بـــاس لـــەبارەی ((نیشـــانەی زمـــانی)) و ((پەیوەندییـەکانی هاونیشـینی و جێنشـینی [بانگهێشـتی]یـەوە کـرا. سۆسۆر خۆی جگە لە لێکۆڵینەوە لە بەستێنی لادانی ناوە تایبەتـەکان، لەشـیعری شـاعیرانی لاتینـی زمـان و ئەفسانەکانی ئـەڵمانیی سـەدەکانی ناوەڕاست، توێژینەوەیەکی دیکەی لە بواری ئەدەبیاتـدا ئـەنجام نـەداوە تاوەکو بتواندرێت پێگەی ئەو لەم مەیدانەی لێکۆڵینەوە دا بزاندرێت؛ بـەڵام بـە هـەر جۆرێـك بێـت کـارێکی بەڵگـە نەویسـتە کـە هـیچ زمانـەوانێك ناتوانێـت ((ئـەدەبیات)) نادیـدە بگرێـت و ئـەم ڕووداوەی کـەوا لـەناو زمانـدا ڕوودەدات بخاتـە ئـەو لاوە. ئـەوەی لـەبیروڕاکانی سۆسۆردا کە لەبـەر دەسـتی ئێمەدایـە، گرینگـی پێـدانی ئـەو بـەزمانی ئـەدەب پیشـاندەدات، بـەڵام ئـەو جـۆرە ڕێکوپێکییـەی نییـە تـاکو بتواندرێت بە لێبڕاوی قسە لەسەر دیدگای ئەو بکرێت. ئـەو شـتانەش کـە لـەبارەی ڕەوتـی پـاش سۆسـۆری وەکـو ڕەخنـەگرتن لـەبیروڕاکانی سۆسۆر خروانەتەڕوو، بەرلەوەی کـەوا لایـەنێکی زمانـەوانیان هـەبێت، لەسەر بیروڕا فەلسەفییەکانی ئەوەوە بنیاتنراون، هەر بۆیەشە دەرکی بیروڕاکانی سۆسۆر لە بەستێنی زمـانی ئەدەبـدا کێشـەکە دوو چـەندان دەکاتـەوە؛ چونکە لەسـەرەتادا ئـەوە نازانـدرێت، ئـەوەی کـەوا سۆسـۆر لەپۆلی وانە گوتنەوەکانی خۆیدا باسی کردووە، پێویستە بەشـێوەیەکی ئیلزامی لە لێکۆڵینەوەی زمـانی ئەدەبیشـدا کـارایی هـەبێت یـاخود نـا. دوای ئەوەش تا چ ڕادەیەك دەتواندرێت، ئەو کۆمەڵە ڕەشنووسـەی کـە خوێندکارەکان کۆیان کردۆتەوە و هـەروەها نووسـینەکانی خۆیشـی لـە بـواری لادانـەکان، کـە سۆسـۆر هـیچ کـات لەخۆیڕانـەبینیوە بڵاویـان بکاتەوە، کە بنەمای بیرکردنەوەیەکی فەلسەفی لەبواری زمانی ئەدەبدا پێکدەهێنێت و لەو مەیدانەدا پشت بەبیروبۆچوونە نەنووسـراوەکانی دەبەسترێت.

٢/٢ فۆرمالیستە ڕووسەکان

قوتابخانـەی فۆرمـالیزم (formalism) لـە دەسـتپێکی دەیـەی ١٩٢٠ لەسۆڤیەت سەریهەڵدا و لەساڵی ١٩٣٠دا بـەهۆی ناتـەبایی لەگـەڵ دیـدی سـتالینیزم سـەرکوت کـرا. لـەنێوان دیـارترین کەسـانی سـەر بـەم قوتابخانەیـە دەتوانـدرێت ئامـاژە بـۆ زمانـەوانان و نووسـەرانی وەکـو ئایشـن بـاوم، ئەشکۆلوفسـکی، یاکۆبسـن، توماسینیسـکی و تیتـانۆف بکرێـت. زمانەوانـەکانی ئـەم قوتابخانەیـە زۆربـەیان لـەدەوری ((ئەنجومـەنی زمانـەوانی مۆسـکۆ)) کۆببوونـەوە و ((ئەنجومـەنی لێکۆڵینـەوکانی زمـانی ئـەدەب))یش لـە پترۆگـراد، نووسـەرەکانی سـەر بەم قوتابخانەی لەدەوری خۆیدا کۆکردبۆوە. (←٦، ل ١٥).

فۆرمـالیزم لـە هـەناوی هێماگەرییـەوە چـەکەرەی کردبـوو، دژ بـە بیروڕای ئەو هێماناسانەش دەوەسـتایەوە کـەوا سـەرقاڵی لێکۆڵینـەوەی لایەنـەکانی جوانیناسـی دەقـە ئەدەبییـەکان بـوون و لـەپێناوی دەستنیشـانکردنی ((چـاك)) و ((خـراپ))دا سـوودیان لـە هەسـتەکانی خۆیـان وەردەگـرت، هـەر ئـەوانیش بـوون کـە نازنـاوی فۆرمالیسـتیان بەسـەر ئـەم دەسـتەیە لـە پسـپۆران و پـەیڕەوانی لێکۆڵینـەوە ئەدەبییەکانـدا بڕیبـوو، تـا وەکـو توانجێـك نیشـانی بـدەن کـە ئـەوان هۆشـیان بـەلای ناوەڕۆکـەوە نییـە و بەتـەنیا بـە ڕوواڵەتەکانـەوە خەریکن. هێماگەراکان باوەڕیان وابوو، کە زمان لەپێناوی گەیشتن بـە ئەدەبیات بەهاوکاری سنعەتگەلێکی وەکو کێش و بانگهێشتی و ئیمـاوە ڕاڤەدەکرێت. ئـەوان ئـەم سنعەتانەیان وەکـو کـارێکی ئاسـایی گریمانـە دەکـرد و لەڕێگـەی ئەوانیشـەوە بەرهـەمی ئـەدەبییان هەڵدەسـەنگاند؛ بەڵام هەرچی فۆرمالیستەکان بوون مەسەلەی بنەڕەتی بەلایانەوە ئەم ((ڕاڤەکاری))یـە بـوو و لەهـەوڵی ئەوەشـدا بـوون کـە چـەند و چۆنییەکەی بدۆزنـەوە. ئـەوان دیـدو ڕوانینـی خۆیـان بـەجۆرێك لـە

وشەسازی (morphological approach) دەدایە قەڵەم. پێویستە سەرنجی ئەوە بدرێت کە بەلای ئەوانەوە زاراوەی morphology بەو واتایە نەدەهات کە لە زمانەوانیدا بەکاردەبرێت، بەڵکو بەهەمان ئەو چەمکە بەکاریان دەبرد کە لە پزیشکیدا باوە؛ ئەمەشیان هەمان ئەو لایەنە هاوبەشە بوو کە لە نێوان ئەمان و زمانەوانەکانی بنیاتگەرادا بەدیدەکرا، چونکێ ئەمانیش زمانیان وەکو سیستەمێك سەیر دەکرد کە لە کۆمەڵێك ئەندام گەلی هاوپەیوەند لەگەڵ یەکتریدا پێکهاتووە.

توێژینەوەکانی فۆرمالیستەکان بەشێوەیەکی سەرەکی لەسنووری لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا بوو، کە تیایدا مەسەلەی بنیاتی ئەدەبیاتیان لەبەرچاودەگرت. ئەوان جیاکاریان لەنێوان بەرهەمی ئەدەبی و داهێنەری بەرهەمەکە دەکرد و لەو باوەڕەدابوون کە لێکۆڵینەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان هیچ پەیوەندییەکی بەجیهانی داهێنەری بەرهەمەکەوە نییە. وەك ئەوەی فلانە شاعیر لە چ ساڵێك لە دایکبووە، چۆن ژیاوە و لە چ هەلومەرجێکدا کۆچی دوایی کردووە. ئەمانە ئەگەر کاریگەرییەکیشیان بەسەر داهێنانی شیعرییەوە بووبێت، لە مەسەلەی لێکۆڵینەوە و ساغکردنەوەی شیعرەکانیدا بایەخێکی ئەوتۆیان نییە. هەر ئەم مەسەلەیەش لەخستنەبەرباسی بیروراکانی بارت دا بایەخێکی بەرچاوی هەیە کە لە دواییدا دێینەسەری.

بەهەر حاڵ، وادیارە کە زاراوەی ((نا ئاشناکردن)) بۆ یەکەمجار لەبیروراکانی ئەشکۆلۆفسکییەوە وەرگیرابێت، ئەوەی کە لە بەرگی یەکەمی ئەم کورتە باسەدا باسی لێوەکراوە. ئەم خاڵە بوو بە سەرچاوەی سەرنجراکێشانی فۆرمالیستەکانی ڕووس و هاوکارە چیکەکانیان، بەتایبەتیش هەر یەك لە مۆکارۆفسکی و هاوڕانك.

یەکێك لەو مەسەلە گرینگانەی کە فۆرمالیستەکان پێیەوە سەرقالبوون، بەتایبەتیش ڕۆڵی یاکۆبسن لەخستنەڕووی ئەم

مەلەسەیەدا نکوولّی لێناکرێت، بابەتێکە کە لەم کورتە باسەدا ناومان ناوە ((گەمەی نیشانەکان))، ئەویش هەمان بابەتی ((ئەرکی شیعری)) زمانە کە لە خستنەڕووی دیدگای پاکۆبسنەوە بایەخێکی بەرچاوی هەیە. فۆرمالیستەکان بیروڕایان وابوو کە وشەکان لەناو شیعردا واتا زمانییەکەی خۆیان لە دەستدەدەن و بۆیان هەیە دەلالەت بۆ واتا یاخود واتاگەلێکی دیکە بکەن. لەم بوارەدا دەتواندرێت نموونەیەکی وەکو ((نێرگز)) وەربگرین کە لە شیعردا بەواتای ((چاو)) بەکاردەبرێت.

باسوخواسی ڕاستی یان ناڕاستی ئەم دیدگایە بۆ ئەو بڕگەیە بەجێ دەهێڵین کە تیایدا تاوتوێی بیروڕاکانی دریدا دەکەین. چونکە هەر ئەم خاڵەشە بنەمای دیدگای ئەوی پێکهێناوە لەمەسەلەی گومان سەبارەت بە پەیوەندی لەنێوان ((دال)) و ((مەدلول))دا.

بەڵام ئەو مەسەلە گرینگەی کەوا ئەشکۆلۆفسکی هاتۆتەسەری و باسی کردووە، پەیوەندی بە سوانەوەی ((گەمەی نیشانەکان))ەوە هەیە. لێرەدا دیدی ئەو لەو بارەوە بەهاوکاری هەمان نموونەی ((نێرگز))ەوە تاوتوێدەکەین. کاتێك ئەم وشەیە بۆ ماوەی سەدان ساڵ بەواتای ((چاو)) بەکاردەبرێت، ئەوا دووچاری سوانەوە دەبێت و وەك خوازەیەکی بێ ڕەنگورووی لێدێت کە ئیتر ناتوانێت ((نائاشنایی)) پێك بهێنێت. ئەنجا ئەمە هەر هەمان ئەو مەسەلەیەشە کە شەفیعی کەدکنی لەکاتی قسەکردن لەبارەی بەرجەستەسازی سواوە و داهێنەردا باسیدەکات (← ٧، ل ١٤) و لەبەرگی یەکەمی ئەم کورتە باسەماندا وەکو بنەمایەك بۆ مەسەلەی گریمانەی ((لادان لەزمانی ئۆتۆماتیك)) وەرگیراوە (← ٩، ل ٤٨ – ٤٩). بەڵام بەداخەوە (نیوا) لەکاتی ڕاگواستنی ڕاوسەرنجەکانی ئەشکۆلفسکی – یا ئەوەتا لەکاتی وەرگێڕانی بۆ فارسی – لەبری زاراوەی ((بەرجەستەسازی)) زاراوەی سنعەتی ئەدەبی بەکارهێناوە و دیدگاکەی ئەویان بەم شێوەیە

ڕاگواستووه کەوا ((سنعەتە ئەدەبییەکان بەشێوەیەکی بەردەوام لەسووانەوەدان)) (←١٠، ل ٢١). لەکاتێکدا کە سنعەتی ئەدەبی ناسوێتەوە (کۆن نابێت)، بەڵکو ئەوە ڕۆڵی وشەیەکە کە کۆن دەبێت و دەسووێتەوە. یا بەڕستەیەکی سادەتر، ئەوە سنعەتی خوازە نییە کە کۆن دەبێت، بەڵکو ئەوە بەکارهێنانی وشەی ((نێرگز))ە لەبری ((چاو)) کەوا کۆن دەبێت و دەسووێتەوە.

٣/٢ لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی قوتابخانەی پراگ

ئەو کەش و هەوا سیاسیەی لەدەیەی ١٩٣٠ دا باڵی بەسەر یەکێتی سۆڤیەتدا کێشا بوو، هەروەها دژایەتی دەسەڵات بۆ بیروڕاکانی فۆرمالیزم، بوو بە هۆکاری ئەوەی چالاکوانەکانی هەردوو ئەنجومەنی لێکۆڵینەوەکانی زمانەوانی و زمانەوانی ئەدەبیات، لەو وڵاتە بڕۆن و سەری خۆیان بۆ وڵاتی غەریبی هەڵبگرن، لەپێشەوەشیاندا یاکۆبسن بوو کە بەر لەو سەردەمە و لە ساڵی ١٩٢٠ پەنای بۆ پراگ بردبوو. (←٦، ل ٢٣).

ئەلقەی زمانەوانی پراگ لەساڵی ١٩٢٦ لەئەنجامی کۆششی دەستەیەك لە مامۆستایانی زمانەوانی و ئەدەبیات، لەوێنەی (ماتسیوس) و چالاکییەکانی کەسانێکی وەکو (یاکۆبسن) دامەزرا. ئەم کۆڕە ڕۆڵێکی سەرەکی لەبڵاوبوونەوەی بیروباوەڕی بنیاتگەری ئەوروپاییدا گێڕاوە و بەشێکیش لە بنیاتنەرانی قوتابخانە بنیاتگەرییەکانی ئەوروپایی، لەنێویاندا کەسێکی وەکو مارتینە، لە ئامێزی ئەم کۆڕەدا پێگەیشتن و بەدیارکەوتن. (← ٦، ل ٢٣).

هەر لەو ڕۆژگارەدا بوو کە یاکۆبسن بەهاوکاری هاووڵاتەکەی خۆی ترۆبتسکۆی، تیوری وشەسازییەکەی خۆیان هێنایە ئاراوە و، لێکۆڵینەوەکان سەبارەت بەدنیای زمان، لانی کەم لە بازنەی سیستەمی دەنگی ((زمان))ەوە، ئاراستەیەکی کارەکی بەخۆیەوە بینی.

بەشـێك لـە گـرنگترین بیروڕاكـانی یاكۆبسـن، سـەبارەت بـە لێكۆڵینـەوە ئەدەبییـەكان و بەتایبـەتیش ئـەوەی ئـەو لەچوارچـێوەی ئەركەكانی زماندا بەناونیشانی ((ئەركی شیعری)) باسی لێوەكردووە، لەبـەرگی یەكـەمی ئـەم كورتـە باسـەدا خراوەتـەڕوو (←٩، ل٣١ – ٣٥)، وەكو چۆن ئـەو بابەتانـەی لە لێكۆڵینـەوە ئەدەبییـەكانی قوتابخانـەی پراگـــدا لـــەژێر ناونیشـــانی ((زمـــانی ئۆتۆماتیـــك)) و ((بەرجەستەسـازی))دا باسـیان لێـوەكراوە، هـەر لـەو بەرگـەدا خراونەتەڕوو. (←٩، ل ٣٥ – ٤٦)

یـەكێكی دیكـە لـەبیروڕا گرنگـەكانی یاكۆبسـن، كـە لـە پەیوەندییـەكانی هاونشینی و جینشینی [= بانگهێشتی] سۆسۆرەوە هـەڵێنجراوە، ڕووانینـەكانی ئـەوە لەچوارچـێوەی جەمسـەرەكانی خواستن و خوازەدا، كە بەهۆی پەیوەنـدی ڕاستەوخۆی لەگەڵ ئـەوەی لێرەدا باسدەكرێت، بڕگەیەكی لەبەشی چوارەمی ئـەم نووسـراوەدا بـۆ تـەرخانكراوە. بـەڵام بابـەتێكی گرینگـی بیروڕاكـانی كـە بـە چـاوێكی كەمبایەخ یاخود بەشێوەیەكی زۆر ئاڵۆز سـەیركراوە، پێویسـتە لێـرەدا ئامـاژەی بـۆ بكرێـت، چـونكە لـەڕیزی ئـەو بنەمایانەیـە كـە لـەم نووسینەی بەردەستدا لەبەرچاودەگیرێت. یاكۆبسن كاتێك هەڵوەسـتە لەسـەر زمـان گـیران دەكـات، بـەگوێرەی شـپرزەیی لەبـەكارهێنانی تـەوەرەكانی هاونشـینی و جێنشـیندا (← ٣) سـەرنج دەخاتـە سـەر مەسەلەی هەڵبژاردن و ڕیزكردن. ئێمە لەبەشی یەكەمدا ئاماژەمان بۆ زاراوەكـانی ((هەڵبـژاردن)) و ((ڕیزكـردن)) كـردووە ((←٢/١/١)) كـە وەكو بنـەمایەك بـۆ كاركردنیـان لەسـەر هـەردوو تـەوەری جێنشـینی و هاونشـینی دەژمێردرێـت. لەوێـدا ئـەو كەسـی پەیامـدەر بـە ((هێمـا داڕێژ)) ناودەبات؛ بەواتای ئەوەی كەسێك پەیامێك بەیارمەتی زمانێك [= هێما] بۆ پەیاموەرگرەكەی بەرانبەری دەگوازێتەوە، ئەم پەیامگرە بـە ((هێمـا شـیكار)) ناودەبرێـت؛ واتـە ئـەو كەسـە ئـەو پەیامـەی كـە

پەیامدەر لە ڕێگەی زمانەوە پێی گەیاندووە، هێماکانی شیدەکاتەوە و تێی دەگات. لێرەدا پەیامدەر یا ((هێما داڕێژ)) لەسەرەتادا دانەکانی زمان ((هەڵدەبژێرت)) و لەپاشاندا ((ڕێزیان دەکات))؛ واتە لەئاستی تەوەری جێنشینیدا نیشانەگەلێك هەڵدەبژێرێت و لەپاشانا لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینیدا لەتەك یەكتریدا دایاندەنێت. بەو پێیە ((هێما داڕێژ)) یەکەمجار لەبەرانبەر ((هەڵبژاردن))دا دەبێت و ئەنجا دوای ئەوە ((ڕیزکردن))؛ کەچی پەیاموەرگر یاخود ((هێما شیکار)) یەکەمجار بەرەوڕووی ((ڕیزکردن)) دەبێتەوە لەدوای ئەوە ((هەڵبژاردن))، چونکێ ئەو لەسەرەتا لەبەرانبەر نیشانەگەلێکدا دەبێت کە لەسەر تەوەری هاونشینی لەبەرانبەریدا بەدیارکەوتوون، ئەنجا بەدوای سۆراغی ((هەڵبژاردن))یاندا دەڕوات. مەسەلەی بنەڕەتی ئەوەیە کە تا چ ڕادەیەك دەتواندرێت بەلێبڕاوی بگوترێت، کەوا ((هێما شیکار)) دوابەدوای ڕووبەڕووبوونەوەی لەگەڵ ((ڕیزکردن))دا بەهەمان ئەو ((هەڵبژاردن))ە دەگات کە مەبەستی ((هێماداڕێژ))ەکە بووە، بەگوێرەی بنەمای پەیوەندی ((مەدلول)) لە ئاستی ((میسداق))دا، کە لە بەشی یەکەمدا ئاماژەی پێدراوە و لەبەشی چوارەمدا زیاتر باسی دەکرێت (←٢/٤)، بە هەر ڕادەیەك مەدلولی زمانی لەمیسداقی جیهانی دەرەوە نزیکتر بێت، ئەگەری دەستپێڕاگەیشتنی هێماشیکەرەوە بە ((هەڵبژاردن))ەکانی هێماداڕێژ زیاتر دەبێت. بۆ نموونە لە دەقێکی زانستیدا کە مەسەلەی ((گەمەی نیشانەکان)) لەئارادا نییە، دەتواندرێت ئومێدەوار بین کە هێماشیکار بەوردی بە ڕێڕەوی پێچەوانەی کارکردنی هێماداڕێژەکەدا بڕواتەوە. بەڵام کاتێك ((گەمەی نیشانەکان)) لەئارادا بێت، کەسی هێماشیکەرەوە، ((هەڵبژاردن))ی خۆی لەو ((ڕیزکردن))ەدا دەخاتە کار و، سەمەرەترین لایەنی مەسەلەکەش لەوەدایە؛ کاتێك کەسێك دێت و ((واتا))ی شیعرێکمان بۆ لێکدەداتەوە و پێمان دەڵێت، کە لە

بنەڕەتدا ئەو شیعرە ((شیعر)) نییە!. ئەم بابەتە لەو بەشەدا و لەکاتی خستنەڕووی بیروڕاکانی بارتدا، دووبارە دەگەڕێینەوە بۆی.

٤/٢ گریما و تۆدۆرۆف

گریما لەڕیزی واتاناسایی بنیاتگەراو بیرمەندانی نەریتیی سۆسۆر بووە و بۆ یەکەمجار بە نموونە وەرگرتن لەو تایبەتمەندییە فۆنیمیانەی کەوا ترۆبتسکۆی و یاکۆبسن خستبوویانەڕوو، باسی لە تایبەتمەندییە واتاییەکان کردووە. تۆ درۆفیش یەکێکە لە بنیاتگەراکانی ئەو سەردەمە کە لێکۆڵینەوەکانی زیاتر لە بەستێنی بنیاتە ڕێزمانییەکانی ئەدەبیاتە.

هەر یەك لەم دوو زمانەوانە بە دەوری خۆی و بەگوێرەی پسپۆڕییان، سەرقاڵی شیکردنەوەی سیستەمی چیڕۆك گەلێکی گێڕانەوەیی (داستانهای روایی) بوون بەلاّم بەلای شیعرەوە نەچوون. بەو هۆیەوە پەیوەندی لەنێوان بیروڕاکانی ئەواندا لە بواری لێکۆڵینەوەی ئەدەبی و ئەمانجی ئەو باسەی ئێمە بەدیناکرێت. هەر چەند باسوخواس لەمەڕ بیروڕاکانی ئەوان شێوەیەکی گونجاوی بەخۆیەوە گرتووە. (← ٦، ل ٣٩ – ٥١).

٥/٢ بارت

لەناو بەرهەمەکانی بارتدا، دوو کتێبیان – نمرەی سفری نووسین و ئێس/ زێد – باس و بابەتگەلێکیان تیادا هاتووە کە بە جۆرێك پەیوەندی لەگەڵ ئەم کورتە باسەی ئێمەدا هەیە. ئەو لە نمرەی سفری نووسیندا لەدوای ئەوەیە بیسەلمێنێت، کە دوابەدوای دارمانی ژیانی برجوازی سەدەی نۆزدەهەم لەشێوازی نووسینی ئەو سەردەمەدا، بۆ یەکەمجار چەمکی ((شێواز)) هاتۆتەکایەوە و نووسەران لە هەوڵی ئەوەدابوون تاوەکو شێوازێك بۆ خۆیان دەستەبەر

بکـەن. بەشـێك لـە نووسـەرەکانیش، لەنێویانـدا هـی وەکـو کـامۆ و هیمنگوای، هـەوڵیان دەدا نووسینەکانیان دامـاڵراو بێـت لەهـەر جـۆرە شـێوازێك و، ئەمـەش خـۆی لەخۆیـدا هـەنگاونانێك بـوو بەئاراسـتەی ((نمـرەی سـفر))ی نووسـین. وەك ئـەوەی هـەر ئـەم بـێ شـێوازییە زووبـەزوو بـوو بـەجۆرێك لەشـێواز. بـەو هۆیـەوە بـارت لـەو پێنـاوەدا دەکۆشا، تا نیشانی بدات کە نووسین لە هەر شـێوەیەکدا بێـت خـاوەنی شێوازی تایبەت بەخۆیەتی. (← ١).

ئـەم تێڕوانینـە زەمینـەی خسـتنەڕووی مەسـەلەیەکی دیکـەی لەبەردەم بارتدا خوشکرد کە ئـەویش جیـاوازیکردن بـوو لـەنێوان دوو جۆرە نووسەردا. ئەو مەسەلەی ((نووسـین)) بـەلای نووسـەرێکەوە کـە بـە ecrivantی ناودەبـات، بـەکارێکی تێپـەڕ سـەیر دەکـات؛ واتـە ئـەو ((شتێك دەنووسێت))؛ بەم پێیە ئێمـە لەگـەڵ ((شـتێك))دا ڕووبـەڕوو دەبینەوە کەوا ئەو نووسیویەتی. لێرەدا نووسەر لـەناو نووسـینەکەیدا ئامـادەیی هەیـە و دەتـوانین بڵـێین کـەوا ئـەو سـوود لـە ((ئـەرکی گێڕانـەوەیی)) زمـان – بـەپێی دیدگەکـەی یاکۆبسـن (← ٩، ل ٣٣) – وەردەگرێـت. لـەلایێکی دیکـە جـۆری دووەمـی ((نووسـین)) لـە بارودۆخێکدا دەستەبەر دەبێت کـە وەك کـارێکی تێنەپـەڕە، واتـە ئـەو نووسەرەی کـەبارت بـە ecrivain نـاوی دەبـات، ((دەنووسێت)) و ئێمـە لەگەڵ نووسینەکەی ئەودا ڕووبەڕوو دەبینەوە.

بارت باوەڕی وایە کە خوێنەر لەم هەلومەرجەدا بەهەمان شێوەی نووسـەر، ئافرێنـەری بەرهەمـە، چـونکێ ئـەو دووبـارە بـۆ خـۆی خوێندنەوەی بۆ دەکات. ئەم مەسەلەیەی کە بارت لێرەدا باسی دەکات، هەمان ئەو ئەنجامەی لێ بەدیدێت کە لەکاتی باسی پەیوەندی لـەنێوان ((هێما دارێژ)) و ((هێما شیکار))دا لە دیدگای یاکۆبسنەوە داومانەتـە دەست.

بەپێی ئەو بنەمایەشە کە قسەکردن لەبارەی ((مەرگی نووسەر)) دێتە ئاراوە. ئەم ((نووسەر))ە هەر ئەوەیە کە بارت بە ecrivain ناوی دەبات؛ واتە نووسەرێك کە ((دەنووسێت)) و خوێنکەرێکیش کە لە میانەی خوێندنەوەی بەرهەمەکەیدا ئامادەییەکی داهێنەرانەی هەیە. کەواتە ((مەرگی نووسەر)) ئەو کاتە ڕوودەدات کە لە بەرهەمێکی ئەدەبیدا سوود لە ((ئەرکی شیعری)) زمان وەرگیرابێت نەوەك هەر بەرهەمێك. بەم شێوەیە بەدیاردەکەوێت، کەوا ((مەرگی نووسەر)) لە باری واتاییەوە دۆخێکی ئەرێنی هەیە نەوەکو نەرێنی. ((نووسەر)) خۆی دەکاتە قوربانی بەرهەمەکەی خۆی و لەناو نووسینەکەیدا بە نەمری دەمێنێتەوە. سەت خۆزیا دەمانتوانی لەکاتی وەرگێڕانی ئەم زاراوەیەدا، لەبری ((مەرگ))، وشەی ((شەهادەت))مان بەکاربهێنایە تاوەکو بمانگوتبا، کەوا شاعیر لەناو شیعرەکەیدا شەهید دەبێت و بەنەمری دەمێنێتەوە.

بەپێی ئەو بنەمایە دەتوانین لەوە تێبگەین، کە زاراوەی ((مەرگی نووسەر)) تەنیا لەکاتی تیوردارێژی لەبارەی زانستی شیعرناسیدا (poetics) دەکەوێتە بەرباس، ئەویش بۆ نووسەرێك کە لە بەرهەمەکەیدا سوودی لە ئامرازەکانی داهێنانی شیعری وەرگرتبێت. بەڵام بەداخەوە لەئێراندا بەهۆکاری هەمان ئەو پەتای ڕاڤەخوێنیەی کە باسمانکرد، ئەم زاراوەیەش واتایەکی دیکەی وەرگرتووە کە زیاتر لایەنێکی سۆزداری نەرێنی هەیە. لەبەشێك لەنووسینەکاندا خوێندوومانەتەوە و کە دەڵێن، دوای ئەوەی شاعیر شیعرەکەی دادەنێت، گرینگ نییە ئیتر بزانین ئەو کێیە، بەڵکو گرینگ شیعرەکەیەتی.

((مەرگی نووسەر)) ئەوکاتە لەئارادایە کە من شیعرێك دەخوێنمەوە و لەبەر ئەوەی بەوردی ناتوانم بگەمە مەبەستی شاعیر و هەر لە بنەڕەتیشەوە بەلامەوە گرینگ نییە کە لە مەبەستی ئەو بگەم

یا نەگەم، شیعرەکە بۆخۆم واتا دەکەمەوە و بەو شێوەیە؛ هەر جارێك کە شیعرەکە دەخوێندرێتەوە، گوزارشت و دووبارە خوێندنەوەیەکی تایبەت بە خۆی دەستەبەر دەکات. کەواتە یەکەم ئەم سیفەتە ناشێت بۆ هەر نووسەرێك بەکاربرێت، دووەمیش بەکاربردنی ئەم سیفەتە بە بەرهەمەکەیەوە پەیوەستە نەوەك خودی خۆی. نووسەر لەیەکێك لە بەرهەمەکانیدا دەمرێت لەبەرهەمێکی تریدا زیندووە و، هەر ئێستا لەو بەرهەمەیدا کە دەمرێت، زیندووترە بەڵام ئامادەبوونی لەسەروەختی خوێندنەوەی ((شیعر))ەکەیدا ڕۆڵێکی نابێت. چونکێ دووبارە خوێندنەوەی ئەم ((شیعر))ە دەکەوێتە ئەستۆی خوێنەرەوە.

بەو هۆیەوەیە کە دەڵێین، واتاکردنەوەی ((شیعر)) کارێکی بێهوودەیە، چونکێ کاتێك بانگەشەی ئەوەمانکرد کە دەتوانین ((شیعر))ێك واتا بکەینەوە، ئەوە دەگەینە ئەو باوەڕەی کە ئەو بەرهەمە ئەدەبییە ((شیعر)) نییە؛ واتا بەرهەمەکە لە بارودۆخێکی ئەوتۆدایە کە دەتواندرێت لەڕێگەی تەوەری هاونشینییەوە، بەشێوەیەکی ورد بگەین بەهەمان ئەو ((هەڵبژاردن))انەی کە نووسەر لەکاتی ئەفراندنی بەرهەمەکەیدا لەبەرچاوی گرتوون.

٦/٢ درێدا

ڕەنگە بتوانین بەشێوەیەکی لێبڕاو بڵێین کە درێدا پێشەنگی ڕێبازی پاش بنیاتگەری و بناغە داڕێژی ئەم جۆرە هزروبیرەیە. لەنێوان کتێبەکانی ئەودا لە هەموویان زیاتر، نووسین و جیاوازی و لەبارەی زانستی ڕێزمان، بیروڕاکانی وی نیشاندەدەن. ئەو لەمیانەی ڕەخنەی مێژوویی بیرکردنەوەی ڕۆژئاواییدا، سوود لە زاراوەیەکی وەکو ((پێکهاتە شکێنی/ هەلوەشانەوەگەری)) (deconstruction) وەردەگرێت تاوەکو نیشانیبدات کە لە بەرانبەر یەك وەستانی زنجیرەی پلە بەندیی ئەم بیرکردنەوەیە تا چ ڕادەیەك لەرزۆك و ((لەبەریەك

هەڵوەشاوە))یە. شیکردنەوەکانی دریدا بریتییە لە ڕخنەگرتن لەبارەی ((گوتن تەوەری)) (logocenterism) بیرکردنەوەکانی ڕۆژئاوایی. ئەم زاراوەیەش لەداڕشتنی دریدا خۆیەتی و بەواتای جۆرێك لە ڕێکۆپێکی بۆ واتا، ئەندێشە، هەقیقەت، وشە و گوتن دێت کەوا لەوێنەی ژێرخان سەیر دەکرێن؛ واتە لەبەرایی نیشانەکان و دەرکەوتە مادییەکانەوەن. نموونەی بەرچاوی تەوەر گوتنی بریتییە لە تەوەری دەنگ (phonocentrism) کەوا گوفتار بە پێشتر لە نووسین دەزانێت و، نووسین بەدەرکەوتنی گفتار دەدرێتە قەڵەم. بە باوەڕی دریدا، خستنە لاوەو بەلاوەکی دانانی نووسین، لەپای بەهەڵە تێگەیشتنی بەشێك لە تایبەتمەندییەکان یاخود زمانەوەیە.

پێویستە سەرنج بدەینە ئەو مەسەلەیە کە دریدا خۆی زمانەوانە و دەزانێت کەوا لە بەشێکی زۆری لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکاندا، لەوێنەی لێکۆڵینەوە لە زمانی منداڵانی باخچەی ساوایان، توێژینەوە لە شێوەی بەکارهێنانی زمان لەڕیزی نەخوێندەوارانداٰ، لێکۆڵینەوە لەو شێوەزارانەی کە نووسینیان نییە و هی تریش، ڕێگە چارەیەك جگە لە لێکۆڵینەوەی گوفتار بەدیناکرێت. ئەوەی ئەو لێرەدا باسیدەکات زیاتر مۆرکێکی فەلسەفیانەی هەیە و بەدوای ئەوەدایە تا بیسەلمێنێت کە نووسین ئەوە نییە ئامرازێکی پلەدووی، لاوەکی و بێ پەیوەندی بەناوەرۆکی زمانەوە بێت.

ئەو بەمەبەستی هەڵوەشانەوە ((بنەماشکێنی)) بەرانبەر وەستانی زنجیرەی پلەبەندیی گوتن و نووسین، پەنا بۆ لێکدانەوەی بیروڕاکانی سۆسۆر دەبات بەو پێیەی کە لە وانەکانی گشتی زمانەوانییەوە کۆکراونەتەوە و، پشت بەو خاڵەیان دەبەستێت کەوا ئەوەی سۆسۆر لەبارەی کەموکوڕییەکانی نووسینەوە باسی کردوون، لەبارەی گوتنەوە دروستە:

سۆسۆر مەسەلەی دەنگ لەسیستەمی زمان جیادەکاتەوە و، وێنەی دەنگیش بە بەشێك لەسیستەمی زمان دەزانێت. بەو حاڵەوە باوەڕی وایە، کەوا بابەتی شیکردنەوەی زمان تێکەڵەیەك نییە لەوشەی گوتراو و نووسراو، بەڵکو بەتەنیا بریتییە لە وشەی گوتراو (← ٤، ل ٤٥). سۆسۆر ((مەترسییەکان))ی نووسین بەدیاردەخات و لای وایە کە نووسین بەهۆی خۆپارێزییەکانییەوە، ناتوانێت نوێنەرەوەی گوفتار بێت و لە لێکۆڵینەوەکانی زماندا بەکار ببرێت؛ بەڵام لەشوێنێکی دیکەدا ئاماژەی بۆ ئەم خاڵە کردووە کە بەمەبەستی نیشاندانی چەمکی یەکەی لێکدابڕاوی، چاکترین ڕێگا ئەوەیە کە یارمەتی لەنووسین، وەك سیستەمێکی دیکەی نیشانەکان، وەربگرین. ئەنجا لە پاشان ڕێنووسی t بەنموونە دێنێتەوە و دەڵێ دەتواندرێت ئەم ڕێنووسە، بەوێنەی جیا جیا بنووسرێت بەو مەرجەی جیاوازییەکانی لەگەڵ d. i. f. l و هی دیکەدا وەك خۆی بمێنێتەوە (← ٤، ل ١٦٥) بەم پێیە نووسین، وەك لەلاپەڕەکانی سەرەتای کتێبی وانەکانی گشتی زمانەوانیدا هاتووە، ناکرێت لە لێکۆڵینەوەکانی زاناکانی زماندا جێگەی ببێتەوە، کەچی لە ١٢٠ لاپەڕە دواتردا دەگۆڕێت بۆ چاکترین ئامراز لەپێناوی ڕوونکردنەوەی یەکەکانی زمان، بەواتای ئەوەی گوفتار وەردەگەڕێت بۆ شێوەیەك لەنووسین و ئەوە هەر نووسینیشە کە لە ئاراستەکردنی ناوەڕۆکی گوفتاردا بەکاردەبرێت.

درێدا لە مەسەلەی بایەخپێدانی بە نووسین، لەسەر هەمان ئەو ڕێچکەیەی یاکۆبسن هەنگاو هەڵدێنێ کە لەکاتی خستنە بەرباسی ((ئەرکی شیعری)) زماندا خستوویەتییەڕوو، بەڵام لەو نێوانەدا دەتواندرێت لەڕووی میتۆدناسییەوە هەڵوەستە لەسەر سێ خاڵی دیدگەی درێداوە بکرێت: یەکەمیان لێکۆڵینەوەیەتی سەبارەت بە بایەخی نووسین، ئەویش لەسەر ئەو بنەمایەی کە سۆسۆر نەیتوانیوە هەڵوێستی خۆی لەنێوان گوفتار و نووسیندا ڕوونبکاتەوە. بە باوەڕی

نووســەری ئــەم دێرانــە، هەڵوێســتی سۆســۆر ئاشــکرایە. ئــەو لــە لێکۆڵینەوەکانی زماندا، گوفتار بەپێشتر لەنووسین دەزانێت و لەپێگەی خۆیدا وەکو زمانەوانێك جەخت لەسەر ئەو مەسەلەیە دەکاتەوە.

هــەر مامۆســتایەك چــەند بەیانییــەك چــووبێتە پــۆلی وانەگوتنەوەوە، ئەو قسەیەمان دەسەلمێنێت کە مامۆستا هەوڵدەدات ســوود لەهــەر ئامرازێــك وەربگرێــت تــاوەکو بابەتەکــەی بــۆ خوێندکارەکانی ڕوونبکاتەوە. مـن خۆیشـم کاتێك دەمـەوێت جیاوازی لـەنێوان بـزوێن و نەبزوێنـەکان بـۆ خوێنـدکارەکانم ڕوونبکەمـەوە، پەنجەرەی پۆلەکە دەخەمە سەرپشت و دەڵێم، هەر دەنگێك دەربکەین و پاسەوانەکەی بەر دەمی دەرگاکەی زانکۆ بیبیستێت، ئەوە بزوێنـە. پاشـان دەسـتدەکەم بـە بـانگ و هـاوار و چـەند دەنگێکـی بـزوێن و نــەبزوێن دەردەکــەم. منداڵــەکان پێدەکــەنن و فێــری گەیشــتن و نەگەیشـتنیش دەبـن. جـا ئەگـەر هـات و مـن بکـەوم و بمـرم و ئـەم منداڵانــەش بیانــەوێت ڕەشنووســەکانیان لەیــەکتر بـدەن و کتێبێـك بەناوی منەوە بنووسن، دیارە لەو کتێبەدا مەسەلەی جیاوازی لـەنێوان بــزوێن و نەبزوێنــەکان، بەمــەرجی کردنــەوەی پەنجــەرەو بــانگ و هـاوارەوە دەبەسـتنەوە. هـەموو بـاس و لێکۆڵینـەوەکانی سۆسـۆر لـە وانەکانی زمانەوانی گشتیدا لەسەر بنەمای پێشخستنی گفتـار لەئاسـت نووسیندا داڕێژراوە و تەنیا لەیەك لاپەڕەی هەموو کتێبەکەیدا (←٤، ل ١٦٥)، ڕێنووسێکی وەك نموونـە هێنانەوەتـەوە تـاوەکو بابـەتێکی پـێ ڕوونبکاتەوە؛ چونکە ئەو بەلێکۆڵینەوەی ((زمان))ەوە خەریکە نەوەك ((ئەدەبیات)). بەڵام کاتێك دێتەسەر باسی لادانەکانی شاعیرانی لاتینی زمان، تەنیا نووسین لەبەرچاو دەگرێت. چونکە ئـەو دەزانێـت کـە لـە کوێـدا دەبێـت جـەخت لەسـەر گوفتـار و لـە کوێـدا لەسـەر نووسـین بکرێتەوە.

خاڵی دووەم کە پەیوەندی بەبیروڕاکانی دریداوە هەیە، ڕاڕایی ئەوە سەبارەت بە ((مەدلول)) و دەلالەتی ((دالی))ێك بۆ ((دال))ێکی دیکە و بەپاشخستنی واتایە. ڕێگابدەن لەپێناوی باشتر تێگەیشتنی ئەوەی دریدا تێبینی دەکات، پەنا بۆ نموونەیەك ببەین، کە بۆ ڕوونکردنەوەی ئەم بۆچوونەی دریدا بەشێوەیەکی گشتی بەکاردەهێندرێت (← ٢، ل ١٤٣) و ئەو بوارەشمان بۆ دەڕەخسێنێت تاوەکو زیادەگۆیی بێ پاساو ڕوونبکەینەوە.

وایدابنێ واتای وشەیەکمان نەزانی و لەفەرهەنگی زماندا بەدوایدا دەگەڕاین. لەبەرانبەر وشەکەدا وشەیەکی دیکە نووسراوە. ئەگەر هات واتای ئەم وشەیەی دووەمیشمان نەزانی. لاپەڕەکانی فەرهەنگەکە هەڵدەدەینەوە و بەشوێن سۆراغی واتای وشەکەی دووەمدا دەگەڕێین؛ واتە لەبنەڕەتدا لەبەرانبەر هەر وشەیەك، وشەیەکی دیکە دەبینین، کە خۆی دەروازەیەکی دیکەیە لەهەمان فەرهەنگی زماندا (← ٢، ل ١٤٣). بەگشتی ئەم نموونەیە بەمەبەستی خستنەڕووی دیدگاکەی دریدا سەبارەت بە ((ڕەوانی دالەکان/ سیلان دالها)) دەهێندرێتەوە. کە بەتەواوی دیارخەری ڕەچاونەکردنی دیدگاکەی سۆسۆرە و کێشەیەکی میتۆدناسیش بەدوای خۆیدا دەهێنێت. سۆسۆر ((دال)) بەشتێکی دابڕاو لە ((مەدلول)) و ((مەدلولیش)) بە دابڕاو لە ((دال)) نازانێت (←٤٢، ل ٩٩). کەواتە وەختێك دەتوانین قسە لەبارەی ((دال))ێکەوە بێنینە گۆڕێ، کەوا پەیوەندییەکی هەرچەندە بەتاڵ و داخوراویش بێت، بە ((مەدلول))ێکەوە هەبێت؛ بەدەر لەمە ناتوانین بچینە نێو کایەی سیستەمی زمانەوە، هەروەها ناشتوانین ئەوە لەبنیاتی زماندا، واتە تۆڕی پەیوەندییەکانی هاونشینی و جێنشینی جێگیر بکەین. جیاکردنەوەی ((دال)) لە ((مەدلول)) وەك ئەوەیە کەوا کاغەز پارەییەکی هەزار تمەنی لەناوەڕستدا بکەین بە دوو لەت و واش

بزانین کە هەر لەتێکی بەهاکەی پێنج سەت تمەنە. کاغەزپارەی هەزار تمەنی یا ئەوەتا بەهای هەزار تمەن دەبێت یا ئەوەتا هیچ بەهایەکی نابێت.

کەواتە ئەوەی دریدا بەناونیشانی ((دال))وە خستوویەتییەڕوو، ((دال))ەکەی سۆسۆر نییە. کاتێك ئێمە لە فەرهەنگی زماندا بەدوای واتای وشەیەکدا دەگەڕێین، ئەوا وێنەی دەنگی یاخود نووسینەکەیمان لەبەردەستدایە کە هێشتا نەبۆتە ((دال)) و ئەوسا هێشتا ((مەدلول))یشی نییە و لە دەرەوەی سیستەمی زماندا جێگیر دەبێت. ئینجا یا دەبێت ناوێکی دیکە بۆ ئەم ((دال))ەی دریدا دابندرێت بۆ ئەوەی لەباسەکانی سۆسۆر و مەسەلەی نیشانەی زمانی جیا بکرێتەوە، یا ئەوەتا دیدگاکەی ئەو هەموار بکرێتەوە.

بەڵام پێویستە بزانین کە دریدا بیرمەندێکی بنیاتگەرایە و بیروبۆچوونەکانی خۆی لەسەر بنەمای ڕوانگەیەکی بنیاتگەری بۆ زمان داڕشتووە، ئەگەرنا سوودوەرگرتن لەزاراوەی ((پاش بنیاتگەری)) پێویست نییە. کەواتە ئەو بەوردی دەزانێت کە ((دال))ی بەچ واتایەك بەکارهێناوە. چونکە ئاماژەی بۆ ((دال)) لەڕوانگەی سۆسۆرەوە کردووە، بەم پێیە کێشە لەهەڵبژاردنی زاراوەدا نییە، بەڵکو پەیوەستە بەو بابەتەوە کە ئەو ئاوڕ لەمەسەلەی ((گەمەی نیشانەکان بەپێی لێکچوون)) ناداتەوە، چونکە ئەوەی لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی جێگیردەبێت ((دال)) نییە بەڵکو ((نیشانە))یە و، هەروەها ئەوەش کە لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینی بەپێی لێکچوون لەجێگەی ئەودا بانگهێشتی دەکرێت ((نیشانە))یەکی دیکەیە.

لەکاتێکدا دریدا ڕای وایە کە دەلالەتی ((دال))ێك بۆ ((دال))ێکی دیکە مەسەلەی واتا بە پاش دەخات، خۆی باوەڕی وایە کەوا درککردنی واتا لەڕێگەی ((دال))ەوە بەدی نایەت. ئەگەرنا پاشخستنی واتا مانایەکی نابێت؛ کەواتە ئەوە شتێکی دیکەیە کە دەبێ واتا

بـەدیبهێنێت، ئەگـەر هـات و ئـەم واتایـەش نەهاتـە بەرهـەم، ئـەوا توێژینەوە لەبارەی زمـان و دیـدی وی بـۆ ئـەو مەسـەلەیە چ واتایـەکی دەبێت؟

وەکو بابەتی سێیەم پێویستە بێینـە سـەر باسـی دیـدی درێدا بـۆ زمان. یەکێك لەسەرەکیترین ئەو مەسەلانەی کە لـە پـاش بنیاتگەریـدا باسدەکرێت و، پێشینەی لەبیروڕای هەندێك لە بنیاتگەراکانی لەوێنەی ساپێر و وۆرفدا بەدیدەکرێت، باوەڕهێنان بەو مەسەلەیەیە کەوا زمان جیهانی مرۆڤەکان پێکدەهێنێت. بە واتایەکی دیکە، ئەو تێگەیشـتنەی ئێمە کە سەبارەت بەجیهان هەمانە، پەیوەستە بە زمانەکەمانەوە.

بەمەبەستی چوونە ناو ئەو باسەوە، ڕێگابدەن نـاواخنی فەلسـەفە شەقبکەین و بەدوای سەرنجڕاکێشی یەك مەسەلەی فەلسـەفیدا بچین. وەکـو شـتێکی ئاسـایی بیرکردنـەوەی فەلسـەفی تـا ئـەو شـوێنە سەرنجڕاکێشـە کـە زانسـت ڕاسـتی و ناڕاسـتییەکەی لەسـەنگی محـەك نەدابێت. کاتێك زانست ڕاستی قسەیەکی فەلسەفی سەلماند، ئـەوا ئـەو قسـەیە لەکایـەی فەلسـەفەدا دەردەچێت. هـەروەها لـەلایێکی دیکـەوە، کاتێك زانست توانی ناڕاستی بیرێکی فەلسـەفی بسـەلمێنێت، ئـەوا ئـەو بیرە سەرنجڕاکێشی خۆی لەدەستدەدات. بەم پێیە، ئیتر مەلەسەی باس و بیرکردنەوەیەکی فەلسـەفی، سـەبارەت بـەوەی کـە زەوی لەناوەڕاسـتی ئاسماندا هەڵکەوتووە و هەموو شتەکان بە دەوری ئـەودا دەسـووڕێنەوە لە ئارادا نییە، چونکە زانسـت ڕاسـتی ئـەو مەسـەلەیەی ڕەتکردۆتـەوە، لەڕاستیدا سەرنجڕاکێشی بیرکردنەوەی فەلسـەفی لەوەدایـە کـە زانسـت پەی پێ نەبردبێت. فەلسەفە بەدوای زانستدا دەڕوات تـاوەکو زەمینـە بۆ زانست برەخسێنێت، بەڵام کاتێك زانسـت ئامـادەبوو، بیرکردنـەوەی فەلسەفی خۆی بۆ سەرزەمینێکی دیکە هەڵدەپێچی کـە زانسـت توانـای ئامادەگی لەم تەنگژەیەیدا نەبێت.

ئەو تاقیکردنەوە جیاوازانەی کە لەم ساڵانەی دواییدا لەبەسـتێنی تێگەیشتن (دركکردن)دا ئەنجامدراون و یاکۆبسن ئاماژەی بۆ بەشێکیان

کــردووە (→ ١١)، ســەلماندوویانە کــە مــرۆڤ تێگەیشــتنەکانی خــۆی لەمیسـداقەکانی جیهـانی دەرەوەدا وەردەگرێـت و لەپاشـان دەیهێنێتـە سەر زمان. ئەم تاقیکردنەوانە ئـەوە بەدیاردەخـەن کـە منـداڵ لـەدوای هاتنــە دنیــا، ســەرەتا تێگەیشــتن لــە میســداقەکانەوە پەیــدا دەکــات و مەدلولــە زمانییــەکانی لەبەرابــەر میســداقەکان هەڵدەســەنگێنێ. بەگوتەیــەکی ســادەتر، ئەگــەر بگەڕێینــەوە بــۆ بیروڕاکــانی سۆســۆر، دەبینین کە زمان لەدوولاوە لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا هاوسنوورە، مرۆڤ لەئاست جیهانی دەرەوەدا سوود لە زمان وەردەگرێت، تاوەکو سـەبارەت بەجیهانی دەرەوەی زمان بدوێت. ئەو تاقیکردنەوانەی لەم زەمینەیەدا ئەنجامدراون، باسوخواسی فەلسەفی لەم بارەیەوە ڕەتدەکەنەوە. ئـەنجا ئــەوە ڕاســت وەك ئــەو مەســەلەیە وایــە، کــە ئــەو توێژینــەوە جۆراوجۆرانـەی لـەبواری زیندەوەرزانیـدا ئەنجامـدراون سـەلماندوویانە کە هێلکە تـەنیا خانەیەکە و بـازدان (طفـرة وراثیـة) لـەو خانەیـەوە سەردەگرێت؛ ئەنجا ئێمە بێین دابنیشـین و فەلسەفەچێتی بـۆ بکـەین کە ئایا سەرەتا مریشك بووە یاخود هێلکە. هـیچ فەلسـەفەکارێك ئـیتر بەلای ئەو مەسەلەیەوە ناچێت. چونکە بیرکردنەوەی فەلسەفیانە بـەو شوێنەوە بەندە کە زانست یارای گەیشتن بەو شوێنەی نییە.

ئێســتا وایــدابنێ، ئەزموونگــەلێکی لــەو جــۆرە قەناعــەتی پێنـەکردووین و بەلامانـەوە فەلسـەفە بـالا دەسـتە بەسـەر زانسـتەوە. کەواتـە ڕێگابـدە جارێکی دیکە بێینـەوە سـەر باسـێکی فەلسـەفی لـەو بارەوە و مەسەلەکە لەم لاینەوە تاوتوێ بکەین. سـەرەتا پێویسـتە ئـەو مەسەلەیە لەبەرچاو بگـرین، کـە تیـوری ڕێـژەیی (نسـبیت)ی سـاپێر و وۆرف لەسەر بنەمای تێڕوانینی قسەپێکەرانی زمان بۆ جیهـانی مـادی داڕێژراوە و دەچێتەوە سەر بیروڕاکانی هومبلت، هاردر، وایس گێربر و تیریەر و، لەسەر بنـەمای ئـەو ڕاسـتییە دامـەزراوە کـەوا هـەر زمانێـك وێنەیەکی ناڕێك و جیاواز لە واقعیەتەکانی جیهانی دەرەوەمان دەداتە

دەسـت و، سـاز و بڕینكـی تایبـەت بـۆ ناولێنـانی دیاردەكـان یـاخود میسـداقەكان هەڵدەبـژێرێت (← ٨، ل ١٨ — ٢٥). كەواتـە ئـەوەی ئـەم فەیلەسوف و زمانەوانانـە باسیانكردووە، هـەنگاو هەڵێنانـە لـەجیهانی مادییــەوە بــۆ زمــان؛ واتــە قســەپێكەرانی هــەر زمانێــك لەئاســت پەیوەندییەكانی خۆیاندا، دەستبڕێكی تایبەتیان لەجیهانی دەرەوەدا بۆ زمانەكەیان هەڵبژاردووە. ئـەم تێڕوانینـە ئـەوە نیشاندەدات كـە ئـەوە دنیـای مرۆڤـە زمانەكـەی ئـەو پێكـدەهێنێت. جیهـانی دەوروبـەری عەرەبێك لەگەڵ جیهانی دەوروبەری كەسێكی ئەسكیمۆ جیاوازە و بەو هۆیەشەوە لـەزمانی ئـەوەی یەكەمـدا وشـەگەلێكی زۆر بـۆ ((وشـتر)) و لەزمانی ئەوەی دووەمدا بۆ ((سەهۆڵ)) هەیە.

بەڵام درێدا باوەڕێكی پێچەوانەی هەیە؛ واتە ئەو دەڵێ كە زمـانی مـرۆڤ جیهـانی ئـەو پێكـدەهێنێت. دیـارە سەرنجڕاكێشی ئـەم گوتەیـە لەلایـەنی فەلسـەفییەوە، لـەوە زیـاترە كـە لـە بیروڕاكـانی هـەمبۆڵت و هاردەر یاخود ساپێر و وۆرفـدا بـە دیـدەكرێت، چـونكە لەگـەڵ ڕاسـتی زانستیدا جیاوازە.

درێدا وەكو زمانەوانێك بێ چەند و چون باوەڕی بـەگۆڕانی زمـان بەدرێژایی كات هەیە؛ ئەنجا ئەگەر بڕیار وابێت كە زمانی مرۆڤ دنیای ئـەو پێكبهێنێـت، ئـەوا پێویسـتە لەگـەڵ گـۆڕانی زمـان، دنیـای ئـەو قسەپێكەرەی زمانیش بگۆڕێت. ئەگەر ئەم جیهانە لەلایەنی مادییـەوە بگۆڕێــت، مەســەلەكە بــۆ میســداقەكان دەگەڕێتــەوە؛ واتــە وشــەی ((هــەوربڕ))، ((جــەڕبادەری فرەنســی/ ئیســپانە))، ((كۆمپیوتــەر))، ((سكرئیسپانە)) هی تر لەناو زماندا هەن، چونكێ ئەم بوونەوەرانە لە جیهانی دەرەوەی زمانـدا پەیـدابوون. كەواتـە ئـەم جـۆرە گۆڕانكاریانـە ناتوانێت قسـەكانی درێـدا بسـەلمێنن، چـونكە هـەر دیاردەیـەك سـەرەتا لەجیهانی دەرەوەی زماندا پەیدا دەبێت و لەپاشاندا وشەیەك دێتە ناو زمانـەوە و دەبێتـە مایـەی گـۆڕانی سیسـتەمی زمـان. دیـارە مەبەسـتی

دریدا ئەوە نییە کە ئێمە لەسەرەتادا بەگوێرەی لێکدان، وشەکانی ((هەور)) و ((بڕ)) بێنین و لەتەك یەکتریان دابنێین تاوەکو ((هەوربڕ))ی لێ پێکبهێنین، ئەوساکە بیر لە دروستکردنی تەلارێك بکەینەوە کەوا سەری لەئاسمان بسووێت. کەوابێت ئەوەی دریدا باسی دەکات، نابێت بەجیهانی مادییەوە گرێدرابێت، چونکە لە هەلومەرجێکی وادا پێچەوانەی بۆچوونەکەی دریدا ڕاستە. بەم پێیە دەبێ مەسەلەکە پەیوەندی بەجۆرێك لەبیرکردنەوەی مرۆڤەوە هەبێت؛ واتە زمانی مرۆڤ بیرکردنەوەی ئەو پێکدەهێنێت و جیهانی دەرەوەش شتێك نییە جگە لەوەی لەبیرکردنەوەی ئەوادا شێوەی وەرگرتووە. دیارە باسوخواسێکی لەم بارە لەلایەنی فەلسەفییەوە زۆر سەرنجڕاکێشە. بەلام باشە ئەگەر زمان دەگۆڕێت، کەوابێ دەبێ ئەندێشەی مرۆڤەکانیش بگۆڕێت. یا ئەوەتا یەکەمجار زمان دەگۆڕێت ئەنجا بیرکردنەوە، یاخود یەکەمجار بیرکردنەوە دەگۆڕێت لە دواییدا زمان. بەلام لێرەدا مەسەلەیەکی دیکە دێتە پێشەوە ئەویش ئەوەیە کە دەبێ دریدا بتوانێت بیسەلمێنێت کە بیرکردنەوەی مرۆڤایەتی بەدرێژایی کات گۆڕاوە؛ واتا تێڕوانینی مرۆڤ لەو ڕۆژەوە کە شێوەی مرۆڤایەتی خۆی وەرگرتووە، لەئاست دیاردە مەعنەوییەکاندا — و نەوەك مادییەکان — تاوەکو ئەمڕۆ گۆڕانی بەسەردا هاتووە.

ئەم مەسەلەیە دوو لایەنی هەیە: یا وەکو ڕوانین و جیهانبینی مرۆڤ بەگوێرەی دیاردە مادییەکانی جیهانی دەرەوە گۆڕانی بەسەردا هاتووە، کە لەم حاڵەتەدا دیسان جیهانی دەرەوە ئەم شێوە بیرکردنەوەیە بەسەر مرۆڤدا دەسەپێنێ؛ یا ئەوەتا ڕوانین و جیهانبینی مرۆڤایەتی بەشێوەیەکی سەربەخۆ لە دیاردەکانی جیهانی دەرەوە گۆڕاوە؛ واتا لە بنەڕەتدا ئەرکی مێشکی ئەو ئالوگۆڕی بەسەرداهاتووە.

ئەگەر لایەنی یەکەمی مەسەلەکە بێتە گۆڕێ، ئەوە لەگەڵ دیدگای دریدادا جیاوازی دەبێت، چونکێ بیر لە جیهانی دەرەوە بەسەر

مرۆڤدا دەسەپێت، بەڵام ئەگەر باس بێتە سەر لایەنی دووەم؛ واتا بیر بەشێوەیەکی سەربەخۆ لەئاست جیهانی دەرەوەدا کار بکات، پێویستە مرۆڤی ئەمرۆکە، سەربەخۆ و جیا لەجیهانی دەرەوە و میسداقەکانی دەوروبەری، خاوەن بیرکردنەوەیەکی وابێت کە بۆ نموونە بەر لە پێنج هەزار ساڵ نەیبووبێت. لێرەوەیە پێویستە دریدا بتوانێت بیسەلمێنێت، ئەگەر ئێمە ژمارەیەك کۆرپە لە ناوچەیەکی دوور لە میسداقەکانی ئەمرۆکە دابنێین و سەیری گەشەسەندنیان بکەین، ئەوان زەویان بەشێوەیەکی تەخت بەلاوە قبوول نابێت، ڕۆژ و مانگ وەکو خوداوەندانی خۆیان ناونابەن و سەری کڕنۆش لەبەرانبەر نهێنییەکانی هەورەتریشقە و بروسکەدا نەوی ناکەن.

بەڵام لەنێوان بیروڕاکانی دریدادا مەسەلەیەکی بایەخدار هەیە کە بۆ ئەم نووسینەی بەردەست گرینگییەکی زۆری دەبێت، ئەویش هەمان ئەو پەیوەندییە بەرجەستە کراوەیە لەنێوان ((دال)) و ((مەدلول))دا. بۆچوونە ناو ئەو باسەوە سەرەتا پێویستە ئاماژە بۆ ((وشەکانی ناونان)). (onomatopoeic words) بکەین کە سۆسۆر لەباسی لەخۆوەبوونی (ئارەزوومەندانەبوونی) نیشانەدا دەیخاتەڕوو، تاوەکو نیشانی بدات کە ئەم پۆلە وشەیە خەوشێك بۆ بۆچوونەکانی ئەو و پەیوەندی لەنێوان ((دال)) و ((مەدلول))دا دروست ناکات (←٤، ل ١٠١ – ١٠٢). ئەو ئاماژە بۆ نموونەگەلێکی وەکو glas (= زەنگ) و fauet (= شەللاق) دەکات و ڕوونی دەکاتەوە ئەگەر هات و ئەم وشانە لە زمانی فرەنسیدا، دۆخێکی ناونانیان هەبێت و قسەپێکەرانی زمانی فرەنسی وا هەستبکەن کە لەنێوان ((دال)) و ((مەدلول))ی ئەم نیشانانەدا پەیوەندییەکی بەرجەستەکراوی هەیە، ئەمە مەسەلەیەکی هەڵگەوتە، چونکێ glas لە فۆرمی لاتینی classicum و fouet لە fagus وە داڕێژراون کە لە زمانی لاتینیدا ئەم بەرجەستەکراویە دەرناکەوێت.

دریدا لەیەکێك لە بایەخدارترین بەرهەمەکانی خۆیدا بەناوی زەنگ، کە ناولێنانەکەی بۆ هەمان ئەو نموونەیەی سۆسۆر دەگەڕێتەوە، ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە دەکات، کە پەنابردن بۆ ڕیشەناسی لەتوێژینەوە لەبارەی تایبەتمەندیی خودیی نیشانەیەك، زۆر لە سۆسۆرەوە دوورە، کە ئەو خۆی جەخت لەسەر جیاوازی واقعیاتی هاوزەمانی و دەرزەمانی دەکاتەوە؛ بەڵام سەیرتر لەوە نادیدەگرتنی مەسەلەیەکە بەهۆی ((هەڵکەوت)) یاخود ((ڕێکەوت)) بوونیانەوە، ئەویش لەلایەن کەسێکەوە کەوا زمان لەبنەڕەتدا بە ((هەڵکەوت)) و ((ڕێکەوت)) دەزانێت. (← ٤، ل ١٠٩)

سۆسۆر لەکاتی باسکردن سەبارەت بەنیشانەکانی زمان، کرۆکی بوونی نیشانەی زمانی بە ((ڕێکەوتن)) دادەنێت (← ٤، ل ٩٧ – ١٠٣) و بەو هۆیەوە پەیوەندی لەنێوان ((دال)) و ((مەدلول)) بە ئارەزوومەندانە دەداتە قەڵەم، چونکە باوەڕی بە بەرجەستەکاری لەم پەیوەندییەدا نییە. بەڵام دریدا ئەم ئەگەرە باسدەکات کەوا ڕەنگبێ هەر ئەم بەرجەستەکارییە ڕێکەوتەیە، وەك بەشێك لە بنەما و کاری زمان بژمێردرێت. ئەوا لەو باوەڕەدایە تا ئەگەر هات و کەسێکیش بەڵگەهێنانەوەکەی سۆسۆر لەبارەی ناونانەوە پەسند بکات و قەبوولیشی بێت کە ناونان هیچ کاتێك تەنیا لەسەر بنەمای لێکچوون دانارێژرێت، دیسانەوە دەخوازێت ئەم ئارەزوومەندانەبوونە تێکەڵ بە بەرجەستەکاری بکات؛ جا ئەم بەرجەستەکارییە بە هونەر نواندنی شاعیرانەوە پەیدابێت یا بەهۆی ئالوگۆڕی زمانەوە، یا ئەوەتا بە سەرنجدانی وردی خوێنەر لەلادانەکان و یاخود بە هەڵەوپەڵەی قسەپێکەران، یا لەڕێگەی سازوکاری وێژدانی ناوشیارەوە (←٢، ل ١٠٨ – ١٠٩). دریدا ئەو ئەگەرەش لەبەرچاو دەگرێت کەوا ڕەنگە نیشانەکانی ئارەزوومەندانەی سیستەمی زمان بەشێك بن لە سیستەمێکی گوتاریی فراوانتر کە لەو سیستەمەدا، دەرکەوتەکانی بەرجەستەکاری، بەرجەستە شکێنی و بەرجەستەکاری

سەر لەنوێ ڕوودەدەن. بایەخی سەرەکی بیروڕاکانی درێدا لەم مەسەلەیەدا بە حەشاردراوی ماوەتەوە، کە بەداخەوە کەمتر ئاوڕی لێدراوەتەوە یا هەر لەبنەڕەتەوە بە نەناسراوی ماوەتەوە، لەکاتێکدا کە دەشێ تروسکەیەك بێت بۆ بیرکردنەوە سەبارەت بە چۆنییەتی ئەرکی چوواندن و هەروەها خواستنیش. پەرەگرافی تازە باسی مەسەلەی پەیوەندی بەرجەستە لەنێوان ((دال)) و ((مەدلول))داو، ئەو ڕوانینەی سەبارەت بە ڕەوانی دالەکانەوە لەئارادایە، زیاتر بەرەو چەندوچۆنی دەبات، بەڵام بۆ شیمانەی مەسەلەی ڕەوەنی نیشانەکان داکۆکیکار دەبێت.

بۆ نووسەری ئەم دێرانە هەمیشە ئەو پرسیارە لەئاراد بووە، کە بۆچی باڵای یار دەبێ بە ((سەرو)) بچووێندرێت و بۆچی بۆ نموونە بە ((چنار)) و ((منارە))، یان ((عامودی کارەبا)) و ئەو شتانە نەچووێندراوە؟ بۆچی پاڵەوانی ئازایان بە ((شێر)) چوواندووە؟ مەگەر ((کەرکەدەن)) یاوەکو ((ئەسپی دەریا)) لە ((شێر)) ئازاتر نین. ((ئەسپی دەریا)) کاتێك دەبینێت کە تیمساحێك ئاسکێك ڕاکێش ڕاکێش بۆ ناوەوەی ڕووبارەکە دەبات، بەخۆنەویستی خۆی داوێتە ئاوەکەوە و ئاسکەکە لەنێوان شەویلکەکانی تیمساحەوە دەردێنێت، کامە شێر بەو ڕادەیە بە جەرگە؟ شێری نێرە هەر ڕاویش ناکات؛ ڕەوە شێرێکی مێینە دوای ئەوەی هەڵمەت دەکەنە سەر کەرێکی کێوی، ئەوکاتە خاوەن شکۆ دێت و ڕانی ئەو بێچارەیە داگیردەکات.

هەمیشە دەڵێن ((چواندن)) نیازمەندیی بەڕووی لێکچوون هەیە، بەڵام ئەم ڕووی لێکچوونە بە چ جۆرێك دەستنیشان دەکرێت؟ ئایا بەڕاستی هەڵبژاردن بەگوێرەی ((لێکچوون))، کارێکی ئارەزوومەندانەیە؟ ئایا بەڕاستی هەر شتێك کە بە جۆرێك لەجۆرەکانی لە شتێکی دیکە بچێت، دەتواندرێت بەپێی ئەم لێکچوونە هەڵبژێردرێت و لە سنعەتگەلێکی وەکو ((چواندن)) و ((خواستن))دا بەکاربرێت؟ ئەگەر وەڵامەکە بەنەرێیە، ئایا لەواقعدا سیستەمی گوتار

و بەرجەستەكاری لەپشت سیستەمی نیشانەكانی ئارەزوومەندانەی زمانەوە نییە و بەرجەستەیی خۆی بەسەر ئەم ((هەڵبژاردن))ەوە ناسەپێنێت؟

ئەم پرسیارانە لەهیچ كام لەبەرهەمەكانی دریدا، بیری ئەویان بەخۆیانەوە سەرقاڵ نەكردووە، بەڵام دۆزینەوەی وەڵام بۆیان دەشێ ببێتە بنەمای گریمانەیەك كە لەبەشی شەشەمدا باسی دەكەین.

كتێبنامە

1- Barths, R. Writing Degree zero, tran, Annette and Colin smith, London, 1967.

2- Culler, J. D. Ferdinand de Saussure, Comell univ press, 1986.

3- Jakobson, R. "Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbances" in: Essis de Linguistiqae general, paris, 163.

4- Saussure, F. de. Cours de Linguistique general, Tullio demauro(ed) paris, 1973.

٥- بورشه. ت. و اشنا يدری، ی. هـ. ی. ((زبان))، در: زبان شناسی و ادبيات، ترجمه كورش صفوی، تهران، هرمس، ١٣٧٧.

٦- سجودی، فرزان، سبك شناسی شعر سپهری: رويكردی زبان شناختی، رسالهٔ كارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه علامه طباطبايی، ١٣٧٦.

٧- شفيعی كدكنی، محمد رضا، موسيقی شعر، تهران، آگاه، ١٣٦٨.

٨- صفوی، كورش: ((نسبت در ترجمه))، در: هفت گفتار دربارهٔ ترجمه، تهران، نشر ماد، ١٣٧١.

٩- ______، از زبان شناسی به ادبيات، ج١، نظم، تهران، نشر چشمه، ١٣٧٣.

١٠- نيوا، ژ. ((نظری اجمالی بەفرماليسم روس))، در فصلنامهٔ ارغون، ترجمهٔ رضا سيد حسينی، س١، ش ٤، ١٣٧٣.

١١- ياكوبسن. ر. روزهای بنيادين در دانش زبان، ترجمهٔ، كورش صفوی، تهران، هرمس، ١٣٧٦.

بەشی ٣

ئامرازەکانی داهێنانی شیعری

لەبەشـی یەکەمـدا و لـەکاتی باسـکردنی کەمکردنـەوەی ڕێسـادا، ئاماژە بۆ ئەو بابەتە کراوە کە ئەم جۆرە لە پرۆسەی بەرجەستەسازی کۆمەڵە ڕێوشوێنێك دەگرێتەوە کە کار لەسەر ناوەرۆکی زماندادەکەن؛ بـەواتا لـە کۆتاییـدا واتایـەك بەرهەمـدێنن کـە بـەجۆرێك لـەجۆرەکان لەگـەڵ ئـەو واتایـە لـەزمانی ئاسـاییدا جیـاوازە. بـەلای حەقشناسـەوە کرۆکـی شـیعر لەسـەر بنـەمای لادان لـەپێوەرەکانی زمـانی ئاسـایی بنیـاتنراوە (← ٤). لـەلای شـەفیعی کـەدکنیش کرۆکـی شـیعر لەسـەر بنـەمای شـکاندنی پێـوەری لـوجیکی زمـان ڕاوەسـتاوە (← ٥، ل ٢٤١) و ئەم دیدگایانەش هەر ئەوەیە کە لیچ جەختی لەسەر کردۆتەوە. (←١، ل ٥٦)

لـەم بەشـەدا هەوڵـدەدەین لەسـەرەتادا جۆرەکـانی کەمکردنـەوەی ڕێسا [= لادان لەپێوەر]، بەو شێوەیەی کە مایەی سـەرنجی لـیچ بـووە، بەشێوەیەکی درێژتر لەوەی کە لە بەرگی یەکەمدا هـاتووە (←٨، ل ٤٦ – ٥٤) بخەینـە بـەر بـاس و لێکۆڵینـەوە. تـا ئـەوەی ڕوونبێتـەوە کـە بایەخی هـەر یـەکێك لـەم جۆرانـەی کەمکردنـەوەی ڕێسـا چییە و لـە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکاندا، ئـەو سنعەتانەی لەگـەڵ جۆرەکـانی کەمکردنەوەی ڕێسادا جووت دەبن کامانەن.

١/٣ لادان لە ڕێساکانی زمانی ئاسایی (زمانی پێوەر)

بۆ ئەوەی ئاشکرابێت کە کەمکردنەوەی ڕێسا بە چ واتایەك دێـت، سەرەتا پێویستە تێبگەین کە ڕێسا چییە. بە گوتەیـەکی دیکـە سـەرەتا دەبـێ ئـەوە بـزانین کـە ڕێسـاکانی زمـانی ئاسـایی چـین و چ جـۆرە ئەرکێکیان هەیە بۆ ئەوەی بتوانین بەسەریاندا باز بدەین.

بـۆ چـوونە نـاو ئـەو باسـەوە ڕێگـا بـدەن نموونەکـەی شـەترنجی سۆسۆر بێنینە پێش چاو تاوەکو لـەم ڕێگەیـەوە بەڵگەمەنـدی بکـەین. سۆسۆر کاتێك باسی لە مەسەلەی ئەرکی دانـەکانی زمـان کـردووە، دوو

نموونـــەی جـــوانی هێناوەتـــەوە: یـــەکیان شـــەمەندەفەری تیـــژڕۆی کاتژمێری ٨:٤٥ی نێوان پاریس – جنێف (← ٣، ل ١٥١) بووە و، ئـەوەی دیکە یاری شەترەنج (← ٣، ل ١٥٣). ئەو لـەو کاتـەدا کـە بـاس لـەبارەی ((ئەرك/ ڕۆڵ))دا دەکات زاراوەی form بـەکاردێنێت و لەبەرانبـەر بـە substance دایدەنێت، کە بەڕیز بـە ((وێنـە/ ڕوخسار)) و ((نـاواخن/ ناوەرۆك)) ناو دەبرێن. ئەم ((ڕوخسار))ە کە لە بنەڕەتدا هەمان ئـەو ((ئەرك))یـە، کـە بیرۆکـەی بنـەڕەتی مارتینـەی سـەبارەت بـە تیـوری ڕۆڵگێڕان پێکهێناوە (← ٢) کە بەدەر لە سنووری ئەم باسەی ئێمەیـە؛ بـەڵام ئـەوەی لـەم نێوانـەدا بایـەخی هـەبێت هـەمان مەسـەلەی ئـەو ((ئەرك))ەیە.

سۆسـۆر لـە نموونـە شـەترەنجەکەی خۆیدا، ئامـاژە بـۆ ئـەو خاڵـە دەکات کەوا ڕەگـەز و شـێوەی مۆرەکان، کاریگـەری بەسـەر یارییەکـەوە نییە. شێوەی هەر مۆریەك هەر بەو ڕادەیە گرینگە تاوەکو بـۆ نموونـە ((ئەسـپ)) لەگـەڵ ((فیـل)) یـاخود ((قـەڵا)) یـا ((پیـادە)) و ئـەوانی دیکەدا تێکەڵاو نەبن. ئەگەر هات و مۆرەیەك گوم بوو، دەتواندرێت بۆ وێنە خوێدانێك لەشوێنەکەی دابندرێت و درێـژە بەیارییەکە بـدرێت، بەو مەرجەی ئەو خوێدانە ئەرکی ئەو مۆرە گومبووە بگرێتە ئەستۆ.

ئێستا با بێین و بگەڕێینەوە بۆ باسی کەمکردنەوەی ڕێسا، ئەگـەر هـات و سیسـتەمی زمـان لەگـەڵ سیسـتەمی یـاری شـەترەنجدا بـەراورد بکـەین، ئایـا مەبەسـت لـە کەمکردنـەوەی ڕێسـادا ئـەوە دەبێـت کـەوا ((ئەسپ)) لەجووڵەی بنەڕەتی خۆی بترازێت و بۆ وێنە وەکو ((فیـل)) جوولـە بکـات؟ یـا تـەنیا مـۆرە سـپییەکە کـش لـە ((شـا))یە سـپییەکە بکات؟ ئەگەر ((شا)) لە گۆشـەیەکی تەختـەی شـەترەنجەکە گیربخوات، ئایا تەختە شەترەنجێکی دیکە بێنین و لەتەك تەختـە بنەڕەتییەکـەی دابنـــێین تـــاوەکو ((شـــا)) لەســـەر ڕووی تەختەکـــەی دیکـــە درێـــژە بەجوولەی خۆی بدات؟

ئەگەر کەمکردنەوەی ڕێسا لەجۆری ترازانەکانی پێشەوە بووە، ئەوە یارییەکە ئیتر نابێتە شەترەنج. بەڵام ئەگەر هات و ئەسپمان هەڵگرت و لە شوێنیدا گوڵێکی سوورمان دانا، تا بەرانبەرەکە تێبگات کەوا خۆشمان دەوێت، ئەمەیان چی؟ یا ئەوەتا ئەڵقەیەکی پەنجەمان دانا تاوەکو بزانێت کە دەخوازین لەگەڵ ئەودا ببین بە هاوسەر؟ یا ئەوەتا هەر شتێکی دیکە کە هەم یارییەکە خەوشدار نەکات و هەم واتایەکی دیکەش ببەخشێت؛ ئەو کاتە چی دەبێت؟ لەم هەلومەرجەدا گوڵە سوورەکە هەم وەکو ((ئەسپ)) دەمێنێتەوە و هەم واتای ((عەشق))یش دەبەخشێت؛ ئەمە خۆی لەخۆیدا کارکردنە لەسەر ناوەرۆك.

ئەم جارە وایدابنێ، کەوا کەمکردنەوەی ڕێسا لەبابەتی ئەو ترازانانەیە کە لەسەرەتادا گوتمان؛ بۆ نموونە بڕیار وابێت کە ((ئەسپ)) جوولەی ((فیل)) ئەنجامبدات. یاوەکو تەختەی شەترەنج لەبڕی ٦٤ خانە بۆ نموونە ١٢٨ خانەی هەبێت، ئەوکاتە سیستەمی یاری شەترەنجەکە دەشێوێت؛ واتە لە بەرانبەر سیستەمێکی دیکەدا دەوەستین کە شەترەنج نییە. وەستانی زمانی ئاسایی لەبەرانبەر زمانی ئەدەبیدا بەو شێوەیەیە؛ واتا یا دەبێ قبووڵمان بێت کە ئێمە لەناو سیستەمی زماندا بمێنینەوە کە زمانی ئەدەبیش بەشێکە لەو سیستەمە، یاوەکو باوەڕمان وابێت کە سیستەمی ئەدەبیات، سیستەمێکی نیشانەناسی سەربەخۆیە و لەگەڵ سیستەمی نیشانەناسی زمانی ئاساییدا جیاوازە.

ئەم باوەڕەی دووەمە، لەلایەنی میتۆدناسییەوە دوو گرفتی سەرەکی هەیە: یەکەمیان ئەوەیە کەوا بەشێکی جۆرە ئەدەبییەکان، بۆ نموونە هەموو ئەوەی لە چوارچێوەی ((هۆنراو))دا باسی لێوەدەکرێت، یاخود ((پەخشانی ئەدەبی سادە))و هی تریش، لەناو ئەم سیستەمی نیشانەناسییە تازەیەدا جێگایان نابێتەوە؛ دووەمیان ئەوەیە کەوا

دانــەکانی ئــەو سیســتەمە نیشانەناســییە تازەیــە لەپەیوەندییــەکی بەرانبەری لەگەڵ یەکتریدا دەوەستن و ئەرکێکی تایبەت دەگێڕن؛ واتە ئەگەر ڕۆژێك لەبری ((چاو))، ((پەنجەرە)) بەکاربرێت، کە بـەکاریش براوە، سیستەمێکی نیشانەناسی تازەتر دێتە ئارا و، پەیدابوونی ئـەم سیستەمانە تاهەتایە درێژە دەکێشێت و ئیدی ئێمە نـازانین لـەناو کـام سیستەمی نیشانەناسی داین و، چ شتێکیش دەخوێنینـەوە. بـەم پێیـە میتۆدناسـی فـەرزی دەکـات، دان بـەوەدابنێین کـە داهێنـانی ئـەدەبی لەچوارچێوەی سیستەمی نیشانەناسی زمانی ئاساییدا شێوەی خۆی وەردەگرێــت و ئــەوەش کــە لــەم نێوانــەدا ڕوودەدات، دەبــێ بشــێت لەچوارچــێوەی سیســتەمی زمــانی ئاســاییدا ڕوونبکرێتــەوە. لــەوەی دەربـارەی شـەترەنجەکەوە گـوترا، ئـەنجامێکی گرینگـی لێ بەدەسـتهات، ئەویش ئەمەیە کە ئەگەر بێت و ئێمە بمانەوێت مۆرەیەك هـەڵبگرین و شــتێکی دیکــە لــە شــوێنەکەی دابنــێین، ئــەوە جیــاوازی لــەنێوان خوێـدانێك و گـوڵێکی سـووردا هەیــە. کاتێــك بــۆ نموونــە مــۆرەی ((ئەسپ)) لا بدەین و لە جێگەکەیدا خوێدانێك دابنێین، خوێدانەکە تـەنیا ڕۆڵـی ((ئەسـپ))ەکە بـەڕێوەدەبات؛ بـەڵام کاتێك گوڵەسوورەکە لــەو جێیــە دادەنــێین، واتایــەکی دیکــەی ســەرباریش دەگەیــەنێت. بەگوتەیـەکی وردتـر، گـوڵی سـوور ئـەرکێکی مەبەسـتدار ((نیشـاندار marked) لەئەسـتۆدەگرێت، لەکاتێکـدا کـە ئــەرکی خوێدانەکـە بـێ مەبەست و بێ نیشانەیە.

ئەنجا ئەگەر لەڕوانگەی مەدلول و میسداقەوە سەیری مەسـەلەکە بکەین، کاتێ خوێدانێك لەشوێنی ((ئەسپ)) دادەنـێین، لـە یاریەکـەدا خوێدانەکـە دەبێتـە ((ئەسـپ)). بـەڵام گوڵەسـوورەکە، لەگـەڵ ئـەوەی دەتوانێــت ڕۆڵــی ((ئەســپ)) بگێڕێــت، بــەڵام بەتــەنیا نابێــت بــە ((ئەسپ))ێکی ڕووت؛ بـەو واتایـەی بـەگوێرەی ((هەڵبـژاردن)) لەسـەر ئاسـتی تــەوەری جێنشـینی، خەسـلەتگەلێك دەگرێتــەخۆی کــە لــە

((ئەسپ))دا نییە؛ واتە ئەرکێك دەگرێتە ئەستۆ کە لە سەرووی ئەرکی مۆرەی ((ئەسپ))ەکەوەیە. لەلاییێکی دیکەشەوە، ئەم گوڵە سوورە لەگەڵ هەموو ئەو سوورە گوڵانەی دیکە، کە بۆ نموونە لەناو ئینجانەیەك و لەدوکانی گوڵفرۆشێکدان، جیاوازی هەیە. ئەم گوڵەسوورە لەمیسداقەکەی دەرەوەیدا دوور کەوتۆتەوە و دەلالەت بۆ مەدلولێك دەکات کە لە سوورە گوڵەکانی دیکەدا نییە؛ کەواتە ئیتر نەوەکو سوورە گوڵەکانی دیکە و نەوەکو مۆرەکانی دیکەی شەترەنجەکەیە، ئەمەش ڕێك هەمان ئەو کارەیە کە بەسەر دانەکانی زماندا دێت لەکاتی بەرجەستەسازیدا؛ بەکاربردنێکی مەبەستداری ئەوتۆ کە یا ئەوەتا هەر لەبنەڕەتەوە لەزمانی ئاساییدا نییە یا ئەوەتا هەیە بەڵام بەشێوەیەکی بێ مەبەست بەکاردەبرێت.

لێرەوە و بەم گریمانە پێشەکییانەوە بەشوێن جۆرەکانی کەمکردنەوەی ڕێسادا [= لادان لەپێوەر] دەچین کەوا لیچ خستوونیەتەڕوو (← ١، ل ٤٢ — ٥٣)، و لە بەرگی یەکەمدا بەخێرایی ئاماژەمان بۆ کردوون (← ٨، ل ٤ — ٥٣).

٣/١/١ کەمکردنەوەی ڕێسای دەنگی

لەپێشەوە گوتمان بەپێی باوەڕی لیچ، شاعیر لەم جۆرەدا لە کەمکردنەوەی ڕێسا، لەیاسا کارپێکراوەکانی زمانی ئاسایی یاخود زمانی پێوەر ڕادەکات و لەڕووی دەنگییەوە فۆرمێك بەکاردەهێنێت کە لە زمانی پێوەردا کارپێکراو نییە. وەك ئەم نموونەیەی لەم بارەدا هێناومانەتەوە.

(١٤) دو دهان داریم گویا همچو نی
یك دهان پنهانست در لبهای وی (مولوی)

لێــــرەدا مەبەســـت ئەوەيـــە كاتێـــك ((پنهانســـت)) بەشـــێوەی /penhânst/ گـــۆ دەكرێـــت، دەبێتـــە خـــاوەن هێشـــووە دەنگـــی ســـێ نـــەبزوێنیی كۆتـــایی، كـــەوا لەگـــەڵ بنیـــاتی برگـــەیی زمـــانی پێـــوەری فارسیدا گونجاو نییە. لەكاتی ئامادەكردنی بەرگی یەكەمدا، هەرچـەند گەڕام و تێكۆشام نەمتوانی ژمارەی ئەم نموونانە بەلانی كەم بگەیەنمە دە دانــە، بــۆ ئــەوەی دڵنیـابم كــە ئــەم جــۆرە لــە كەمكردنــەوەی ڕێسا بەڕاستی دووپاتبوونەوە و ڕوودانی هەیە. ئەو نموونانەش كە لیچ لەو بـارەوە هێناویەتـەوە یـا لـەجۆری ئـەو لادانـان كـە سۆسـۆر پـەی پـێ بردبـوون و دەشـێ لەچوارچـێوەی كەمكردنــەوەی ڕێســای وشــەییدا بخرێنــەڕوو، یــاوەكو نموونــەی (١٤) بــەدیار دەكــەون كــە پێداویســتی پاراستنی كێش ئەم جۆرە سنووربەزاندنەی سەپاندووە.

ئێستا ئەگەر هات و گریمان كە ئەم جۆرە لە كەمكردنـەوەی ڕێسا پاتەبوونــەوە و ڕوودانێكی زۆریشی هــەبێت و بەمەبەسـتی پێویسـتی پاراستنی كێشیش بەكارنـەبرابێت، دەبـێ لـە لـیچ بپرسـین كـە ئەگـەر كەمكردنـــەوەی ڕێســـا لـــە بنەڕەتـــەوە هـــەر ئـــەوە بێـــت كـــە ئێمـــە دەستنیشانمان كردووە، چ كاریگەرییەكی بەسـەر واتـاوە هەیـە؟ بەهـەر حاڵ بەباوەڕی ئێمە، گۆكردنی /penhânast/ بەشێوەی / penhânst/ واتایەكی دیكە نابەخشێت و ئەگەر هات و واش بوایە، دەبوو لەوێنـەی جـــۆرێكی داهێنـــانی شـــیعری، لەشـــیعرەكانی دیكـــەی شـــاعیردا ڕەنگدانەوەیەكی زیاتری هەبووبا و بـە مەسـەلەی پێویستی پاراسـتنی كێش یا زیادكردنەكانی دیكەی ڕێساوە گرێ نەدرایەتەوە.

٢/١/٣ كەمكردنەوەی ڕێسای ڕێزمانی

بەباوەڕی لیچ، شاعیر دەتوانێت لـەڕێگای لەبەرچاونەگرتنی یاسا ڕێزمانییـــە كارپێكراوەكـــانی زمـــانی ئاساییشـــەوە پـــێ بنێتـــە كایـــەی داهێنـــانی شـــیعرییەوە. لـــەم بارەیـــەوە نموونەگـــەلێكی زیاترمـــان

لەبەردەستدایە و تا ئەوەی لێکۆڵینەوە لەچەندین شوێنی شانامەدا ئەنجامدراوە، کە لەوێدا ڕەچاوی گونجاندن (تطابق) لەنێوان کاروبکەردا نەکراوە (← ٨، ل ١٣٥ – ١٤٢)، بەڵام لە هەموو ئەو شوێنانەدا مەسەلەی پاراستنی کێش یاخود شێوەگەلێك لەزیادکردنی ڕێسای وەکو پاراستنی سەروا یا ڕەدیف و ئەمانە ڕەچاوکراون، هیچ نموونەیەکیش دەست نەکەوتووە نیشانی بدات کە ئەمە کەمکردنەوەی ڕێسایە، سەپێندراوە و دەست بۆ خەوشێکی وەکو زیادکردنی ڕێسا نەبراوە. بەڵام پێویستە بە ویژدانەوە ئاماژە بۆ ئەو خاڵە بکرێت، لیچ خۆیشی سەبارەت بە کەمکردنەوەکانی ڕێسای دەنگی و ڕێزمانی دان بەو ڕاستییەدا دەنێت (←١، ل ٤٦ – ٤٧)، بەڵام دیسانەوە ئەم دوو جۆرە لە کەمکردنەوەی ڕێسا وەکو دوو ئامرازی داهێنانی شیعری دەناسێنێت.

٣/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای شێوەزاری

لیچ باوەڕی وایە، کە شاعیر بۆی هەیە وشە و پێکهاتەگەلێك لەشێوەزارێکی دەرەوەی زمانی پێوەر بهێنێتە ناو شیعرەکەیەوە. لەم بارەیەوە نموونەکانی وەکو ((گل)) یاوەکو ((شماله))مان هێناوەتەوە (← ٨، ل٥٣) بەڵام تاوەکو ئێستا بەلای ئێمەوە ڕوون نییە کەوا ئەم جۆرە بەکارهێنانە چۆن دەتواندرێت وەکو جۆرێکی داهێنانی شیعری بژمێردرێت. ئەم بابەتانە لەناو شاعیرانێکدا بەدیدەکرێن کە بەشێوەزمانێکی دەرەوەی شوێنەوارە جوگرافیاکەی خۆیان، یا بە زمانێکی دوور لە زمانی زگماکی خۆیان شیعر دادەنێن، یا ئەوەتا کەسانێك هەن کە دوو زمانەن. ئایا کاتێك نیما وشەگەلێك بەکاردەهێنێت کە لە شێوەزاری مازەندەرانیدا باون لەوێنەی ((شماله))، ئەمە بەئامرازێك دادەندرێت کەوا کاریگەری بەسەر داهێنانی شیعرییەوە هەبێت؟ و ئایا ئەمە بەرجەستەسازی لەزمانی

ئاسایی بەرپادەکات؟ زۆر دوورە کەسێك بتوانێت بەلێبڕاوی وەڵامێکی ئەرێنی لەو بارەوە بداتەوە. دەشێ ئەم جۆرە بەکاربردنە لە دەستنیشانکردنی شێوازی شاعیرێکدا کاریگەری هەبێت، بەڵام ناتواندرێت بەکەمکردنەوەی ڕێسا بدرێتە قەڵەم، چونکە بەکارهێنانی وشەگەلێکی خواستراو لەزمانی ئاساییدا باوە و ئەم بەکارهێنانەش وەکو ئامرازێکی داهێنانی شیعری حیسابی بۆ ناکرێت.

تا ئێرە ئاماژەمان بۆ سێ جۆری کەمکردنەوەی ڕێسا کرد کەوا لیچ باسی کردوون و لەوە ناچن وەکو ئامرازی داهێنانی شیعری بژمێردرێن، لەبەرئەوەی هیچ کامێکیان گۆڕانێك لەناوەڕۆکی زماندا بەرپاناکات.

٤/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای زەمانی

بەباوەڕی لیچ، شاعیر دەتوانێت وشە و پێکهاتەگەلێك لەشیعری خۆیدا بەکاربهێنێت کە لەسەر وەختی دانانی شیعرەکەیدا، لەزمانی ئاساییدا بەکارناهێندرێن و، ئەمانە کەرەستەگەلێك بوون کە لە ڕابردوودا بەکاربراون و لەپاشاندا مردوون. ئەم پۆلە لە کەمکردنەوەی ڕێسا بە ((کۆن گەرایی))یش ناودەبرێت. (←٥، ل ٤٢)

ڕەنگە بتوانین بڵێین لەڕاستیدا ئەم جۆرە کەمکردنەوەی ڕێسایە، یەکەمین جۆرە کە لیچ باسی کردووە و دەکرێ بە ئامرازێکی داهێنانی شیعری دابندرێت. چونکە بەکارهێنانی کەرەستەکان بەو شێوەیەی کە لە نموونەی (١٥)دا هاتووە، کاریگەری بەسەر زمانی ئاساییدا جێدەهێڵێت.

(١٥) غبار آلوده، از جهان
تصویری باژگونه در آبگینه بی قرار ... (احمد شاملو)

وشـــەکانی لەوێنـــەی ((باژگونـــە)) یـــا ((آبگینە))لەســـەردەمێکی هەوزەمانیـــدا لـــەزمانی فارســـیی ئاســـاییدا بـــەکاردەبران، بـــەڵام لەسەردەمێکی هاوزەمانی هاوچەرخی فارسیدا ڕەنگدانەوەی گۆڕانکاری گـەلێکن کـە بەدرێـژایی کـات و لـەباری لێکۆڵینـەوەی مێژووییـەوە دەتوانـدرێت لەسـەر ئاسـتە جیاجیاکانـدا تێبینـی بکـرێن. ئـەوەی کـە ((باژگونـە)) یـا ((آبگینـە)) چ گۆڕانێکیـان بەسـەردا هـاتووە بـۆ ئـەم باسەی ئێمە گرینگ نییە، بەڵام ئـەوەی گرینگە ئەمەیـە کـەوا وشـە و پێکهاتەگـەلێکی لـەم بابەتـە لـەزمانی فارسـی ئاسـایی هاوچـەرخدا جێگایان نابێتەوە؛ بەم پێیە بەکارهێنانیشیان ئـەرکێکی مەبەسـتداری هەیـە و ئـەنجا کاریگـەریان بەسـەر زمـانی ئاساییەوە دەبێـت و بـەو هۆیەوەش پەیوەست دەبن بە ناوەرۆکی زمانەوە.

٥/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای شێوازی

ئاوێزانبوون یـا تێکـەڵاوی جۆرەکـانی زمـان و سـوود وەرگـرتن لـە وشە و پێکهاتەگەلێکی ڕێزمـانیی شـێوەی ئاخـاوتن، بـەو شـێوەیەی کـە لـەکاتی سـوودوەرگرتن لەشـێوەی نووسـینی زمـانی ئاسـاییدا کـاری پێـدەکرێت، دەتوانێـت جۆرێـك لـە بەرجەستەسـازی بێنێتـە ئـاراوە. نموونەکـەی (٣٥)ی بـەرگی یـەك (← ٨، ل٥٣ — ٥٤) ئـەم جـۆرە لـە کەمکردنـەوەی ڕێسـا نیشـاندەدات. کـە لـە بنەڕەتـدا بـە ئـامرازێکی سەرەتایی شێوە وەرگرتنـی پەخشـانی ئـەدەبی حیسـاب دەکرێـت. ئـەم جـۆرە لـە کەمکردنـەوەی ڕێسا بـەهۆی پەیوەسـتبوونی بـە پەخشـانی ئەدەبییـەوە، لەسـەر سـنووری بـە یەکگەیشـتن لـەنێوان ((شـیعری پەخشان)) بۆ ((پەخشانی شاعیرانە)) بەکاردەبرێت.

٦/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای نووسین

لادان لەڕێساگەلێك کە لە بواری نووسینی زمانی ئاساییدا کاری پێدەکرێت، بەکەمکردنەوەی ڕێسای نووسین ناودەبرێت. بەو جۆرەی کە لە بەرگی یەکەمدا خرایەڕوو، شاعیر شێوە نووسینێك پەیڕەو دەکات کە گۆڕانێك لە گوفتاردا بەدیناهێنێت، بەڵام تێگەیشتنێکی لاوەکی دەکاتە سەرباری تێگەیشتنی بنەڕەتی یەکە زمانییەکە. نموونەگەلێك لەم جۆری کەمکردنەوەی ڕێسا، لە شیعرەکانی ئەی. ئەی کیمینگز بەدیدەکرێن، کەوا شەمیسا بەچاکی مەسەلەی وەرگێڕانی ئەمانەی لە ئەستۆگرتووە (← ٧). ئەم جۆرە لە کەمکردنەوەی ڕێسا لەشیعری هاوچەرخی فارسیشدا پاتەبوونەوە و هاتنی هەیە.

(١٦) دیدم

سیماب صبحگاهی

از قلهٔ بلندترین کوهها

فرو

می

ریخت (حمید مصدق)

(١٧) رفتم

در انتهای جاده نگاهی کردم

او بود

از روی نرده

خم شده

روی

ر

و

د (حمید مصدق)

٧/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای وشەیی

شاعیر دەتوانێت لە شیعری خۆیدا وشەی نوێ دابڕێژێت و لەم ڕێگەیەوە بەرجەستەسازی بکات. دیارە ئەم کارە لەپێکهاتەکاندا مەبەستدار دەبێت، چونکە لەچوارچێوەی سیستەمی زماندا ئەم پێکهاتانە پەیدا نابن. بۆیە بەو هۆیەوە ڕەنگە بشێت بگوترێت کەوا کەمکردنەوەی ڕێسای وشەیی، لەدوای کەمکردنەوەی ڕێسای واتایی، بە بەهێزترین ئامرازی داهێنانی شیعری بژمێردرێت.

(١٨) چمن است این
چمن است
بالکەهای آتشخون گل (احمد شاملو)

(١٩) وشیر آهنکوه مردی از این گونه عاشق
میدان خونین سرنوشت
به پاشنه آشیل
درنوشت (احمد شاملو)

٨/١/٣ کەمکردنەوەی ڕێسای واتایی

لەبەرگی یەکەمدا (←٨، ل٥١) ئاماژە بۆ ئەو مەسەلەیە کراوە، کەوا کێلگەی واتایی لە حوکمی بەبرشتترین ئاستی زماندایە و لەبەرجەستەسازی ئەدەبیدا لەئاستەکانی دیکە زیاتر سوودی لێ وەردەگیرێت.

لەزمانی ئاساییدا، هەر دانەیەکی واتاداری زمان، بەگوێرەی سیماجیاکەرەوە واتاییەکانی خۆی و بەرەچاوکردنی یاسای پێکهاتە واتاییەکان، لەکاتی هاونشینی لەتەك دانەکانی دیکەدا ملکەچی جۆرە پێرەوێکە لە بەکارهێناندا. یاساکانی پێکهاتە بەندی واتایی، کۆمەڵە یاسایێکە کەوا پێکهاتە واتاییەکانی دانە واتا دارەکانی زمان لەئاست

یەکتردا هەڵدەسـەنگێنی و لـەڕووی واتـاوە تاقیاندەکاتـەوە. ڕێگا بـدەن لەم بارەیەوە بەشێوەیەکی درێژتر بدوێین.

(٢٠) رفتم و يك تار خريدم.

(٢١) عينكم تار شده بود.

(٢٢) عنكبوت همەجا تار تنيده بود.

لەهـەر سێ نموونەکـەی (٢٠) تـا (٢٢) دالی ((تـار)) بـەکارهێنراوە. ئێمە دەزانین کەوا ئـەم ((تار))انـە مـەدلول گـەلێکی جیاوازیـان هەیـە: یـەکیان ئـامێرێکی مۆسـیقایە، ئـەوی تـر بـەواتای لێڵـی دێـت و سێیەمیشیان تەونی جاڵجاڵۆکەیە، بەڵام ئێمە ئەمە لە کوێوە دەزانین؟ لـە بنەڕەتـدا بـۆ نموونـەی (٢٠) دەڵـێین ئـەوەی کـە شـیاوی کڕینـە، ((تـار))ە کـە ئـامێرێکی مۆسـیقایە. ((تنیـدن)) و ((عنکبـوت)) لەنموونـەی (٢٢)دا پێمـان دەڵـێن کـەوا ئـەم ((تـار))ە چـییە، سـەیر لەوەدایە کە لە نموونەکەی (٢١)دا تێدەگەین کەوا ئەم ((تار))ە بەواتای لێڵی و تاریکییە و وە ئەوەی تاریکیش دادێت خودی چاویلکەکە نییـە بـەڵکو شووشـەکانی چاویلکەکەیە. ئـەوەی ئـەم درکپێکردنـە بـۆ ئێمـە دەڕەخسێنێت، ڕێساگەلێکە کە پێکهاتەی واتایی هەر دانەیـەکی واتـادار لەگەڵ پێکهاتەی دانەکانی دیکەدا هەڵدەسەنگێنێ.

وەکو نموونەیەکی دیکە دەکرێ هـەردوو وشـەی ((شـیمی دان)) و ((نمکدان)) لەگەڵ یەکتریدا بەراورد بکەین، ئێمە بەچی دەزانـین کـەوا پاشـگرەکانی ((دان)) لـە (شـیمی دان و نمکـدان) لەگـەڵ یەکتریـدا جیـاوازن؟ لـەکوێوە دەزانـین کـەوا ((دان)) لـە (شـیمی دان)دا بـە ((دانستن))ە وە پەیوەسـتە و، ((دان)) لـە ((نمکـدان))دا، واتـای شـوێنی خـۆێ لـە خـۆگرتن دەدات؟ درکپێکردنـی ئـەم بابەتـە، ئـەو کاتـە ئاسـاندەبێت کـە ببیـنین ئـەم ((دان)) انـە لـەپاڵ کامـە وشـەدا

بەکارهێندراون؛ بەو واتایەی لەبنەڕەتدا، درککردنی واتای ((دال))ەکە و دەستنیشانکردنی، بە درککردنی ((شیمی)) و ((نمک))ەوە گرێدراوەتەوە. ئەم کارە لەڕێگەی یاساکانی پێکهاتەبەندی واتاییەوە دێتەدی. سەیری ئەم نموونانەی خوارەوە بکەن:

(٢٣)- يك كليلو پرتقال و يك صندوق نوشابه خريدم.

(٢٤)- يك اتومبيل و يك آپارتمان خريدم.

(٢٥)- [؟] يك كليلو پرتقال و يك آپارتمان خريدم.

بۆچی نموونەی (٢٥) لەفارسیدا ناڕەوات؟ چونکە ((کڕین))ی پرتەقال و باڵەخانە یەك چەشن نین. یا بە گوتەیەکی وردتر، ڕێساکانی پێکهاتەبەندی واتایی ڕێگا بەم جۆرە هاونشینیە نادات. بەڵام شاعیر لەشیعرەکەیدا، لەیاساکانی پێکهاتەبەندی واتایی کەمدەکاتەوە و لەم ڕێگایەوە پەنا دەباتە بەر بەرجەستەسازی.

(٢٦)- ما جگرگوشهٔ ابريم و پسر خواندهٔ كوه (بهار)

(٢٧)- (من) نمازم را وقتی می خوانم

که اذانش را باد، گفته باشد سر گلدستهٔ سرو (سهراب سپهری)

لە هەموو ئەو شوێنانەی کەوا کەمکردنەوەی ڕێسای تیادا بەرپابووە. مەسەلەکە هەر بەو شێوەیە دەبێت. لەنموونەی (٢٦)دا، ((هەور)) لەگەڵ ((جگەر گۆشە))دا هاونشین دەبێت و ((کێو)) لەگەڵ ((کوڕەپەیمانی))دا؛ لەنموونەی (٢٧)دا بڕیار وایە ((با)) بانگ ڕابێڵێت ئەویش ((لەسەر منارەی سەرو))دا.

لەسەر ئەو بنەمایەی تا ئێستا گوتراوە، دەتوانین ئەوە بزانین کە لەنێوان ئەو کەمکردنەوانەی ڕێسادا کە لیچ باسیکردوون، ئەوەی بەڕاستی دەتواندرێت وەکو کەمکردنەوەی ڕێسا وەربگیرێت و ئامرازێکیش بێت بۆ داهێنانی شیعری، بریتین لە کەمکردنەوەی

ڕێسای زمانی، شێوازی، نووسین، وشەیی و بەتایبەتیش واتاییی. ئەو لێکۆڵینەوانەی تاوەکو ئێستا لەبارەی دەستنیشانکردنی جۆرەکانی کەمکردنەوەی ڕێسا ئەنجامدراون هەر لەو شوێنەدا کۆتاییان دێت. هەر چەندە پێویستە دان بەوەدا بندرێت کەوا مەسەلەکە بەو سادەییە نییە، چونکە ئەگەر ئەم جۆرانە گەرەکبێت لەژێر یەك ناونیشاندا پۆلبەندیبکرێن، پێویستە لایەنێکی هاوبەشیان هەبێت کە لە ڕووی میتۆدناسییەوە دانی پێدابندرێت. بەڵام ئایا لایەنی هاوبەشی ئەم جۆرانە چین؟ دەشێ بڵێین لادان لە ڕێسا کارپێکراوەکانی زمانی ئاسایی، بەلای کەمەوە بەپێی بۆچوونی لیچ، لایەنێکی هاوبەشی گونجاو بۆ ئەم جۆرانە پێکبهێنێت؛ بەڵام ڕاستی و ناڕاستی ئەم بۆچوونە کاتێك دەسەلمێندرێت کە یەکەمجار ئەوە ڕوونبکرێتەوە کە مەبەست لە ((زمانی ئاسایی)) بە وردی چییە و، ئایا هەر لەبنەڕەتەوە زمانێکی ئەوتۆ هەیە یاخود نا؟ دووەمیش هەتا ئەگەر لەڕووی تیورییەوە زمانێکی لەم جۆرە هەبێت، ڕێسا کارپێکراوەکانی ئەم زمانە کامانەن؟ بەگوتەیەکی سادەتر، لەکاتێکدا کەوا هێشتا ناتوانین بەوردی زمانی ئاسایی دەستنیشانبکەین، لەوەش گرینگتر، کاتێك هێشتا یاساکانی هیچ زمانێکمان بەشێوەیەکی تەواو دەستنیشان نەکردووە، قسەکردن لەبارەی کەمکردنەوەی ڕێسا و لادان لەڕێساکان چ پاساوێکی هەیە؟

ئێوە دەبینن کە لەم گۆشە نیگایەوە، باسوخواس لەمەڕ ((کەمکردنەوەی ڕێسا)) دەتوانێت تا چ ڕادەیەك پێکەنیناوی بەدیار بکەوێت. بەڵام واقعیەتی مەسەلەکە شتێکی دیکەیە، ئێمە بۆمان دەرکەوتووە کە زمانی ئەدەبی لەگەڵ ئەو زمانەی کە ڕۆژانە بەکاری دێنن، جیاوازی هەیە؛ باشە بەڵام ئەم درککردنە لەچییەوە سەرچاوەی گرتووە؟

ئەگەر هات و درککردنێك لەو بارەیەوە هەبێت، ئەوە پێویستە لەچوارچێوەی سیستەمی زماندا بەدوایدا بگەڕێین و لەوەوەش کە قسەپێکەرانی هەر زمانێك ئەم درکپێکردنەیان هەیە؛ واتە زمانە ئەدەبییەکەیان لە زمانە ڕۆژانەکەیان هەلاوێر دەکەن، کەواتە دەبێ ئەم درکپێکردنە شتێکی جیهانی بێت. هەروەها پێویستە لەناوەرۆکی سیستەمی زماندا بەدوای ڕەهاترین شتە جیهانییەکاندا بگەڕێین؛ جا هەر لێرەوەیە کەوا مەسەلەی ((بنیات))ی زمان، بە واتای هەمان تۆڕی پەیوەندییە بەرانبەرییەکانی دانەکانی زمانە، کەوا بەپێی بنەماکانی جێنشینی و هاونشینی خۆیان بەدیار دەخەن.

ئێستا لەسەر بنەمای پەیوەندییەکانی هاونشینی و جێنشینی، دووبارە چاوێك بەجۆرەکانی ئەو ڕێسا کەمکردنەوانەدا دەخشێنینەوە کە باسمان کردوون، لە کەمکردنەوەی ڕێسای زەمانیدا، شاعیر دانەیەك لەسەر تەوەری جێنشینی هەڵدەبژێرێت کە لە دەمێکەوە مردووە. هاتنەناوەوەی ئەم دانەیە بۆ ناو بنیاتی زمان، گۆڕانێك لەسیستەمی زماندا بەرپادەکات و لەسۆنگەی ئەم گۆڕانەشەوە، کاریگەری دەخرێتە سەر تۆڕی نیشانەکان و کار لەناوەڕۆکی زماندا دەکات؛ ئەنجا لەبەر ئەم هۆیە ئەم دانەیە دەتوانێت ڕۆڵێك لەپرۆسەی بەرجەستەسازیدا بگێڕێت. لەکەمکردنەوەی ڕێسای شێوازیدا، دانەیەك لەسەر ڕووی تەوەری جێشنینی بەربژێر دەکرێت کە بەجۆرێکی دیکەی زمانەوە پەیوەستە و ئەرکی ئەم دانەیەش ڕێك وەك ئەوەیە کە لە کەمکردنەوەی ڕێسای زەمانیدا ڕوودەدات. دانەیەك کە شێوەی نووسینی وەك شێوە کارپێکراوەکان نییە، لەسەر تەوەری جێنشینی بەربژێر دەکرێت و لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینیدا دادەندرێت کە هاوسێیەتی لەگەڵ دانەکانی دیکە لەسەر هەمان تەوەری هاونشینیدا، پابەندی ڕێساکانی پێکهاتە بەندیی واتایی نییە؛ بەهەمان شێوە کاریگەری بەسەر تۆڕی نیشانەکان جێدەهێڵێت. بەم پێیە ئەوەی

لەژێر ناونیشانی کەمکردنەوەی ڕێسادا باسدەکرێت، بریتییە لەو هەڵبژاردنە جۆراوجۆرانەی کە لەسەر تەوەری جێنشینیدا ئەنجام دەدرێتو ئەنجا جێگیرکردنی ئەو هەڵبژێردراوانە لەسەر تەوەری هاونشینیدا، بە شێوەیەك کە ئەم پێکهاتەیەی بەرهەمهاتووە، کاریگەری لەسەر تۆڕی نیشانەکانی سیستەمی زماندا دروست بکات؛ ئەمەش هەمان ئەو ((گوڵەسوور))ەیە کە لە شوێنی مۆرەی ((ئەسپ))ەکە لەسەر ڕووی تەختەی شەترەنجەکە جێگیر دەکرێت.

بەڵام ئایا ئەوەی کە دەگوترێت ((کاریگەری بەسەر تۆڕی نیشانەکاندا دروست بکات)) چی دەگەیەنێت؟ ئەگەر وەڵامی ئەم پرسیارەمان بەو جۆرە دایەوە کەوا ((پێویستە ئەرکێکی مەبەستداری هەبێت)) یاخود ((بەواتای ئەوەی کەوا بەرجەستەسازی بەرپا بکات)) یا ((بەواتای ئەوەی لە ڕێساکانی زمانی ئاسایی لابدات)) و لەم بابەتانە، دیارە ئەو کاتە خۆمان گرفتاری خولانەوە بەدەوری بازنەیەکدا کردووە. کاتێك دەڵێین دانەیەك ئەرکێکی مەبەستداری هەیە، ئەو وەختەش کە دەڵێین دانەیەك کاریگەری لەسەر تۆڕی نیشانەکان دروست دەکات، بەو واتایە کەوا ئەرکێکی مەبەستداری هەیە. وا دیارە مەسەلەکە بەو سادەییە نییە و ناشکرێت لەنێوان ئاسمان و زەویدا بەهەڵواسراوی بمێنێتەوە و واش بزانین مەتەلەکە چارەسەربووە.

بۆ ئەوەی لەم کاریگەرییە تێبگەین، دەبێ لەسەرەتادا هەڵوەستە لەسەر تۆڕی نیشانەکان بکەین. لەبڕگەی ١/١/١/دا ئاماژەمان بە دیدگای سۆسۆر کردووە و گوتومانە کە نیشانەی زمانی ئەوەیە کەوا دالێك بە مەدلولێکەوە دەبەستێتەوە. مەبەست لە دال یاخود وێنەی دەنگی لایەنە فیزیکیەکەی نییە، بەڵکو ئەو شوێنەوارە هۆشەکییەی دەنگە کەوا درك و هەستەکانی ئێمە بەڵگە و شاهیدن لەسەری. کەوابێت بەم پێیە و بەگوێرەی قسەکەی سۆسۆر، نیشانەی زمانی

دیاردەیەکی دەروونی دوولایەنەیە، کە دەکرێ لێرەدا بەیارمەتی ئەم هێلکارییەی خوارەوە ڕوونبکرێتەوە (٣، ل ٩٩):

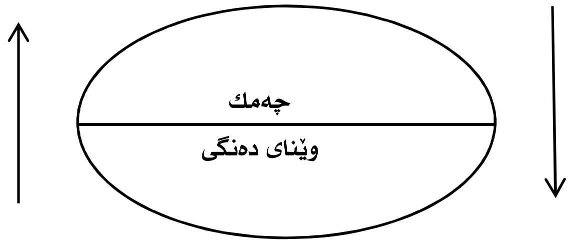

بەباوەڕی سۆسۆر، هەردوو ڕەگەزی وێنای واتایی [= مەدلول] و وێنای دەنگی [= دال] بەتەواوی بەیەکەوە گرێدراون، ئامادەبوونی یەکێکیان ئامادەبوونی ئەوەی تریان بەدوای خۆیدا دەهێنێت و پەیوەندی لەنێوان ئەم دووانەدا ((نیشانە))ی پێدەگوترێت. ئەوەش کە ئەو ناوی ناوە تۆڕی نیشانەکان، لەم هێلکاریەی خوارەوەدا بەدیاری خستووە. (← ٣، ل ١٥٩)

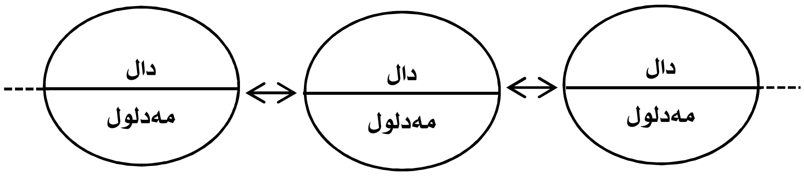

ئەوەی لەم وێنەیەدا مایەی بایەخپێدانە، ئەو پەیوەندییە بەرانبەرییەیە کە لەنێوان نیشانە زمانیەکاندا هەیە؛ واتە هەر نیشانەیەك لەئاست نیشانەکانی دیکەدا سەربەخۆیە، بەلام لە گەلیشیاندا لە پەیوەندییەکی بەرانبەری دایە. ئێستا ئەگەر بمانەوێت سەربەخۆیی نیشانەکان تێکبدەین، ئاخۆ چی ڕوودەدات؟ بەگوتەیەکی دیکە ئەگەر ڕوودانی پەیوەندی لەنێوان هەر دال و مەدلولەکەیەوە پەیوەندی بە ڕوودانی پەیوەندی لەنێوان دال و مەدلولەکەی دیکەوە

هـەبێت، ئایـا چ بارودۆخێـك دێتـە ئـارا؟ وەڵامەكـە ئەوەیـە كـە هـەر نیشانەیەك نیشـانەیەكی دیكـە بـەدوای خۆیـدا دەهێنێـت (بانگهێشـتی دەكات) و ئەم بانگهێشتكردنەش لەسەر بنەمای ((لێكچوون)) دەبێت؛ ڕێـك بەهـەمان ئـەو ڕێوشـوێنەی كەلـەكاتی بیركردنـەوە بەسـەرماندا تێدەپەڕێت. بەڕاست ئـەوە چییە لەهۆشـی ئێمـەدا ڕوودەدات، لـەدوای چەند دەقیقە بیركردنەوە، لەناكاو بەهۆش خۆماندا دێینەوە، دەبینین لەبیرۆكەیەكـــەوە ڕۆچـــووبووین كـــەوا هـــیچ پەیوەندییـــەكی بەبیركردنەوەكـەی سـەرەتامانەوە نـەبووە؟ یـەكێك لەئەڵقـەكانی زنجـیرەی بابـەتی یەكـەمی بیركردنەوەكـەمان، ئەڵقـەی زنجـیرەی بابەتێكی دیكە بـووە و لـەم زنجیرەیـەی بابـەتی دووەمـیش ئەڵقەیـەك ئێمەی بەلای بابەتێكی سێیەمدا ڕاكێشاوە و بەم شێوەیە ئەم جوولەیە بەردەوام بووە.

ئەوە هەمان ئەو كارەیە كە لـەزمانی ئاساییدا ئـەنجامی دەدەیـن، بـێ ئـەوەی تێبینـی گواسـتنەوەی داهێنەرانـەی سـەنگوبایەخی نیشـانەیەك بـۆ نیشـانەیەكی دیكـە بكـەین. بـۆ وێنـە بـا سـەیری نموونەكانی (٢٨) و (٢٩) بكەین:

(٢٨) واسا ببینم چی می گی.

(٢٩) یك كیلو برنج خوب بدە ببینم.

لە نموونەی (٢٨)دا ((ایستادن/ وەستان)) لە شوێنی ((صبركردن/ ئارامگرتن)) و ((دیدن/ بینین)) لەبری ((فهمیدن/ تێگەیشتن)) یاخود ((شـنیدن/ بیسـتن)) بـەكاربراوە و هـەر هـەمان ئـەو ((دیدن))نـەش لەنموونەكـەی (٢٩)دا لـەبری ((خریـدن/ كـڕین)) بـەكارهاتووە. لـەدۆخێكی وادا، هـەر دالێـك نـەوەك بەمەدلوولەكـەی خـۆی، بـەڵكو لەگەڵ مەدلولی دالێكی دیكەدا پەیوەنـدی گـرێ دەدات و بەگوتەیـەكی وردتر، هەر نیشانەیەك دەچێت بـەرەو لای نیشـانەیەكی دیكـە و ئـەم

گواستنەوەیەش بەگوێرەی جۆرێك لەلێكچوون دەبێت. بەو پێیە دەگەڕێینەوە بۆ ئەوەی سەبارەت بە پەیوەندی بانگهێشتكراوەوە گوتراوە (← ٢/١/١) و نموونەیەكی دیكە دێنینەوە. تێبینی وشەی ((یار)) بكەن، بەپێی تواناكانی لێكچوون كە ئەم دانەیە لەگەڵ دانەكانی دیكەدا هەیەتی، لەلایێك لەگەڵ دانەكانی وەكو ((مار))، ((زار))، ((سار)) یاخود ((یاد))، ((پاس)) و هی دیكە و، لە لایێكی دیكەش لەگەڵ دانەكانی وەكو ((دۆست))، ((هاوڕێ)) هی دیكەدا، بانگهێشت دەكرێنەوە؛ بەڵام پەیوەندی بانگهێشتی لێرەدا تەواو نابێت، چونك بەگوێرەی سیماجیاكەرەوەكانی واتایی وشەی ((یار))؛ لەگەڵ دانەكانی وەكو ((عیشق))، ((جوانی))، ((هاودڵی))، ((سۆزداری)) و هی تریشدا توانای بانگهێشتی هەیە و؛ دیسانەوە هەر بەپێی بنەمای لێكچوون ((زیبایی/ جوانی)) دەتوانێت لەگەڵ ((گوڵ)) و هی دیكەدا لەپەیوەندییەكی بانگهێشتی دابێت و ((عیشق)) پەیوەندی بانگهێشتی لەگەڵ ((بت))، ((پرسیار و وەڵام))، ((دیوانەیی))، ((تامەزرۆیی)) هی دیكەدا پێكبهێنێت. بەواتایەكی دیكە نیشانەیەك لەگەڵ نیشانەیەكی دیكە لەپەیوەندییەكی بانگهێشتی دادەبێت، كە بتوانێت لەسەر بنەمای لێكچوون شوێنی نیشانەكەی یەكەم بگرێتەوە.

٢/٣ لێكچوونی نیشانەكان

تێڕوانینێك بەوەی لەبارەی نموونە ((یار))ەوە لەبڕگەی پێشوودا گوترا، دەتوانین لەوە تێبگەین كە دەكرێ مەسەلەی لێكچوون لەپێكهێنانی پەیوەندی بانگهێشتی لەنێوان نیشانەكاندا، لەدوو شێوەی ((لێكچوونی ڕوخساری)) و ((لێكچوونی واتایی))دا پولبەندی بكرێت. كاتێك ((یار)) لەپەیوەندییەكی بانگهێشتی لەگەڵ ((یاد))، ((یاس)) یاخو ((مار))، ((كار))دا دەبێت، شێوەی لێكچوونەكە لەنێوانیاندا فۆرمی دەبێت. كاتێكیش لەگەڵ ((عیشق))دا لە پەیوەندییەكی

بانگهێشتی دا دەبێت، ئەم شێوە لێکچوونە واتایی دەبێت. بەگوتەیەکی دیکە، دەشێ ئەم لێکچوونە لەنێوان ((دال))ەکاندا یاخود لەنێوان ((مەدلول))ەکاندا بێت.

مەسەلەی لێکچوونی نێوان دالەکان یا ((لێکچوونی فۆرمی)) و لێکچوونی نێوان مەدلولەکان یا ((لێکچوونی واتایی))، پێویستە وەکو دوو بەشی نموونەیی وەربگیرێن کە لەنێوانیاندا پێکەوە لکاوی هەیە. ئەنجا دەکرێ نموونەگەلێکی زۆریش کەلەسەر سنووری جیاکەرەوەی نێوانی ئەم دوو بەشە نموونەییەدا وەستاون بدۆزرێتەوە. هەر بۆ نموونە، پەیوەندی بانگهێشتی لەنێوان ((جوان))، ((گوڵ)) و ((مانگ))، یاخود ((یار))، ((دۆست)) و ((هاورێ)) لەسەر بنەمای لێکچوونی واتایی وەستاوە؛ بەڵام پەیوەندی بانگهێشتی لەنێوان ((وەفا)) و ((جەفا))، ((گوڵ)) و ((سونبول))، ((خانە)) و ((کاشانە))، ((تیغ)) و ((تیژ)) هی دیکە، لەسەر سنووری جیاکەرەی نێوان دوو بەشە نموونەییەکە دەوەستن، چونکە لە ئاست یەکتریدا پەیوەندی فۆرمی و هەم پەیوەندی واتایی لەنێوانیاندا هەیە.

بەهەر حاڵ، ئەوە ئاشکرایە بەکاربردنی فۆرمە لەیەکچووەکان لەرێزکردندا و لەسەر تەوەری هاونیشینی، هاوسەنگی لێ بەدەستدێت و زەمینەی هۆنراوسازی خۆشدەکات. یان بەگوتەیەکی وردتر، کارایی لێکچوونی فۆرمی لەسەر تەوەری هاونشینییە، لەکاتێکدا کە کارایی لێکچوونی واتایی لەسەر تەوەری جێنشینیدا بەدیاردەکەوێت. جاری وایە لێکچوونی فۆرمی نێوان دالەکان ئەوەندە هاندەر دەبێت کەوا مەدلول رۆڵێکی لاوەکی وەردەگرێت و هاونشینی دالەکان بایەخێکی لە پێشتری دەبێت. شەفیعی کەدکنی بەوردی سەرنجی خستۆتە سەر ئەم مەسەلە ناسکە (← ٦). ئەو بە بەکارهێنانی زاراوەی ((ئەفسوونی هاوسێیەتی)) ئاماژە بۆ ئەو دیاردەیەی لێکچوونی فۆرمی نێوان دالەکان دەکات و سەرنج بۆ ئەو لایەنە رادەکێشێت کەوا هاندەری

بەکاربردنی دالە لێکچووەکانە لەسەر تەوەری هاونشینی، بەبێ گوێدانە ئەوەی کە مەدلولەکانیان لەسەر ئەم تەوەرەدا بەیەکەوە گرێدراو نین، بەڵام لە بواری ڕووناکبیری ئێمەدا هەمیشە کاری پێکراوە. ئەنجا نموونەیەکی سەرنج ڕاکێشیش لەو بارەوە دێنێتەوە کە دووبارکردنەوەی لێرە لە خۆشی بەدەر نییە. (← ٦، ل٢٠):

ئوستاد فروزانفەر دەگێڕێتەوە کەوا، شێخی سەروەر میرزای قاجار لە مەشهەد، لەمزگەوتی گەوهەر شاددا لەسەر مینبەر وەستابوو، لەژێر ئەفسوونی زایەڵەی گوتە و وشەبازیدا دەیگوت: ((باوك لەخەمی الکل فی الکل وکوڕیش لەخەمی الکل وفکل (بەواتە کاکۆڵ) دایە)) و ئەو بەو هەموو بەهرەمەندییە لە جادووی ڕیزکردنی وشەکان، خەریکبوو ئابڕوی کوڕەکەی خۆشی دەبرد...

ئایا بەڕاستی جگەلەم لێکچوونی فۆرمی دالەکان یاخود ئەفسوونی دراوسێتی پاساوێکی دیکە بۆ بەکاربردنی پێکهاتەگەلێکی وەکو ((فیل‌و فنجان))، ((سیخ و سەپایە))، ((تنگ و ترش))، یا ((بادنجان بم)) و ((خرس خوانسار)) (← ٦) و هی دیکە لەئارادا هەیە؟

شەفیعی کەدکنی باس لە هەبوونی ئەم واقیعەتە لە ئەدەبی فارسیشدا دەکات و نموونەگەلێکی زۆر لەو بارەوە دێنێتەوە، کەوا دووری چەمکەکان لەیەکتری بەهۆی لێکچوونی فۆرمی نیشانەکانەوە هەستی پێناکرێت. (← ٦، ل ٢٥).

(٣٠) روز تویی، روز تویی، حاصل دریوزه تویی
آب تویی، کوزه تویی، آب ده این بار مرا (مولوی)

(٣١) عذر خواه عقل کل و جان تویی
جان جان و تابش مرجان تویی (مولوی)

بەهەر حاڵ، ئەمە خۆی جۆرێك لەهەڵبژاردنی نیشانەکان و ئەرکی ئەوانە لەسەر تەوەری هاونشینیدا. بەڵام پرسەکە لەوەدایە کە

ئایـا پەیوەنــدی لـەنێوان ئـەرکی نیشـانەکان لەسـەر ڕووی هـەردوو تــەوەری هاونشــینی و جێنشــینی لەچــیدایەو؛ ئــاخۆ دەتوانــدرێت گریمانەیەك لـەپای ئـەم پەیوەندییـە لـەبواری ئەدەبیاتیشـدا بەدەسـت بهێندرێت یاخودنا. بەشی چوارەم بۆ باسی ئەم بابەتە تەرخانکراوە.

کتێبنامە

1- Leech, G. N. Alinguistic to English poetry, N. Y. 1969.

2- Martinet, A. Elements de linguistique Gēnēral, paris, 1960.

3- Saussre, F. de. Cours de Linguistique Gēnēral, Tullio de Mauro (ed), paris 1973.

٤- حق شناس، علی محمد، ((شعر، نظم، نثر؛ سەگونە ادبی))، در: مجموعە مقالات دومین کنفراس زبان شناسی نظري و کاربردی سید علی میر عمادی (گرد آورندە)، دانشگاه علامە طباطبایی، ١٣٧١.

٥- شفیعی کدکنی، محمد رضا، موسیقی شعر، تهران، آگاه، ١٣٦٨.

٦- ________، ((جادوی مجاورت)) در: بخارا، ش ٢، مهر و آبان، ١٣٧٧.

٧- شمیسا، سیروس، ای. ای. کمینگز و شعرهایی از او، تهران، فردوس، ١٣٧١.

٨- صفوی ، کورش، از زبانشناسی بە ادبیات، ج١: نظم، تهران، نشر چشمە، ١٣٧٣.

بەشی ٤

پارسەنگی ئەدەبی

لەبەشـی دووەمـدا و لـەکاتی خسـتنەڕووی هـەردوو جەمسـەری خواسـتن و خـوازە لەدیـدگای یاکۆبسـنەوە، باسـەکەمان بـۆ ئـەم بەشـە دواخسـت، چـونکە ئـەم دیدگایـە لەلایێکـەوە پێویسـتی بـە بـاس و لێکدانەوەی زیـاتر هـەبوو، لـە پاشـانیش بـیرو بۆچـوونەکانی یاکۆبسـن سـەبارەت بەئـەرکی ئـەم دوو جەمسـەرە لەسـەر بنـەمای گریمانەیـەك دەوەستێت کەوا پێویست دەکات لەم بەشەدا باسیبکرێت.

لەبەرئـەوە بڕگـەی یەکـەمی ئـەم بەشـە بـۆ ناسـاندنی هـەردوو جەمسەری خواستن و خوازە لەدیـدگای یاکۆبسـنەوە تەرخاندەکـەین و لەپاشان ئاماژە بۆ گریمانـەی ڕاگرتنـی پارسـەنگی ئـەدەبی دەکـەین کـە خـۆی لەبنچـینەدا، جـۆرە بەرانبەرییێکـە لەلایـەن سیسـتەمی زمانـەوە بەسەر هەردوو پرۆسـەکەی زیـادکردنی ڕێسـا و کەمکردنـەوەی ڕێسـادا دەسەپێندرێت.

٤/١ جەمسەرەکانی خوازە و خواستن

لەبەشـــی یەکەمـــدا و لەدیـــدگای سۆســـۆرەوە، باسمـــان لەپەیوەندییـــەکانی جێنشـــینی و هاونشـــینی کـــرد و وەك چـــۆن ئاماژەشمـان بـەو خاڵـەدا کـە هێنانەکایـەی ئـەم دیدگایـە، بـوو بـە بنەمایەك بۆ دەستنیشانکردنی هەردوو جەمسـەری خواسـتن و خـوازە لەبیروڕاکانی یاکۆبسندا.

پێویسته دووبارە جـەخت لەسـەر ئـەو مەسـەلەیە بکرێتـەوە، کـە ئەوەی یاکۆبسـن بـە ((خواسـتن)) و ((خـوازە)) ناویـان دەبـات، هاوتـای هەمان ئەو زاراوانە نین کـە لـە جوانکـاری فارسـیدا بـەکاردەهێنرێت و لــەم بــوارەدا دیســان دەبێــت ئامــاژە بــۆ بابەتــەکانی بــەرگی یەکــەم بکەینەوە. بەپێی بۆچوونی نووسەری ئەم دێرانـە، بەشـێك لەهونـەری جوانکاری نەریتی، کە بە جوانکاری واتایی ناودەبرێت و ئـەو بەشـەش کــە بەهونـــەری ڕوونبێـــژی دراوەتـــە قەڵـــەم، دەشـــێ هـــەموویان

لەچوارچێوەی زانستێکدا بەناوی ((جوانکاری شیعری)) بخرێتەڕوو (⟵ ٤، ل ١٦٧ – ١٦٩). یاکۆبسن خواستن بە پڕۆسەیەکی وادادەنێ، کەوا نیشانەیەك لەسەر تەوەری بانگهێشتی لەشوێنی نیشانەیەکی دیکە دادەندرێت، خوازەش بەپێچەوانەوە پرۆسەیەکە لەسەر تەوەری هاونشینی کاردەکات و نیشانەکان لەتەك یەکتریدا جێگیردەکات. ئەنجا ئەو لای وایە کەوا ئەرك لەسەر ڕووی تەوەری بانگهێشتی لەسەر بنەمای لێکچوون دەبێت؛ واتە دانەیەکی زمانی بەو هۆیە دەتوانێت جێگەی دانەیەکی دیکە بگرێتەوە کەوا لێی بچێت. لەلایێکی دیکە ئەرك لەسەر ڕووی تەوەری هاونشینی لەسەر بنەمای ((هاوسێتی)) دەوەستێت. واتە دوو دانەی زمانی ئەوکاتە دەتوانن ببن بەهاونشینی یەکتری کەوا توانای هاوسێتیان لەتەك یەکتریدا هەبێت. بەو جۆرەش کە لەپێشتردا گوتراوە، یاکۆبسن لەبری زاراوەکانی ((تەوەری جێنشینی)) [= بانگهێشتی] و ((تەوەری هاونشینی)). کە بەکارهێنانێکی زۆرتریان هەیە، بەهەمان ڕێزبەندی سوود لەزاراوەکانی ((هەڵبژاردن)) (selection) و ((ڕیزکردن)) (comination) وەردەگرێت. ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن)) دەرەنجامی ئەو کارەیە کە لەسەر هەر یەکێك لەم دوو تەوەرەدا ڕوودەدەن. (⟵١).

شتێکی بەڵگە نەویستە کە قسەپێکەری ئاسایی هەر زمانێك لەکاتی بەکارهێنانی زماندا سوود لە هەردوو ئەم پرۆسانە وەردەگرێت. بەپێی باوەری یاکۆبسن ناتوانایی لە بەکارهێنانی هەر کام لەم پرۆسانە، ئاڵۆزی زمانییە، ئەنجا ئەو دوو جۆر ئاڵۆزی زمانی یاخود ((زمان گیران)) (aphasia) دەستنیشانکردووە. ئەو جۆرەیە لە زمان گیران کەوا لە تاك دەکات نەتوانێت وشەیەك لەبری وشەیەکی دیکە هەڵبژێرێت؛ واتە درك بە ((لێکچوون)) ناکات، کە ئەمەیان ناتوانایی ئەوە لەئاست بەکارهێنانی جەمسەری خواستندا.

لەبەرانبەردا زمان گیرانی دووەم ئەو کاتە دێتە ئاراوە کەوا کەسی زمان گیر، توانای لە تەك یەکتر دانانی وشەکانی نەبێت؛ واتە لەم دۆخەدا ئەو توانای سوود وەرگرتن لەجەمسەری خوازەی نابێت.

یاکۆبسن لەکاتی خستنەڕووی ئەم دیدگایە، نموونەگەلێك لەیاری منداڵان، لێکدانەوەی خەون لە ڕوانگەی فرۆید، لێکۆڵینەوەکانی فرایزەر لەبارەی ئەفسوون و ڕەنگدانەوەی لەشێوازە ئەدەبی و هونەرییەکان دێنێتەوە، بۆ ئەوەی پیشانی بدات، کە سوود وەرگرتن لە هەر کام لەم جەمسەرانە و داشکاندن بەلای هەر یەکێکیان، مەسەلەیەکە پێویستی بە لێکۆڵینەوەی تایبەت بەخۆی هەیە. بە گەڕانەوە بۆ زانستی گشتی لێکۆڵینەوەی نیشانەکان. ئەنجا ئەو ئاماژە بۆ ئەو خاڵە دەکات، کە بە دیاریکراوی نیگارکێشە سوریالیستەکان ئاراستەیان بەلای جەمسەری خواستندایە، لەکاتێکدا کوبیزم شێوازێکە لەسەر بنەمای خوازە بەرپا بووە. ئەنجا هەردوو قوتابخانەی ئەدەبی ڕۆمانسیزم و سیمبۆلیزم، ئاراستەیان بەلای سوود وەرگرتن لە جەمسەری خواستندا دەشکێتەوە و ڕیالیزمیش، کە لە قوناغی نێوان داکشانی ڕۆمانسیزم و سەرهەڵدانی سیمبۆلیزمەوە پەیدا دەبێت، تیایدا ئاراستەی سوود وەرگرتن لە جەمسەری خوازە ڕەنگدەداتەوە.

ئەنجا لێرەدا بەگوێرەی تیوری جەمسەرەکانی خواستن و خوازە، ئاخۆ چۆن دەتواندرێت مەسەلەی پۆلبەندی شێوازە ئەدەبییەکان بخرێتەڕوو، کە ئەمەشیان باسێکی تایبەتی پێویستە و لە بەشی کۆتایی ئەم کورتە باسەدا ئاماژەی بۆ دەکرێت. بەڵام لێرەدا ئامانجمان ئەوەیە کەوا لەم ڕێگەیەوە باس لە ئامرازەکانی داهێنانی شیعری و داهێنانی هۆنراو بکەین و لەو بارەوە بگەین بە گریمانەیەك کە لەلایەنی میتۆد ناسییەوە بەپێویست دەزاندرێت. ئەنجا هەر بەو جۆرەی کە لە بەشی دووەمدا گوتراوە، جێگای داخە کە یاکۆبسن بڕوای بەجیاکارییەکی ورد لەنێوان ((شیعر)) و ((هۆنراو))دا نییە و

هەر لەو توێژینەوە بایەخدارەی خویشیدا (← ١)، کاتێك دێتەسەر باسی شیعر، ئاماژە بۆ هاوسەنگییەکانی لە وێنەی کێش و سەروادار و سەروا دەکات. ئەنجا دەبێت دیسان جەخت لەسەر ئەو خاڵە بکەینەوە کەوا ((شیعر)) بەلای ئەوەوە زاراوەیەکی داپۆشەرە و هەردوو بەرەی ((شیعر)) و ((هۆنراو)) دەگرێتەوە. بەکارهێنانی زاراوەی ((خوازە)) دەرحەق بەوەی لەسەر ڕووی تەوەری هاونشینی ڕوودەدات، نیشانەی هەمان ئەو هەڵاوێرنەکردنەی ((شیعر)) و ((هۆنراو)) و، ئەو نەبوونی وردەکاریەیە.

بۆ چوونە ناو باسەکەوە ڕێگابدەن واز لە زاراوەتاشی بهێنین و پەنا بۆ زاراوە باو و بەکارهاتووەکان بەرین. ئەم ڕەفتاری زاراوەتاشییە ئێمەیان دەستەپاچە کردووە بەتایبەت لەبواری زمانەوانیدا و بەو جۆرەی کە لەم پەنجا ساڵەی دوایی لە ئەمریکا کاری پێدەکرێت، تا وای لێهاتووە پسپۆڕ و شارەزاکان هەمیشە بەدوای تێگەیشتنی ئەو زاراوە تازانەن کە هیچ ناوەرۆکێکی تازەشیان نییە. بەباوەڕی نووسەری ئەم دێرانە، ئێمە دەبێ ئەوکاتە سوود لە ((دال))ێکی تازە وەبگرین کە بۆ ((مەدلول))ێکی تازەش بگەڕێتەوە و مەگەر نا گەمەکردن بەدالەکان داخوا چی دەردێکمان بۆ دەرمان دەکات؟ بەم پێیە لەم باسەدا سوود لەهەمان دوو تەوەری جێنشینی و هاونشینی وەردەگرین و سەرنج دەخەینە سەر ئەو خاڵەی کەوا ئەرك لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینی، ئێمە بەئاراستەی جەمسەری خواستندا دەکێشێت و، ئەوەش کە لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینیدا ئەرکی دەبێت، ئێمە بەلای جەمسەرێکدا دەکێشێت کە یاکۆبسن ناوی ناوە جەمسەری خوازە. بەو مەبەستەی بەشێوەیەکی سادەتر لەئەرکی ((هەڵبژاردن)) و ((هاوسێتی)) تێبگەین، نموونەگەلێك دێنینە کە بۆ ئەو مەبەستە دەستنیشانکراون. وایدابنێ ڕستەیەکی وەکو ((شب شد))مان لەزمانی ئاساییدا هەیە و دەمانەوێت بیخەینە ژێر پرۆسەی بەرجەستەسازییەوە.

(٣٢) شب فرا رسید/ شەو داهات.

لەپێناوی گەیشتن بە نموونەی (٣٢)، ((فرا رسید/ داهات))مان بەگوێرەی لێکچوونی واتایی لەجێگەی ((شد/ بووە)) هەڵبژاردووە.

ئێمە دەزانین کە بۆ داهاتنی شەو پێویستە خۆر ئاوا بووبێت. کەواتە دەتوانین ئەم بابەتە بەگوێرەی هاوسێتی لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی جێگیر بکەین.

(٣٣) خورشید غروب کرد و شب فرا رسید
خۆرئاوا بوو و شەو داهات.

دەزانین کەوا خۆر لە ڕۆژئاوادا بەرەو ئاوابوون دەچێت و لە ئاسۆدا دەچێتە خوارەوە. ئەم بابەتە بەپێی هاوسێتی لەتەوەری هاونشینیدا زێدە دەکەین.

(٣٤) خورشید در مغرب، در آن سوی کوهها پایین تر و پایین تر رفت و شب فرا رسید/ خۆر لەلای ڕۆژئاوا، لەوبەری کێوەکان بەرەبەرە داکەوت و شەو داهات.

ڕەنگی خۆرەکە بەپێی هاوسێتی لەسەر تەوەری هاونشینی زیاد دەکەین و کاتی کارەکە بەپێی لێکچوون دەگۆڕین.

(٣٥) خورشید در مغرب، در آن سوی کوهها پایین تر و پایین تر می رفت. رنگ طلایی اش به سرخی می گرایید و شب فرا رسید/ خۆر لەلای ڕۆژئاوا، لەوبەری کێوەکان بەرەبەرە داکەوت و ڕەنگی زێڕینی سوور هەڵگەڕاو شەو داهات.

ئێستا بەشوێن سۆراغی ((شەو))دا دەڕۆین سیمای جیاکەرەوەی [+گیاندار]ی دەخەینەپاڵ و بەگوێرەی هاوسێتی شێوەی هاتنەکەی لەسەر تەوەری هاونشینی جێگر دەکەین.

(٣٦) خورشید در مغرب، در آن سوی کوه‌ها پایین تر و پایین تر می رفت، رنگ طلایی اش به سرخی می گرایید و شب پاورچین پاورچین سرمی رسید/ خۆر لەلای ڕۆژئاوا لەوبەری کێوەکان بەرەبەرە دەکەوت و ڕەنگی زێڕینی سوور هەڵگەڕاو شەو هێواش هێواش دادەهات.

نموونەی (٣٧) ڕوونکردنەوەی زیاتر لەسەر تەوەری هاونشینی دەخاتە بەردەست.

(٣٧) خورشید در مغرب، در آن سوی کوه‌ها پایین تر و پایین تر می رفت، رنگ طلایی اش بەسرخی می گرایید و شب پاورچین پاورچین سرمی رسید تا آسمان را تیرەکند و ستارگان مجال خود نمایی یابند/ خۆر لەلای ڕۆژئاوا لەو بەری کێوەکان بەرەبەرە داکەوت و ڕەنگی زێڕینی سوور هەڵگەڕاو شەو هێواش هێواش دادەهات تاوەکو ئاسمان تاریك دابهێنی و ئەستێرەکان دەرفەتی خۆدەرخستنیان هەبێت.

بەگوێرەی لێکچوون لە نیشانەیەکەوە بۆ نیشانەیەکی دیکە دەچین و بەڕێی هەڵبژاردن لەسەر تەوەری جێنشینی، نموونەی (٣٨) دێنینە بەرهەم.

(٣٨) خسروخاور به مغرب شد تا پهلوان شب فرصت جولان بیابد. خوسرەوی خاوەر بەرەو ئاوابوون چوو تاوەکو پاڵەوانی شەو دەرفەتی تەڕاتێنی دەسکەوێت.

تەواوی نموونەکانی (٣٩) تاوەکو (٤٣) هەمیسان لەڕێگەی هەڵبژاردن لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینی و، ڕیزکردن لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی هاتونەتە دی.

(٣٩) شب در چشم روز سرمەکشید.

(٤٠) كمال شب، ظلام درچشم روز كشيد. (مقامات حميدى)

(٤١) مشك تاتار، در عذار نهار دميد. (مقامات حميدى)

(٤٢) خسروخاور بەخيمه خزيد و اختر باختر بخت جولان يافت.

(٤٣) چو خورشيد گشت از جهان ناپديد
شب تيره بر دشت لشكر كشيد (فردوسى)

وەكو دەبينين ئەم داهێنانە دەكرێ بێ كۆتايى درێژەی پێبدرێت. بەكارخستنی كۆمەڵە پرۆسەيەكی بەيەكەوە بەستراو لەسەر ئاستی كۆمەڵە نيشانەيەكی بەيەكەوە بەستراو داهێنانێك دێنێتە ئارا كە بێكۆتايی درێژەی دەبێت. بەڵام ئەم مەسەلەيە تەنيا تايبەت بەئەدەبيات نييە و وا ديارە هۆشی مرۆڤ هەر لەبنەڕەتدا خاوەنی ئەم ئەركەيە؛ واتە دەتوانێت لەڕێگەی بەكارخستنی چەند كۆمەڵەيەكی بەيەكەوە بەستراو لەئاست يەكتريدا داهێنانێكی بێسنوور وەدەست بهێنێت. قسەپێكەرانی زمان لەڕێگەی بەكارخستن و كارپێكردنی ياساكانی زمانێك لەئاست وشەكانی ئەو زمانەدا، كە لە ڕووی هاوزەمانييەوە دوو كۆمەڵەی بەيەكەوە بەستراو پێكدەهێنن، دەتوانن ژمارەيەكی بێكۆتايی ڕستە دروستبكەن. لەبواری ماتماتيكيشدا كە دروستكراوی مرۆڤ خۆيەتی، بە بەكارخستنی ڕێساكانی هاونشينی بەسەر چەند ژمارەدا، كۆمەڵەيەك پێكدەهێندرێت كە بێكۆتايی درێژەی دەبێت. ئاوازدانەر بە بەكاربردنی چەند نۆتەيێك و سازكردنی هاونشينی لە نێوانياندا دەتوانێت بێكۆتايی ئاواز و مۆسيقا دابهێنێت و نيگاركێش لە ڕێگەی چەند ڕەنگێك و جێگيركردنيان لەپاڵ يەكتريدا بێكۆتايی وێنە دەكێشێت.

لێرەدا نامەوێت بچمە ناو باسی بواری فەلسەفەوە، بەڵام باوەڕت بێ تەواوی ئەوەی كە مرۆڤ لە هۆشی خۆيدا دايدەهێنێت، لەو ميسداقانە پێكهاتوون كە لەبەردەستی خۆی دان. ((ئەسپ)) و

((باڵنـده)) بەیەکـەوە لێکـدەدرێن و ((ئەسـپی باڵـدار)) پێکـدەهێنن؛ ((مار)) گەورەتر دەبێت، ئاگری لەدەمدایـە، بـۆ ئـەوەی ترسـناکتربێت شـەش سـەری دیکـەی لـەپاڵ سـەری خـۆی بـۆ دەڕوێـت و (ئـەژدیهای حەوتسـەر))ی لێ پەیـدادەبێت. بـەڵام ئایـا هـەر بەڕاسـتی هـەموو ئەفسانەکانیش هـەر بـەو جـۆرە دروسـت نـەبوون؟ ئایـا ((سـیمرخ))، ((پاڵـەوانی ڕووبـین تـەن))، ((دێـو))، ((خوداوەنـدەکانی ئۆڵـەمپ))، ((فریشتەی باران))، ((یەکانە شاخ))، ((مرۆڤی نیمە ئەسپ))، ((پـەری دەریایی))، هەموو ئەمانە دروستکراوی هەڵبـژاردن و ڕیزکردنـی نـین؟ سەیرەکە لەوەدایە کە مرۆڤ خۆشی باوەڕ بەم مەدلولە دروستکراوانەی خـۆی دەهێنێـت و هەنـدێ جاریش لـە هێـز و زەبـەریان دەتۆقێـت و دەکەوێتە وێزەی کوشتنیان. هەموو ئەژدیهاکان لەناو دەبات و تـەواوی ڕووبین تەنـەکانی نـاو ئەفسانەکانی خۆی سادەتر لـە مرۆڤـی ئاسایی دەفـەوتێنێت. خـۆی بـۆ خـۆی شـت دروسـت دەکـات و بەدیاریـەوە ڕادەمێنێت، یارێك لەمێشکی خۆیدا دەخوڵقێنێت کە لە هەموو جوانان جوانتر بێت، لە دوایـە، بەناڵە و زارییـەوە تێـی ڕادەمێنـێ و خـۆی بـە زۆر لێکراو دەزانێ. کوێ لە هەموو شوێنێك زیاتر لەئارامی و ئاسایشـە لەمێشکی خۆیدا پێکـی دەهێنـێ و دواتـر سـەیرێکی دەوروبـەری خـۆی دەکات و هەستی نائارامی دایدەگرێت.

بـەڵام بەڕاسـتی چـۆن شـتی وەهـا دەبێـت؟ ئایـا بـەو ئەنـدازەی مەدلولـەکان بەلامانـەوە گـرینگن، میسـداقەکانیش ئـەو گرینگییـەیان هەیـە؟ ئـەنجا ئـەدەبیات خـۆی لەبنەڕەتـەوە بۆچـی پەیـدا بـووە؟ ئایـا ((شیعر)) بۆ ئەوە نەهاتۆتەدی تا ئەوەی مـرۆڤ لەمیسـداقەکان ڕابکـات و پەنا بۆ مەدلولەکانی خۆی بەرێت؟.

مەبەسـتم ئـەوە نـەبوو بـەلای فەلسـەفەکارییەوە بـڕۆم بـەڵام مەسەلەیەك لەو پرسیارانەدا هەیە کە پێویستە سەرنجی بخرێتە سەر. چـونکە هـەر ئـەو مەسـەلەیە، واتـە پەیوەنـدی مـەدلول لەگـەڵ

میسداقەکەیدا، دەبێتە ڕێگە خۆشکەرێك بۆ خستنەڕووی گریمانەیەك سەبارەت بە داهێنانی ئەدەبی.

٢/٤ پەیوەندی مەدلول لە ئاستی میسداقدا

لەکاتی باسکردنی بیروڕاکانی سۆسۆر ئاماژە بۆ مەسەلەی ((دال)) و ((مەدلول)) کرا (← ١/١/١) و گوتمان کە ((مەدلول)) پەیوەندی بەسیستەمی زمانەوە هەیە و، هەڵبژاردەیەکە بۆ میسداقێك لەجیهانی دەرەوەدا بۆ زمان دابینکراوە.

لەم بارەیەوە وشەی ((ڕووبار))مان بەنموونە هێنایەوە کەوا مەدلولەکەی هیچ کام لە ڕووبارەکانی جیهان نییە بەڵام هەموویانیش دەگرێتەوە. هەر لەو بڕگەیەدا ئاماژەمان بۆ مەودای دووری مەدلول لەئاست میسداقەکەیدا کرد و لێرەوە بەپێی بنەمای ئەو گریمانەیە بەدوای سەلماندنی ئەو بۆچوونەدا دەچین، کەوا لانی کەم بەپێی باوەڕی نووسەری ئەم دێرانەوە، داشکاندن بەلای سوود وەرگرتن لەوەی یاکۆبسن ناوی جەمسەری خوازە، واتا داشکاندن بەلای بەکارهێنانی نیشانەکان بەپێی هاوسێتی و لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی، نزیك کەوتنەوەی مەدلول لە میسداقەکەی لێ دێتە ئەنجام و، ئاراستە بەرەو لای جەمسەری خواستن، واتە ڕۆیشتن بەئاراستەی هەڵبژاردنی نیشانەکان لەجێگەی یەکتری، بەپێی لێکچوون و لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینی، ئەنجامەکەی بە دوورکەوتنەوەی مەدلول لە میسداقەکەی کۆتایی دێت.

بۆ چوونە ناو باسەکەوە، ڕێگە بدەن سوود لەمەسەلەی ((نیشانداری/ مەبەستداری)) (markedness) لەزمان وەربگرین. واتە هەمان ئەو بابەتەی جێگای باس کە لە واتاسازیدا دەخرێتەڕوو، نەوەك ئەوەی تاوەکو ئێستا ئێمە لەژێرناوی هەمان زاراوەدا لەم نووسینەدا بەکارمانبردووە. لەسیستەمی واتایی زمانی فارسیدا،

وشەكانی ((قوچ))، ((میش))، ((برە)) لە ئاست وشەی ((گوسفند/ پەز))دا مەبەستدارن. ((قوچ/ بەران)) پەزی نێرینەیە، ((میش/ مەڕ)) پەزی مێینەیە و ((برە/ كاوڕ)) پەزی پێنەگەیشتووە. هەر كام لەم سێ وشەیە، سیمای جیاكەرەوەی واتایی زیاتری لەئاست سیمای جیاكەرەوەی واتایی ((پەز))دا هەیە. ئەنجا ((پەز))یش بە نۆرەی خۆی، جۆرێكی تایبەتە لە ((چوارپەلدارەكان)) و ((چوار پەلدارەكان))یش جۆرێكی تایبەت لە ((گواندارەكان)) پێكدەهێنێت. ((گواندارەكان)) جۆرێكە لە ((ئاژەڵەكان)) و ((ئاژەڵەكان))یش بە جۆرێك لە ((گیاندارەكان)) دەژمێردرێت. (← ٣) بەم پێیە، دەتواندرێت بۆ گەیشتن بە پۆلەكانی ((بەران))، ((مەڕ)) یاخود ((كاوڕ)) بەشێوەیەكی سادە و ناپسپۆڕی، ئەم هێلكاریە بخەینە بەردەست:

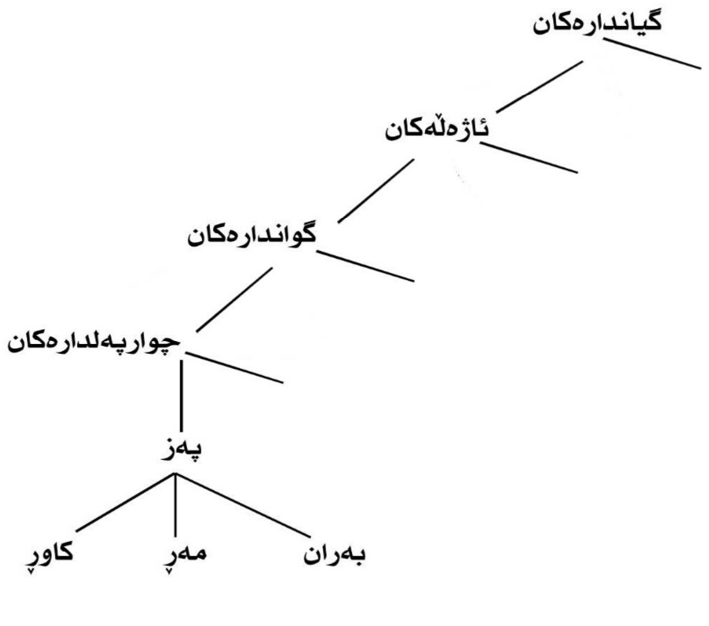

ئەم هێڵکاریەی سەرەوە بەو ڕادەیەی کە پەیوەندی بە باسەکەی ئێمەوە هەیە، پەیوەندی ئەم مەدلولانە لەئاست یەکتری لە زمانی فارسیدا نیشاندەدات، هەر کام لە مەدلولەکانی پۆلەکانی خوارتری هێڵکارییەکە، لەئاست پۆلەکانی سەرەوەدا مەبەستدارن. ئەنجا بەپێی ((مەبەستداری واتایی)) (← ٣، ل ٥١ — ٥٢)، هەر چەند سیمای جیاکەرەوەی واتایی مەدلولێك زیاتر بێت، لە پۆلەکانی خوارەوەتری هێڵکارییەکی لەم جۆرە جێگە دەگرن. ((مەبەستداری واتایی)) لە سیستەمی زمان لە ئاستێکدا دەوەستێت، چونکێ بۆ نموونە بۆ بەرانێك کە ڕەنگی سپی بێت، لەزمانی فارسیدا وشەیەکی تایبەتی بۆ بەکار نابرێت. ڕێگە بدەن ئەم جۆرە لە ((مەبەستداری واتایی))، بە ((مەبەستداری واتایی جێنشینی)) ناوبەرین، بۆ ئەوەی توانای باسکردنی جۆرێکی دیکەمان لە مەبەستداری واتایی هەبێت، کە ئەویش ((مەبەستداری واتایی هاونشینی))یە. ئەم مەبەستدارییەی دوایی لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی و لەڕێگەی هاوسێتییەوە جێبەجێ دەبێت.

((بەران)) لە ئاستی ((پەز))دا لە پەیوەندییەکی مەبەستداری واتایی جێنشینی دایە، چونکە کاتێك لە شوێنی ((پەز))دا وشەی ((بەران)) هەڵدەبژێرین، ئەوە مەدلولێکی مەبەستدارمان لەجێگەی مەدلولێکی بێ لایەن جێگیرکردووە. بەڵام دەتواندرێت بەهاونشینکردنی ((پەز)) و ((نێر))، لەسەر تەوەری هاونشینی بگەین بە ((پەزی نێر))ە کە لە ڕووی مەبەستدارییەوە لەگەڵ ((بەران))دا هاوبەهان. جا ئەگەر هات و لەسەر ئەم جۆرە لە نیشانەداری بەردەوام بووین، بەشێوەیەکی ڕێك نموونەکانی ((٤٤) تاوەکو ((٤٧))مان دەستدەکەوێت:

(٤٤) قوچ سفيد/ بەرانی سپی.

(٤٥) قوچ سفيد مشهدی رمضان/
بەرانە سپییەکەی مەشهەدی ڕەمەزان.

(٤٦) آن قوچ سفيد رمضان كه يك شاخش شكسته/
ئەو بەرانە سپیەی ڕەمەزان کەوا قۆچێکی شکاوە.

(٤٧) آن قوچ سفيد رمضان كه يك شاخش شكسته و زير آن درخت ايستاده/ ئەو بەرانە سپیەی ڕەمەزان کە قۆچێکی شکاوە و لەژێر ئەو درختە وەستاوە.

ئەوە لەڕاستیدا وەك ئەو کارە وایە، کە دەمانەوێت کەسێك بەدوێنەرەکانمان نیشان بدەین، ئەنجامی دەدەین. واتە هەوڵدەدەین لە ڕێگای سیماجیاکەرەوەکانی ئەو کەسەوە لەو خەڵکانەی دیکەی جیابکەینەوە.

(٤٨) آن پسررا می گويم كه قد كوتا هی دارد و كلاه سرش است؛ همانی كەكت سبز پوشيده با دكمەهای طلايی و كنار آن مردی ايستاده كه قدش بلند است و.../ ئەو کوڕە دەڵێم کەوا کورتە باڵایە و کڵاوی لەسەرە؛ هەر ئەمەی کە چاکەتێکی سەوزی دوگمە زەرد و لەتەك ئەو پیاوە وەستاوە کە باڵا بەرزە...

ئەو کارەی کەوا لێرەدا ئەنجامی دەدەین، لەبنەڕەتدا ئەوەیە کە دوێنەرەکانمان بۆ میسداقێك لە جیهانی دەرەوەدا ڕێنمایی دەکەین. کەواتە سوود وەرگرتن لە هاوسێتی لەسەر تەوەری هاونشینی بۆی هەیە بەنیشانەداری واتایی هاونشینی، واتە بە دەلالەت بە میسداق کۆتایی بێت. دیارە ئەمە لە بارودۆخێك دایە کە میسداقێك لە جیهانی دەرەوەدا هەبێت، ئەگەر نا ئەوا ئێمە هەر لە چوارچێوەی مەدلولەکاندا دەمێنینەوە. بۆ نموونە ئێمە هەر چەندی لەبارەی

((دێوی سپی)) شانامەدا قسە بکەین، ئەوە ڕەنگە بتوانین ئەم دێوە لە ((دێوی ئەرخەوان))ی جیا بکەینەوە، بەڵام لە جیهانی دەرەوەدا ناگەینە میسداقێك.

هەر نموونەکەی ((ڕووبار))ی برگەی ١/١/١ ڕەچاو بکەن، کە گوتمان لەجیهانی دەرەوەدا میسداق گەلێکی جیاوازی هەیە. دەتواندرێت مەدلولی ئەم نیشانەیە لە ڕێگەی نیشانەداری هاونشینییەوە لە میسداقەکەی نزیکتر بخرێتەوە.

(٤٩) آن رودی که از کوەرنگ رشتەهای زرد کوه سرچشمه می گیرد و به اروند رود می ریزد و قابل کشتی رانی است و اسمش کارون است.

کەواتە ئەرك لە ئاستی تەوەری هاونشینی، واتا هاوسێتی و داشکاندن بەلای ئەوەی یاکۆبسن ناوی ناوە جەمسەری خوازە و، لە سیستەمی زماندا مەدلول لەو میسداقەی کە لە جیهانی دەرەوەی زماندایە نزیکتر دەکاتەوە، ئەمەش هەر ئەو مەسەلەیە کە یاکۆبسن سەبارەت بە شێوازی ڕیالیزم (= واقیع گەرایی) و داشکانەوەی بەلای جەمسەری مەجازیدا خستویەتییە ڕوو.

بەڵام ئایا مەسەلەکە لەئاستی تەوەری جێنشینی چۆنە؟ هەر ئەو وشەی ((ڕووبار))ە وەربگرە و لەبری ئەوەی وشەیەکی وەك ((کارون))ی لەتەك دابنێیت، لە ئاستی تەوەری جێنشیدا، وشەگەلێکی لە وێنەی ((غەم))، ((پاراوی))، ((خوێن)) و هی دیکە هەڵبژێرە و پێکهاتەیەکی وەك ((ڕووباری غەم))، ((ڕووباری پاراوی))، ((ڕووباری خوێن)) و هی دیکەی لێ ساز بکە. ئەنجا ئایا ئەم ڕووبارانە لە واقیعدا ڕووبارن؟ وشەی ((گومەز)) وەربگرە، کە لە ((گومەزی مزگەوتی شێخ لوتفوڵلای ئەسفەهان))، بەهۆی نیشانەداری لە ڕێگەی تەوەری هاونشینی، مەدلولێکی هەیە و لە میسداقێکی تایبەت لەجیهانی

دەرەوەدا نزیك كەوتۆتەوە؛ ئێستا ئەگەر ئەم وشەیە لەسەر تەوەری جێنشینی لەبری ((ئاسمان)) بەكاربهێنین، چی ڕوودەدات؟ ئاشكرایە كەوا مەدلولی ((گومەز)) لە میسداقەكەی جیهانی دەرەوەیدا دووردەكەوێتەوە. بەم شێوەیە ڕەنگە بتوانین بڵێین، ئەرك لەسەر تەوەری جێنشینی، بەواتەی هەڵبژاردنی نیشانەیەك لەجێگەی نیشانەیەكی دیكە بەپێی لێكچوون و داشكان بەلای ئەوەی یاكۆبسن ناوی ناوە جەمسەری خواستن، ئەو مەدلولەی كە لەسیستەمی زماندا هەیە لەمیسداقەكەی جیهانی دەرەوە دووردەخاتەوە و ئەمەش هەمان ئەو داشكاندنەیە كە یاكۆبسن لەبارەی هەردوو شێوازی ڕۆمانسیزم و سیمبۆلیزم خستوویەتیەڕوو.

٣/٤ ڕاگرتنی پارسەنگ لەنێوان هەڵبژاردن و ڕیزكردندا

زاراوەی ((پارسەنگ/ تراز)) (economie) یەكەمجار لە لایەن مارتینی و لە كتێبە كلاسیكەكەیدا، پارسەنگی گۆڕانكارییە دەنگییەكان (← ٢) دا هاتووە، بەمەبەستی پیشاندانی پاراستنی هاوتایی سیستەمی زمان لەكاتی گۆڕانكاری دەرزەمانیدا. ڕێگا بدەن لەپێناوی ڕێگرتن لە ئالۆزییەكانی بێ هوودەی باسەكە، بگەڕێینەوە بۆ هەمان بابەتی یاری شەترەنجەكەی سۆسۆر. هەر مۆرەیەك كە لە كاتی یاریكردندا بكوژرێت یاخود جوولە بكات، گۆڕانكارییەك لەسیستەمی یارییەكەدا بەرپادەبێت. هەر چەندی مۆرەكان پێشڕەوی بكەن و بكەونە دۆخی هێرشبردنەوە، هەلومەرجی بەرگریان كەمتر دەبێتەوە. لە زمانیشدا هەمان بارودۆخ بەرپادەبێت بۆ وێنە لە زمانێكدا، هەر چەند ئەركی ڕێزمانی فرێزە ناوییەكان زیاتر بەلای گێڕانی ڕۆڵی سیمبۆلەكانەوە بچێت، ئەوا ڕیزبەندیی فرێزە ناوییەكان لەڕستەدا، كۆت و بەندێكی كەمتریان دەبێت و تادوایی. ئەو مەسەلەیە دەكرێت

بۆ ئەرکی ((هەڵبژاردن)) بەپێی لێکچوون؛ بەواتای ئەرك لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینیش بەڕاست بزاندرێت.

وایدابنێ نووسەرێك زیاتر لەهەوڵی سوودوەرگرتن لەئەرکی گەڕانەوەیی زمانەوە بێت، لەو بارودۆخەدا ئەو هەوڵدەدات سوود لە مەبەستدارسازی هاونشینی وەربگرێت؛ واتا بەڕوونکردنەوەی هەرچی زیاتری بابەتەکەی باسومەبەستی خۆی بەشێوەیەکی ورد بۆ وەرگرەکەی بگوازێتەوە. ئەو لەو کاتانە زیاتر کەلك لەتەوەری هاونشینی وەردەگرێت و لەڕێگەی مەبەستدارسازی هاونشینییەوە، بەدوای ئەوەدا دەگەڕێت کە مەدلولەکانی سیستەمی زمان لەمیسداقەکانی جیهانی دەرەوە نزیکتر بکاتەوە.

ئێستا با پێچەوانەی ئەو ئەرکە لەبەرچاو بگرین؛ واتا ئەو کاتەی نووسەرێك لەگوتەکانیدا لە هەوڵی سوودوەرگرتن لە ئەندێشەوە بێت، لێرەدا ئەو بەمەبەستی بەدەستهێنانی ئەو ئامانجە، کەمتر ئاوڕ لە تەوەری هاونشینی دەداتەوە و زیاتر بەدوای ئەوەدا دەگەڕێت کەوا نیشانەیەك لەبری نیشانەیەکی دیکە هەڵبژێرێت و ڕوونکردنەوەی کەمتر بدات.

بەو شێوەیە بایەخپێدانی زیاتر بە ((هەڵبژاردن)) بایەخدان بە ((ڕێزکردن)) کەم دەکاتەوە و بایەخپێدانی زیاتر بە ((ڕیزکردن)) لەکارکردی ((هەڵبژاردن)) دادەبەزێنێت، ئەمەش هەمان ئەو ڕاگرتنی ((پارسەنگ))ەیە کەوا دروست دەبێت. بەم پێیە، ئەگەر هات و ئەم پارسەنگە بە تەرازوویەك بچووێنین هەردوو پێ تەرازووەکەیش بە تەوەرەکانی هاونشینی و جێنشینی دابنێین، ئەوە هەر پێیەکیان کە دێتە خوارەوە پێکەی دیکە بەرز دەبێتەوە؛ واتە هەرچی ئاراستە بەلای ئەرکی تەوەری هاونشینی زیاتر بێت، ئەوە ئاراستەی ئەرکی تەوەری جێنشینی کەمتر دەبێتەوە و بە پێچەوانەشەوە.

ئەنجا لەسەر ئەو بنەمایەی تاوەکو ئێستا خراوەتەڕوو، دەکرێ بگوترێت، کە بە نزیك کەوتنەوەی ((مەدلول))ێکی زمانی بۆ ((میسداق)) بەهۆی مەبەستدارسازی هاونشینییەوە، ئەرك لەسەر ئاستی هاونشینی جێبەجێ دەبێت و دوورکەوتنەوەی ((مەدلول))یش لە ((میسداق))، بەهۆی هەڵبژاردنی نیشانەیەك لەبری نیشانەیەکی دیکە جێبەجێ دەبێت، کە خۆی ئەرکە لەسەر تەوەری جێنشینی و، ئەم دوو ئەرکە لەدۆخی ڕاگرتنی پارسەنگدا دەبن لەبەرانبەر بەیەکتریدا.

ئێستا بەگەڕانەوە بۆ دوو بەشە نموونەکەی داهێنانی ئەدەبی، واتە ((هۆنراو)) و ((شیعر))، دەتوانین بڵێین کە گەیشتن بە ((هۆنراو)) لەڕێگەی ((ڕێزکردن)) و بەگوێرەی هاوسێتی جێبەجێ دەبێت و، گەیشتن بە ((شیعر))یش لەڕێگەی ((هەڵبژاردن)) و بەگوێرەی لێکچوون ئەنجام دەدرێت؛ بەو هۆیەی ((هۆنراو)) لەڕێی وەدەستهێنانی هاوسەنگی، واتە لەسەر بنەمای جۆرەکانی دووبارەکاری لەسەر تەوەری هاونشینی دێتەدی، لەکاتێکدا ((شیعر)) بە هەڵبژاردنەوە گرێدراوە و پێویستی بەجێنشینکردنی نیشانەکانەوە هەیە لەسەر تەوەری جێنشینی.

تا ئێرە نەخشەیەکی سەرەتایی بۆ گریمانەی ((پارسەنگی ئەدەبی)) خراوەتە بەردەست، بەڵام بابەتەکە بەوەندە کۆتایی نایەت، چونکە دەبێ سەرەتا ئەوە ڕوونبێتەوە کەوا پرۆسەی داهێنانی بەشە نموونەیەکی وەك ((شیعر)) چ سنعەت یاخود سنعەتگەلێکی تیا بەدیدەکرێت و، دووەمیش ئەوەی کەوا لەژێر ناونیشانی ((لێکچوونی واتایی)) باسدەکرێت، ڕاستییەکەی چییە و ((هەڵبژاردن))یش چ بنەمایەکی هەیە. لەبەشی پێنجەمدا باس لەمەسەلەی یەکەم دەکەین و لەبەشی شەشەمیشدا لە دوو تویێی باسی مەسەلەی دووەمدا باس لەنەخشەی گریمانەیەکی گونجاوتر دەکەین، کەوا ئەم کورتە باسەی بەردەست لە سۆنگەی ئەم نەخشەیەوە نووسراوە.

کتێبنامە

1- Jakobson, R. "Tow Asects of Language and Two Types of Aphasia Distur bance" in: Essais de linguistique gēnērale, paris, 1963.

2- Martinet, A. Economie des changement phonetiques, Trait de phonologie diachronique, Berne, 1955.

۳- افراشی، آریتا، نشان داری در زبان فارسی و چگونگی طبقه بندی آن در سطح واژگان، رساله کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ۱۳۷٦.

٤- صفوی، کورش، از زبان شناسی به ادبیات، ج ۱: نظم، تهران، نشر چشمه، ۱۳۷۳.

۵- ______، ((پیشنهادی در سبك شناسی ادب فارسی))، در: زبان ادب، ش ٦، زمستان ۱۳۷۷.

بەشی ٥

هونەری شیعر

لە لێکۆڵینەوە نەریتییەکاندا

لەبەرگی یەکەمی ئەم کورتە باسەدا ئاماژە بۆ ئەوە کراوە کە دەشێ لێکۆڵینەوەی زانستی بۆ ئەدەب لە چوارچێوەی ((جوانکاری هۆنراو)) و ((جوانکاری شیعر)) دا بکرێت (←٦، ل ١٦٧ – ١٦٩) و، هەروەها گوتراوە کە دەتواندرێت لە ڕێگەی پێداچوونەوەی هونەرە نەریتیەکانی وەکو ((عەرووز و قافیە))، ((جوانکاری))، ((واتاناسی)) و ((ڕوونبێژی)) و بە پێی کارکردی هەر یەك لە تەرزەکاندا بگەین بە دوو زانستی سەربەخۆ، بۆ لێکۆڵینەوەکانی ئەو سنعەتانەی کە بە ڕوخساری زمانەوە گرێدراون و دەشێ لە چوارچێوەی جۆرەکانی هاوسەنگیدا پۆلبەندی بکرێن، بە واتا ((جوانکاری هۆنراو))، هەروەها ئەو سنعەتانەش کە بەناوەرۆکی زمانەوە گرێدراون و بە ئامرازی داهێنانی شیعری دەژمێردرێن، واتە ((جوانکاری شیعر)).

هەر لە بەرگی یەکەمدا ئەوەش ڕوونکرایەوە کەوا سنعەتگەلێکی وەکو ((کێش))، ((جۆرەکانی دووبارەبوونەوەی دەنگی))، ((ڕەگەزدۆزی تەواو))، ((ڕەگەزدۆزی بێژە))، ((پاش سەروا))، ((سەروا))، ((سەروادار))، ((سەربەدوا/ رد الصدر الی العجز))، ((دوابەسەر/ رد العجز الی الصدر))، ((پێچان و کردنەوە)) و سنعەتەکانی تری لەو جۆرە، دەکرێ لە هەر سێ پۆڵی هاوسەنگی دەنگی و وشەیی و ڕێزمانیدا پۆلبەندی بکرێن و لەچوارچێوەی ((جوانکاری هۆنراو))دا جێگەیان بکرێتەوە (←٦، ل ٣٠٦ – ٣١٠)؛ بەڵام باسوخواسی ((جوانکاری شیعر)) و دەستەبەندی ئەو سنعەتانەی کە کاریگەرییان بەسەر واتاوە هەیە، بۆ ئەم بەرگە هەڵگیراوە.

لەم بەشەدا مەبەست ئەوەیە ڕوونبکرێتەوە، لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکاندا چ سنعەتێك پەیوەندی بە ((شیعر))ەوە هەیە و ئەرکی هەر یەکێکیشیان چۆنە.

بەڵام بەر لە هەر قسەیەك پێویستە بە لێبڕاوی بڵێین کە ئەوەی لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکاندا لەژێر ناونیشانی ((واتاناسی))دا باسدەکرێت، نە پەیوەندی بەداهێنانی شیعرییەوە هەیە و نەبەداهێنانی هۆنراو. بەڵکو بریتییە لەکۆمەڵێك بەکارهێنانی ڕێزمانی کە لە یۆنانی کۆن و لێکۆڵینەوە دێرینەکانی ئەرستۆدا بە ((هونەر گوتاربێژی))ناودەبرێت و هونەرەکانی ڕەوانبێژییان پێکهێناوە. لەم بارەوە شەمیسا بەدروستی جەختی لەسەر ئەم خاڵە کردۆتەوە و، تەنیا پەی بردنیشی بەم مەسەلەیە وای کردووە کە ناوی کتێبەکەی خۆی، بەپێچەوانەی نەریت، ناوبنێت؛ ڕوونبێژی و واتاناسی (← ٤) و، بە ڕوونیش بڵێت کە ئەوەی ئاخاوتنێکی ئەندێشەدار ((کلام مخّیل)) بەرهەم دێنێت، تەرزگەلێکە کە لە هونەری ڕوونبێژیدا باس دەکرێت (← ٤، ل ١٣)و، هونەری واتاناسی لە بنچینەدا پەیوەندی بە ڕێوڕەسمی گوتاربێژییەوە هەیە. (← ٤، ١١٢).

کەواتە پێویستە لەنێوان هونەرەکانی ((ڕوونبێژی)) و هەروەها ئەوەی کە بە ((جوانکاری واتایی)) ناو دەبرێت، بەدوای ئەو جۆرانەدا بگەڕێین کە کار لەسەر ناوەرۆکی زماندا دەکەن و، لەڕاستیشدا هەر ئەوانەن کە جۆرەکانی ((جوانکاری شیعری)) پێکدەهێنن.

بەپێی ئەو بنەمایە، دەگەین بەهەر چوار سنعەتەکەی ((خوازە))، ((لێکچوون))، ((خواستن))، ((درکە)) لە هونەری ڕوونبێژیدا و، هەروەها بە جۆرێکیش لەجوانکاری واتایی، کەوا لانی کەم لە یەکەم سەرنجدا، ئامرازەکانی پەیوەست بەواتا دەخەملێنن کە دەشێ زەمینەی سەرەتایی ئەم باسە پێکبهێنن. بەو هۆیەوە لەم بەشەدا دووبارە لەهەریەك لەم سنعەتانە لە بڕگەیەکی جیاوازدا دەکۆڵدرێتەوە، تا ئەوەی یەکەمجار ئەرکی هەر یەکێکیان ڕوونبێتەوە، دووەمیش تاوەکو سەنگوبایەخیان لە داهێنانی شیعریدا دەستنیشان بکرێت.

١/٥ خوازه

لـەم بڕگەیـەدا بـاس لەسـنعەتی ((خـوازە)) دەکـەین، کـە لـە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە دێرینەکانـدا، بەیـەکێك لـە جۆرەکانی داهێنـانی شـیعری دانـدراوە و لەچوارچـێوەی ((هونـەری ڕوونبێـژی))دا باسیدەکرێت. بۆیـە سـەرەتا ئامـاژە بـۆ لێکۆڵینـەوە دێرینـەکانی ئـەم جـۆرە دەکـەین، لەدوایـەش هەوڵـدەدەین لەڕێگـەی هەڵسـەنگاندنی بایـەخی ئـەم سـنعەتەوە، شـوێن و پێگـەی لـە ((جوانکاری شـیعر))یدا دەستنیشانبکەین.

١/١/٥ پۆلبەندی خوازە بەگوێرەی پەیوەندی واتایی

سنعەتی ((خـوازە))، لـە لێکۆڵینـەوە ئەدەبییـە دێرینەکانـدا و لـە چوارچێوەی هونەری ((ڕوونبێژی))دا وا پێناسە کراوە، کە بریتییە لە بەکارهێنانی وشەیەك بەواتایەکی جیاواز لـەواتا بنەڕەتییەکـەی خـۆی (←٧، ل ١٤٠). دواتـر ئامـاژە بـۆ ئـەو خاڵـەش دەکرێـت، کـە پێویسـتە لـەنێوان واتـا بنـەڕەتی، یـاخود ڕاسـتەقینە و واتـا لاوەکـی و خوازەییەکەدا پەیوەستێك هەبێت بۆ ئـەوەی پـەی بـەواتا لاوەکیەکە ببرێت. ئـەم پەیوەسـتە بـە ((پەیوەنـد/ علاقـە)) ناودەبرێـت (← ٤، ل ٢١) و جۆر و بابەتی جیاوازی هەیە. (← ٤، ل ٢٢ — ٢٨)

١/١/١/٥ پەیوەندی گشتی و کەرتی (کلیت و جزئیت)

ئـەم جـۆرە پێوەنـدە بەسـەر دوو لقـی ((ناوهێنـانی گشـت بەمەبەستی کەرت)) و ((ناوهێنانی کەرت بەمەبەستی گشت)) دابـەش دەبێـت. لـەجۆری ((ناوهێنـانی گشـت بەمەبەسـتی کـەرت))، گشـت بەواتای کەرت بەکاردەهێندرێت. (← ٤، ل ٢٢)

(٥٠) بر آشفت **ایران** و برخاست گرد
همی هرکسی کرد ساز نبرد (فردوسی)

لـه نموونـەی (٥٠)دا وشـەی ((ایـران)) بـەواتای ((ئێرانییـەکان)) بـەکاربراوە و مەبەسـت لێـی، ((خـەڵکی ئێرانـە)) کـە لـە وڵاتـی ((ئێران))دا دەژین. (←٧، ل ١٤١)

لـەجۆری ((ناوهێنـانی بـەش بەمەبەسـتی گشـت)) کارەکـە بـە پێچەوانەی ئـەوەی پێشووە. واتـا بـەش بـەواتای گشـت بـەکاردەبرێت (←٤، ل ٢٣)

(٥١) من آن **نگین** سلیمان بەهیچ نستانم
که گاه گاه بر او دست اهرمن باشد (حافظ)

له نموونەی (٥١)دا وشەی ((نگین/ نقێم)) بەواتای ((ئەموستیلە)) بەکارهێندراوە. لە کاتێکدا کە خۆی بەشێکە لە ئەموستیلە (←٧، ل ١٤٤). بـۆ هـەردوو جۆرەکـە دەتـوانین لـەزمانی پێـوەر ((خودکـار)) نموونەگەلێکی زۆر بێنینەوە. بۆ وێنە لەمەسەلەی ((ناوهێنـانی گشت بەمەبەستی بەش)) دەگوترێت:

(٥٢) **پایم** [= رانم] درد می کند/ قاچم [= ڕانم] ئازارم دەدات.

(٥٣) **دستم** [= ساعدم] شکست/ دەستم [= باسکم] شکاوە.

(٥٤) **عینکم** [= شیشه عینکم] تار شده/ چاویلکەکەم [شووشەی چاویلکەکەم] تەماوی بووە.

لـەم نموونانـەی (٥٢) بـۆ (٥٤) مەسـەلەی ((ناوهێنـانی گشـت بەمەبەستی بەش)) ڕەنگی داوەتەوە. بۆ مەسەلەی ((ناوهێنـانی بـەش بەمەبەستی گشت)) دەگوترێت:

(٥٥) برو **بشقاب ها** را [= بشقاب، قاشق، چنگال، ...] سـر میزبچـین/ بچۆ قاپەکان [= قاپ، ملاك، چەنگال...] لەسەر مێزەکە هەڵگرە.

(٥٦) لطفا آن **کاست** [= دستگاه ضبط صوت] را روشن کن/ تکایە ئـەو کاسێتە [= ئامێری ڕیکۆردەری دەنگ] هەڵبکە.

(٥٧) **كتاب ها** [= كتاب، جزوه، قلم، ...] يت را جمع كن اينجا را مرتب كنم/ كتێبەكانت [= كتێب، ناميلكه قەڵەم ...] كۆكەرەوە تائێرە ڕێك بخەم.

٢/١/١/٥ پەيوەندى شوێن و شت (ظرف و مظروف)

ئەم پێوەندەش ديسان دەبێتە دوو لق، ((ناوهێنانى شوێن بە مەبەستى شت)) و ((ناوهێنانى شت بەمەبەستى شوێن)). (← ٤، ل ٢٣)

(٥٨) **سر** آن ندارد امشب كه برآيد آفتابى
چه خيال ها گذر كرد و گذر نكرد خوابى (سعدى)

لە نموونەى (٥٨)دا ((سر/ سەر)) بەواتاى ((بير)) بەكارهاتووە (← ٧، ل ١٤٥) بۆ مەسەلەى ((ناوهێنانى شت بەمەبەستى شوێن)) نموونەيەكى وەكو (٥٩) دەهێندرێتەوە:

(٥٩) گل در بر و **مى** در كف و معشوق به كام است
سلطان جهانم بەچنين روز غلام است (حافظ)

لەم نموونەيەدا ((مى/ مەى)) لەبرى شوێن ((جام)) بەكارهاتووە (←٧، ل ١٤٦) بۆ ئەم دوو جۆرە پەيوەندى نێوان شوێن و شت، ديسان لەزمانى ئاسايى فارسيدا نموونەگەلى زۆر هەن. بۆ وێنە نموونەكانى (٦٠) بۆ (٦٢) لەبابەتى ((ناوهێنانى شوێن بەمەبەستى شت)) هاتوون:

(٦٠) **خانه** [= هواى داخل خانه] تان خيلى سرده/ماڵەكەتان [= هەواى ناوماڵەكەتا] زۆر ساردە.

(٦١) **سماور** [= آب درون سماور] تان غُل نمى زند/ سەماوەرەكەتان [= ئاوى ناو سەماوەرەكە] بەكوڵ نايەت.

(٦٢) **چـــمدان** [= محتويــات درون چــمدان]تـــان چـــقدر ســـنگينه/ جانتاكەتان [= كەل و پەلى ناو جانتاكە] چەند قورسە.
لەبابەتى ((ناوهێنانى شت بەمەبەستى شوێن))دا هاتووە:

(٦٣) فلانى را ديدم دو تـا **چايى** [= فنجان چاى] دسـتش بـود و مـى دويــد/ فلانـــه كەســم بينـــى دوو چـــاى [= دوو پيالـــه چـــاى] بەدەستەوە بوو ڕايدەكرد.

(٦٤) بيا **سوپ** [= ظرف سوپ] از دستت نيفته/ وەرە باسوپەكە [= قاپى سووپەكە] لەدەستت نەكەوێت.

(٦٥) برو آن **پلو** [= ديس پلو] را بياور/ بڕۆ ئـەو پـلاوە [= مەنجـەڵى پلاو] بێنە.

٣/١/١/٥ پەيوەندى پەيوەستى و پەيوەستراوى (لازميت و ملزوميت)

ئـەم پێوەنـدە بريتييـە لـە بـەكاربردنى پەيوەسـت و پەيوەسـتراو لەشـــوێنى يـــەكتردا (←٤، ل ٢٣). لـــەو بـــارە نموونەگـــەلێكى زۆر هێندراونەتەوە (← ٧، ل ١٤٧):

(٦٦) روى نگار در نظرم جلوه مى نمود
وز دور بوسه بر رخ **مهتاب** مى زدم (حافظ)

((مهتـاب/ تريفـه)) بـۆ ((مـانگ)) پەيوەسـتە و ((مـانگ))يش بـۆ ((تريفە)) وەكو پەيوەستراو وەردەگيرێت. بەو شێوەيە ((پەيوەست)) لەجێگـــەى ((پەيوەســـتراو)) بـــەكاربراوە (← ٧، ل ١٤٧) پێچـــەوانەى بابەتەكـەش هـەر وايـە، واتـا ((پەيوەسـتراو) لەجێگـەى ((پەيوەسـت)) بەكاردەبرێت (←٧، ل ١٤٨):

(٦٧) به طول و عرض و رنگ و گوهر و حد

چو **خورشیدی** که در تابد ز روزن (منوچهری)

شاعر ((خورشید/ خۆر))ی بەکارهێناوە، لەکاتێکدا مەبەستی ((هەتاو)) یاخود ((تیشکی خۆر))ە (← ٧، ل ١٤٨). سەبارەت بەهەردوو بابەت، واتە بەکارهێنانی ((پەیوەست)) لەبری ((پەیوەستراو)) و پێچەوانەکەشی، دەکرێ لەزمانی ئاساییدا نموونەگەلێکی زۆر بدۆزرێتەوە. نموونەکانی (٦٨) بۆ (٧٠) بەکارهێنانی ((پەیوەست)) لەبری ((پەیوەستراو)) نیشاندەدات و نموونەکانی (٧٠) بۆ (٧٣) پێچەوانەی ئەمە:

(٦٨) نشسته بود و بەمهتاب [= ماه] خیره نگاه می کرد/ دانیشتبوو سەیری مانگەشەوی [= مانگ] دەکرد.

(٦٩) بدون عینك به آفتاب [= خورشید] نگاه نكن/ بەبێ چاویلكە لە هەتاو [= خۆر] مەڕوانە.

(٧٠) لباسش گرُ [= آتش] گرفت/ جلەكانی گڕی [= ئاگری] گرت.

(٧١) بنشین آتش [= حرارت آتش] گرمت کنه/ دانیشە با ئاگرەکە [= گەرمی ئاگرەکە] گەرمت کاتەوە.

(٧٢) این ماست [= مزهٔ ماست] خیلی ترشه/ ئەو ماستە [= تامی ماستەکە] زۆر ترشە.

(٧٣) جوراب [= بوی جوراب] هوشنگ خفەمان کرد/ گۆرەویەکانی [= بۆنی گۆرەویەکان] هوشەنگ هەناسەمانی بڕی.

٤/١/١/٥ پەیوەندی هۆیەتی (سببیّت)

لەم پەیوەندیەدا ((علت/ هۆکار)) لەجێگەی ((معلول/ بەرهۆ))دا بەکاردەبرێت یا پێچەوانەکەی (←٤، ل ٤٤). بۆ بابەتی ((ناوهێنانی هۆ

بەمەبەستی بەرهۆ)) دەتواندرێت سوود لەنموونەیەکی وەکو (٧٤) وەربگیرێت (←٤، ل ٢٤):

(٧٤) خسروی کار گدایی کی بود
این به **بازوی** چو مایی کی بود (عطار)

لەم نموونەیەدا ((بازو)) بەواتای ((دەسەڵات)) بەکاربراوە کە ((بازو)) هۆکار و ((دەسەڵات)) بەرهۆکەیەتی. بۆ مەسەلەی ((ناوهێنانی بەرهۆ بەمەبەستی هۆکار))یش دەتواندرێت نموونەیەکی وەکو (٧٥) بهێندرێتەوە:

(٧٥) ای **سرد و گرم** کشیده
شیرین و تلخ دهر چشیده (مسعود سعد سلمان)

((سرد)) و ((گرم)) وەکو بەرهۆ بۆ ((ئالوگۆڕەکانی ڕۆژگار)) لەبەرچاوگیراوە. (←٧، ل ١٤٧).

بەکارهێنانی ئەم جۆرە خوازەیە دیسان لەزمانی ئاساییدا نموونەی زۆری هەیە. بۆ وێنە بۆ ((ناوبردنی هۆکار بەمەبەستی بەرهۆ)) نموونەکانی (٧٦) تا (٧٨) لەزمانی پێوەردا دێنینەوە و، بۆ ((ناوبردنی بەرهۆ بەمەبەستی هۆکار))یش سەیری نموونەکانی (٧٩) تا (٨١) بکە:

(٧٦) قربانت بروم، پەیدست [= زور] بده به این ماشین، روشنش کنیم/ قوربانت بم، دەستێك [= پالێك] بەم ئوتومبێلەوە بنێ، تا هەڵی کەم.

(٧٧) داداش؛ لطفا چشمت [= نگاهت] به این ماشین باشد/ برادەر، تکایە چاوێکت [= ئاگاداری] لەم ئوتومبێلە بێت.

(٧٨) بیا تو هم به این کباب یه دندان [= گاز] بزن/ وەرە تۆش دەمێك [= پاروویەك] لەم کەبابە بدە.

(٧٩) آب [= شیر آب] راببند/ ئاوەکە [= شێرەی ئاوەکە] بگرەوە.

(٨٠) با جوهر [= خود نویس] بنویس/ بەمەرەکەب [= قەڵەمی پاندان] بنووسە.

(٨١) آدم گردن کلفت [= قوی هیکل] می خواد که باهاش دعوا کند/ کەسێکی ملەستوور [= بەهێز] دەیویست لەگەلیدا بەشەڕ بێت.

٥/١/١/٥ پەیوەندی گشت و تایبەت (عموم وخصوص)

ئەم پێوەندییە بەناوبردنی تایبەت بەمەبەستی گشت یاخود پێچەوانەکەی ناسێندراوە (← ٢، ل ٢٤). بۆ نیشاندانی بابەتی ((ناوبردنی تایبەت بەمەبەستی گشت)) دەتوانین ئاماژە بۆ نموونەی (٨٢) بکەین (← ٧، ل ١٥١):

(٨٢) ای خواجهٔ **ارسلان و آغوش**

فرماندهٔ خود مکن فراموش (سعدی)

((ارسەلان)) و ((آغوش)) دوو ناوی تورکی کۆیلەکان بووە کە لێرەدا لە شوێنی ((کۆیلە)) دا هاتوون (← ٤، ل ٢٤). نموونەی (٨٣)ش بۆ ((ناوبردنی گشت بەمەبەستی تایبەت)) دەهێندرێتەوە (←٧، ل ١٥٠):

(٨٣) گفت **پیغمبر** که چون کوبی دری

عاقبت زان در برون آید سری (مولوی)

لە نموونەی (٨٣)دا ((پیغمبەر)) لەشوێنی ((پێغەمبەری ئیسلام)) بەکاربراوە (← ٧، ل ١٥٠). ئەم جۆرە خوازەیەش لەزمانی پێوەرەدا بەکاربردنێکی فراوانی هەیە. نموونەکانی (٨٤) تا (٨٦) نوێنەرەوەی ((ناوبردنی گشت بەمەبەستی تایبەت)) و (٨٧) تا (٨٩) نوێنەرەوەی بەکارهێنانە پێچەوانەکەیەتی.

(٨٤) شـنيدم رسـتم [= آدم گـردن كلفـت] شـدى/ بيسـتم بوويەتـە ڕۆستەم [= كەسێكی بەهێز و مل ئەستوور].

(٨٥) ما ابن سينا [= فيلسوف] فراوان داريم/ ئێمە ئيبن سيناى [= فەيلەسوف] زۆرمان هەيە.

(٨٦) خيلـى يزيـد [= آزار دهنـده] شـده/ زۆر لـە يەزيـد [= زۆردار] دەچێت.

(٨٧) به پيغمبر [= پيغمبر اسلام] قسم، من اين كار رانكردەام/ سوێند بە پێغەمبەر [= پێغەمبەرى ئيسلام] من ئەو كارەم نەكردووە.

(٨٨) عراقـى هـا [= صـدام] دنبـال صـلح نيسـتند/ عيراقييـەكان [= سەدام] ئاشتيخوازنين.

(٨٩) شاه [محمد رضا شاه] رفت/ شا [= محەمەد ڕەزا شا] ڕۆيشت.

٦/١/١/٥ پەيوەندى ڕابردوويى و داهاتوويى (ماكان وما يكون)

لەم جۆرە پێوەنديـەدا بـارودۆخێكى بەسەرچووى شـتێك لـەبرى بارودۆخى ئێستاى ئەو شتە بەكاردەبرێت ياخود بەپێچەوانەوە. واتـە يا ئەوەتا ((ناوهێنانى ئـەوەى رابـردوو و بەمەبەسـتى ئـەوەى داهـاتوو دەبێـت)) يـاخود ((ناوهێنـانى ئـەوەى داهـاتوو بەمەبەسـتى ئـەوەى ڕابــردووە)) (← ٤، ل ٢٥). بــۆ ((ناوهێنــانى ڕابــردوو بەمەبەســتى داهاتوو))، دەتوانين نموونەى (٩٠) بێنينەوە (← ٧، ل ١٤٩):

(٩٠) ماه آبان چو آب جوى ببست

آب انگور بايد اندر دست (مسعود سعد سلمان)

((آب انگور/ ئاوى ترێ)) بەواتاى ئەو شتەيە كە لە پێشدا بـووە و لـەبرى ((شـەراب)) كـە شـێوەى ئێسـتايەتى بـەكاربراوە(← ٧، ل ١٤٩)

نموونــەی (٩١) نیشــاندەری ((ناوهێنــانی داهــاتوو لــەبری ڕابــردوو))ە (←٧، ل ١٤٩):

(٩١) **همان بَر که کاری همان بدروی**
سخن هر چه گویی همان بشنوی (فردوسی)

بــەکارهێنانی ((بَــر/ میــوە)) لــەبری ((دەنــك)) نیشــاندەری بەکارهێنانی ((داهاتووە)) لەبری ((ڕابردوو)) (← ٧، ل ١٤٩). وادیارە بەکارهێنانی ئەم جۆرە خوازەیە لەزمانی ئاسایی فارسیدا پاتبوونەوە و ڕوودانێکی زۆری هەیە. نموونەکانی (٩٢) تا (٩٤) بۆ ((ناوهێنانی ڕابردوو بەمەبەستی داهاتوو)) و (٩٥) بۆ (٩٧) بۆ ((ناوبردنی داهاتوو بەمەبەستی ڕابردوو))، لەزمانی ئاساییدا نوێنەرەوەی هەمان ڕوودان و هاتنەوەن.

(٩٢) آخه **بچه** [= آن که روزگاری بچه بوده] باید احترام مادرش راگه دارد/ئاخر منالْ [= ئەوێك کەوا ڕۆژگارێك منالْ بووە] دەبێ ڕیزی دایکی بگرێت.

(٩٣) **توله سگ** [= سگی که روزی توله بوده] هوشنگ هم حسابی بزرگ شد/ ئەم توولەسەگە [= ئەو سەگەی ڕۆژێك توولە بووە] هۆشەنگ زۆر بەخێرایی گەورە بووە.

(٩٤) **دانشجو** [= کسی که روزی دانشجو بوده] همیشه احترام استادش را دارد/ خوێنکار [= کەسێ کە ڕۆژگارێك خوێندکار بووە] هەمیشە ڕیزی مامۆستاکەی دەگرێت.

(٩٥) پسرم **دکتر** [= دانشجوی پزشکی] است/ کوڕەکەم پزیشکە [= خوێندکاری پزیشکییە.]

(٩٦) جناب **سروان** [= آن که قرار است بعدها سروان بشود] به خدا من بی تقصیرم/ جەنابی ئەفسەر [= ئەو کەسەی کە دواتر دەبێت بە ئەفسەر] بەخوا ئەمن بێ خەتام.

(٩٧) برو **سوپ** [= آنچه قرار است سوپ بشود] را هم بزن/ بڕۆ سوپەکە [= ئەوەی کە دەبێت بە سوپ] تێك بدە.

٧/١/١/٥ پەیوەندی ڕەگەزی (جنس)

لەم جۆرە پێوەندییەدا ڕەگەزی شتێك دەگوترێ و مەبەست لێی خودی شتەکەیە (←٤، ل ٢٦):

(٩٨) بدان **آهن** که او سنگ آزمون کرد
توانـد بیستون را بی ستون کرد (نظامی)

لەنموونەی (٩٨)دا، ((آهن/ ئاسن)) لەبری ((دەمی کولینگێك کە لە ڕەگەزی ئاسنە)) بەکاربراوە (←٤، ل ٢٦). ئەم جۆرە خوازەیە لەزمانی ئاساییشدا بەکارهێنانێکی فراوانی هەیە:

(٩٩) برای مهمانی امشب **نقرها** [= ظرف های نقره] را در بیاور/ بۆ میوانییەکەی ئەمشەو مسەکان [= قاپ و قاچاخە مسەکان] دەربێنە.

(١٠٠) برو آن **پلاستیك** [= ظرف پلاستیکی] را بیاور/ بڕۆ ئەو پلاستیکە [= قاپی پلاستیکە] بێنە.

(١٠١) **طلاها** [= أشیاء از جنس طلا] یش را فروخت/ زێڕەکانی [= کەل و پەلە زێڕینەکانی] فرۆشت.

٨/١/١/٥ پەیوەندی دیارخەر و دیارخراو (صفت وموصوف)

لەم پێوەندییەدا، دیارخەر لەبری دیارخراو بەکاردێت؛ بۆ وێنە ((مصطفی)) کە بەواتای ((هەڵبژاردە))یە لەبری ((پێغەمبەری ئیسلام)) بەکاردەبرێت (← ٤، ل ٢٦).

ئەم جۆرە خوازەیەش لەزمانی ئاساییدا ڕوودان و هاتنەوەیەکی زۆری هەیە.

(۱۰۲) **جوان** خدا حفظت کند.

(۱۰۳) آخه **کوتوله** تو را چه به این حرف ها.

(۱۰٤) به اون **گنده** محل نذار.

۹/۱/۱/٥ پەیوەندی پاڵپشت و پاڵدراوی (مضاف ومضاف الیه)

لەم پێوەندییەدا دەکرێت هەر کام لە موزاف یا موزاف ئیلەیهی، لەبری ((موزاف و موزاف ئیلەیهی)) بەکاببرێت (←٤، ل ٢٦):

(۱۰٥) حاجی به ره **کعبه** و من طالب دیدار
او **خانه** همی جوید ومن صاحب خانه (مولوی)

لەنموونەی (۱۰٥) هەرکام لە ((کعبە)) و ((خانە)) بەناونیشانی موزاف ئیلەیهی و موزافن ((خانووی کەعبە))، کەچی هەر یەکێکیان لەبری هەردووکی ((موزاف و موزاف ئیلەیهی)) بەکارهاتوون. ئەمەش لەزمانی ئاساییدا نموونەی زۆرە:

(۱۰٦) به هوشنگ [= خانهٔ هوشنگ] زنگ زدم.

(۱۰۷) رفتم خانه [= خانه خودم].

۱۰/۱/۱/٥ پەیوەندی هاوسێتی (مجاورت)

وشەیەك بەهۆی هاوسێتییەوە لەبری وشەیەکی دیکە بەکاردەهێندرێت؛ لەوێنەی ناوبردنی ((صبح/ سپێدە)) لەبری ((خورشید/ خۆر)) لەنموونەی (۱۰۸)دا (← ٤، ل ٢٧):

(۱۰۸) چو زاغ شب به جابلسا رسید از حد جابلقا
بر آمد **صبح** رخشنده، چو از یاقوت عنقایی (ناصر خسرو)

(١٠٩) بدان خرمی روز هرگز نبود
پی مرد بیراه بر دژ نبود (فردوسی)

دروست کردنی قوللە لەنزیك سنوورەكان كارێكی وایكردووە لەبری ((مرز/ سنور)) سوود لە ((دژ/ قوللە)) وەربگیرێت (←٧، ل ١٥٢) لەم بارەیەوە دەتوانین نموونەگەلێكی وەكو ((رفتیم شمال/ چووینە شیمال)) [= چووینە گیلان]، ((دلم دەخوازێت بڕۆم بۆ ئیمام رەزا (س))) [= دلم دەخوازێت بڕۆم بۆ مەشهەد] هی دیكەش لەزمانی ئاساییدا بهێنینەوە.

١١/١/١/٥ پەیوەندی دژایەتی (تضاد)

وشەیەك بەواتایەكی دژی خۆی بەكاردەبرێت (←٤، ل ٢٨)؛

(١١٠) ناصحم گفت كه جز غم چەهنری دارد عشق
گفتم ای خواجهٔ **عاقل** هنری بهتر از این (حافظ)

بەكارهێنانی ئەم جۆرە خوازەیە لەزمانی ئاساییدا زۆرە.

(١١١) آدم **عاقل** [= نادان] این هم كار بود كه كردی؟/ پیاوی ژیر [= ناژیر] ئاخر ئەوە كار بوو تۆ كردت؟

(١١٢) مرد **حسابی** [= ناحسابی] مگه نگفتم دست بەبرق نزن/ كوڕی باش [= خراپ] ئاخر نەم گوت دەست لەكارەبا مەدە.

١٢/١/١/٥ پەیوەندی لێكچوون (تشابه)

ڕەنگە لە سەرەتادا، خستنەڕووی جۆرەكانی خوازە لەسەر ئەو بنەمایەی كە لە نەریتدا بە ((پێوەند)) ناونراوە، لانی كەم لەم باسەماندا، وەكو كارێكی بێهوودە بێتە بەرچاو و دووبارەكردنەوەی هەمان ئەو نەریتەی پێشینان بێت كەوا لەكتێبەكانی ((ڕوونبێژیدا))

دووبـــاره و چـــەند بـــاره کرابێتنـــەوە. بـــەڵام بـــۆ مەســـەلەی دووبارەکردنەوەی ئەم بابەتانە، ئێمە دوو پاساومان هەیـە؛ یەکـەمیان بـۆ ئەوەیـە بیسـەلمێنین، کەواشـارەزایانی هونـەری ڕوونبێـژی هـەر لـە کۆنەوە سەرقاڵی پۆلبەندی بابەتی جۆرەکانی خوازەبوون و بێ ئـەوەی هاوبەشی ئەو جۆرانـەیان لەبەرچاوبێت؛ چـونکە کاتێـك ((پەیوەنـدی گشتی و کـەرتی)) باسـدەکرێت، ئـیتر پاسـاوێك بـۆ باسـکردنی زۆر لـەو جۆرانـە، بـۆ وێنـە ((پەیوەنـدی شـوێن وشـت))، ((پەیوەنـدی گشـت و تایبەت))، ((پەیوەندی موزاف و موزاف ئیلەیهی)) هی تریش، لەئارادا نامێنێـت و ئـەم ((پەیوەنـدی گشـتی و کەرت))ییـە دەتوانێـت زۆرێـك لەمانە بگرێتەوە.

پاساوی دووەمیش ئەوەیە پیشانی بدەین کە ئەوەی بە ((خوازە)) نـاونراوە دەکرێـت، لـەزمانی ئاسـاییدا ڕوودان و هاتنەوەیـەکی زۆری هەبێ، بەشێوەیەکی ئەوتۆ ئەم ڕوودان و هاتنەوەیـە بەڕادەیـەکی وایـە کـە ئـیتر ناتوانـدرێت ((خـوازە)) وەکـو جـۆرێکی ئـەدەبی وەربگیرێـت. ڕەنگـە بتـوانین بەلێبڕاوییـەوە بڵـێین کـە تـەنیا شەمیسـا پـەی بـەو مەسەلەیە بردووە و لەکاتی باسکردنی ((خـوازە))دا جـۆرێکی تایبـەتی کەلەسەر بنەمای ((لێکچوون)) دروسـت دەبێـت، لـە جۆرەکـانی دیکـەی خـوازە جیـا دەکاتـەوە و ئامـاژە بـۆ ئـەو بنـەما سـەرەکییە دەکـات کـە جۆرەکـانی دیکـەی خـوازە لـە ڕاسـتیدا پەیوەنـدییان بـە واتاناسـییەوە هەیە (←٤، ل ٢١).

ئەو بەڕاستی و بەتەواوی تەنیا ئەو جۆرە خوازەیە بـە شایسـتەی پۆلبەندی لەڕیزی ((جوانکاری شیعر))ی دادەنێت کـە پێـی دەگـوترێـت ((خواسـتنی خـوازەیی/ مجـاز بالاسـتعارە))و لـەو بارەیـەوە دەڵـێ، خستنەبەرباسی مەسەلەی خوازە لە ڕاستیدا تـەنیا بـۆ بەدیارخسـتنی ئـەو جۆرەیـان، واتـە ((خواسـتن)) بـووە (←٤، ل ٢٨)، چـونکە شـتێکی بەڵگەنەویسـتە هـەر کـاتێ ئـەرکێك لـەزمانی ئاسـایی دا ڕوودان و

هاتنەوەیەکی زۆری هەبوو، ئیدی ناکرێت وەکو جۆرێك لەپرۆسەی بەرجەستەسازی سەیربکرێت و بەشێکی ((جوانکاری شیعر))یش بەخۆیەوە شەتەك بدات.

٢/٥ چوواندن (تشبیه)

لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە نەریتییەکاندا، چوواندن لەچوارچێوەی ڕستەیەکی لێکچووندا باس دەکرێت کە لە چوار بەش پێکدێت: لێچوو، لەوچوو، ڕووی لێکچوون، ئەوزاری چوواندن. بەو شێوەیە، وەك چۆن لەم ڕستە چوواندنەی نموونەی (١١٣)دا هاتووە:

(١١٣) شادمان گشت و دو **رخسارهٔ چون گل بفروخت**
زیر لب گفت که احسنت و زه ای بندەنواز (فرخی)

((ڕوخسار)) بەهۆی ((داگیرساوی)) [= سووری] یەوە بە ((گوڵ)) چوێندراوە. لەم ڕستەیەدا، ((ڕوخسار)) لێچووە، ((گوڵ)) لەو چووە، ((چون)) ئەوزاری چوواندن و ((داگیرسان)) ڕووی لێکچوونی پێدەگوترێت (←٤، ل ٣٤).

لەڕستەی چواندندا دەشێ ئەوزاری چوواندن و ڕووی لێکچوون لاببرێت و لەم دۆخەدا بەلابردنی ((ڕووی لێکچوون)) چوواندنی پوختە (مجمل) و، بەلابردنی ((ئەوزاری چوواندن)) چوواندنی ڕەوان (بلیغ)مان دەست دەکەوێت.

(١١٤) لبش چون **لعل** سرخ است/ لێوی وەکو لەعل سوورە.

(١١٥) لبش چون **لعل** است/ لێوی وەکو لەعلە.

(١١٦) لبش **لعل** است/ لێوی لەعلە.

لەنموونەکانی (١١٤) و (١١٥) بەلابردنی دوو پایەی ((ڕووی لێکچوون)) و ((ئەوزاری چوواندن)) لە ((چوواندنی درێژە))ەوە

گەیشـــتووینەتە ((چـــوواندنی پوختـــە)) و لەنموونـــەی (١١٥)دا لـــە ((چوواندنی پوختە))ەوە دەگەین بە ((چوواندنی ڕەوان)).

بـەو شـێوەیە دەتـوانین بڵـێین کـەوا ((چـوواندن)) بریتییـە لـە هەڵبـــژاردنی دوو نیشـــانە لەســـەر ئاســـتی تـــەوەری جێنشـــینی و ڕیزکردنیـان لەسـەر تـەوەری هاونشـینی. سـوود وەرگـرتن لـە ((ڕووی لێکچـوون)) و ((ئـــەوزاری چـــوواندن)) لەســـەرتەوەری هاونشـــینی، ڕوونکردنەوەیەکی زیاتر بەئەرکەکە دەبەخشێت و بـەگوێرەی ئـەوەش کـە ناومـان نـاوە ((مەبەستدارسـازی هاونشـینی))، ڕێگـە بـەوە دەدات تاوەکو ((مەدلول)) لە ((میسـداق)) نـزیکتر بێتـەوە. ئـەنجا لەسـۆنگەی ئەوەوە بەکارهێنانی چوواندن لـەدوورترین مـەودای نێـوان مـەدلول و میســـداقدا بـــە ((چـــوواندنی ڕەوان)) ناودەنرێـــت. هەرچـــەند لـــە ((چوواندنی درێـژە))وە بـەرەو ئاراسـتەی ((چواندنی ڕەوان)) بـڕۆین، بـەهۆی دابـەزینی مەبەسـتداری هاونشـینییەوە، ڕوودان و هاتنـــەوەی لەزمانی ئاسایی کەمتر دەبێت. لەمەسـەلەی بـەکارهێنانی ((چوواندنی درێـــژە)) لـــەزمانی ئاســـاییدا دەتـــوانین نموونـــەکانی (١١٧) بـــۆ (١٢٠) بێنینەوە.

(١١٧) پوست صورتش واقعاً مثل گل نازکه.

(١١٨) نشسته مثل خرس غذا می خورد.

(١١٩) مثل گاو سرش را پایین انداخت و رفت.

(١٢٠) یکی که پیچید توی آن بن بست، بقیه هم مثل گوسفند دنبالش رفتند.

بـــۆ بـــەکارهێنانی ((چـــوواندنی پوختـــە)) لـــەزمانی ئاســـاییدا نموونەکانی (١٢١) تا (١٢٤) دێنینەوە. تێبینی ئەوە دەکرێـت کـە ڕوودان و هاتنـــەوەی ((چـــوواندنی پوختـــە)) لەئاســـت ((چـــوواندنی درێـــژە))، لەزمانی ئاساییدا کەمترە.

(١٢١) صورتش مثل ته ديگ عدس پلوست.

(١٢٢) با آن قد مثل ميخ طويلهٔ پای خروسش، چه لباسی پوشيده.

(١٢٣) با آن دماغ مثل خرطومش نشسته بود، به بقيه ايراد هم می گرفت.

(١٢٤) با آن موی مثل يال شيرش جلويمان نشسته بود، نگذاشت فيلم را ببينم.

له لێكۆڵینەوەی چوواندندا بەپێی هەستیبوون، یاخود ژێریبوونی لێچوو و لەوچوو، چوار دۆخیان داناوە، بە گوێرەی ئەوەی کەوا لێچوو و لەوچوو بەو ڕیزبەندییە ((هەستی – هەستی))، ((هەستی – ژێری))، ((ژێری – هەستی)) و ((ژێری – ژێری)) بن. بەو ڕادەیەی کە نموونەکانی (١١٧) تا (١٢٤) نیشانی دەدەن، وا دیارە بەکارهێنانی چوواندن لەزمانی ئاساییدا، زیاتر بەلای ((هەستی)) بوونی هەردوو لایەنی چوواندنەکەدا دەشکێتەوە و چوونی لێچوو و لەوچوو بە ئاراستەی ئەوەی کە بە ((ژێری)) ناودەبرێت، بەهۆی دوورکەوتنەوەی مەدلول لەمیسداق، کارایی خۆی لەزمانی ئاساییدا لەدەست دەدات و تایبەت دەبێت بەزمانی شیعر.

٣/٥ درکە (کنایە)

لە لێكۆڵینەوە دێرینەکانی ئەدەبیاتدا، ((درکە)) بە پێکهاتە یاخود ڕستەیەك دادەندرێت کە نیازی ئاخێوەر تیایدا واتا ڕووالەتییەکەی نەبێت (←٤، ل ٩٣)؛ هەر چەندە شەمیسا وای بۆ دەچێت کە دەکرێ لە ((درکە))دا واتا ڕووالەتییەکەش مەبەست بێت. لەو بارەوە ئەو ڕستەیەکی وەك ((فلانە کەس دەرگای ماڵەکەی کراوەیە)) بە نموونە دەهێنێتەوە (←٤، ل ٩٩) کە دەشێ واتای کەسێکی ((میوان دۆست)) بگەیەنێت، هەروەها دەکرێ واتا

ڕووالەتییەکەش مەبەست بێت؛ واتە ((کەسێك کە دەرگای ماڵەکەی کراوە بێت)). بەو شێوەیە دەتواندرێت درکە بەجۆرێك لە بە هەڵەبردن (ایهام) دابندرێت، بەجیاوازی ئەوەی کەوا ((درکە)) لەزمانی ئاساییدا سەرچاوە هەڵدەگرێت بۆ ناو زمانی ئەدەب و لەم زمانەدا بەرجەستە دەبێت.

لە ڕوونبێژی نەریتیدا، جۆرەکانی درکە بەپێی ڕۆشنی، واتە خێرایی گوێزانەوە لە واتای ڕووالەتییەوە بۆ واتای لاوەکی، بەسەر جۆرەکانی ((ئیماء))، ((تەلویح))، ((ڕەمز))، ((تەعریض)) دابەشکراوە (← ٤، ل ٩٦). بۆ نموونە، ((ڕەخت پۆشین)) کە بەواتای ((سەفەرکردن)) دێت بە ئیماء دەژمێردرێت، ((دەمی کیسە شلکردن)) بەواتای ((هاتنەدەرەوە)) بە تەلویح دەدرێتە قەڵەم، ((ئوینباز)) بەواتای ((وریا و فێڵباز)) وەکو ڕەمز حیساب دەکرێت، بەلام ((تعریض)) ئەو جۆرەیە لە درکە کە بەگوێرەی هەلومەرجێکی تایبەت تەنیا دوێنەرەکە تێی دەگات، وەك ئەوەی دۆستێکم خەریك بوو لە جۆگە ئاوێك بپەڕێتەوە و کەوتە نێو ئاوەکەوە، بۆیە کاتێك جارێکی تر چاوم بە برادەرەکەم دەکەوێتەوە پێی دەڵێم ((ئیتر لە جۆگە ناپەڕیتەوە وانییە؟)) ئەوکاتە برادەرەکەم تێدەگات کە من بە توانج قسەی لەگەڵ دەکەم.

بەو ڕەنگە ((تعریض)) لە بنچینەدا لە ئەدەبیات بەکارنابرێت، مەگەر ئەوکاتە نەبێت کە نووسەر بابەتەکەی بۆ وەرگرێکی تایبەت نووسیبێت، دیارە ئەوکاتەش واتای لاوەکی نووسراوەکەی بەلای خوێنەرانی دیکەوە بە شاراوەیی دەمێنێتەوە.

بەلای نووسەری ئەم دێرانە، بە وردی دیار نییە کە هۆکاری ((ڕۆشنی)) تا چ ڕادەیەك دەشێ وەکو پێوەرێکی ورد لە لێك جیاکردنەوەی نێوان ((ایماء))، ((تلمیح)) و ((رمز)) وەربگیرێت؛ بەلام ئەگەر هات و ئەم لێك جیاکردنەوەشمان بەکارێکی ورد دانا، ئەوە

ئێستا ڕوونە کە درکە لە ئاستەکانی سەرووی وشەوە و بە تایبەت لەئاستی ڕستەدا کاردەکات، لەوەوەش کەوا قەرینە یاخود پەیوەستێکی ئاماژەداری بۆ واتای لاوەکی نییە (←٤، ل ٩٩)، کەواتە تەنیا دەتوانێت ئاماژە بۆ واتایەکی لاوەکی بکات کە لە پێشدا زانرابێت. یا ئەوەتا بە گوتەیەکی وردتر، ڕستە و پێکهاتە درکەییەکان وەکو یەك نیشانەی زمانی کاردەکەن و وەك ئەو نیشانەیە دەژمێردرێن کە بەپێی ((لێکچوونی واتایی))، لەسەر تەوەری جێنشینیدا لەبری نیشانەیەکی دیکە ((هەڵدەبژێردرێن)). لێرەدا لەڕێگەی چەند نموونەیەکەوە مەسەلەکە ڕوونتر دەبێتەوە!

(١٢٥) باید پول خرج کنی/ پێویستە پارە خەرجبکەیت.

(١٢٦) باید سر کیسە را شل کنی/ پێویستە سەری کیسەکەت شلبکەیتەوە.

ڕستەی (١٢٦) لەئاست ڕستەکەی (١٢٥)دا بە درکە دەژمێردرێت و ناکرێت بەواتایەکی دیکە بەکارببرێت. بەگوتەیەکی ڕوونتر، ((دەمی کیسە شلکردن)) هاوواتایە لەگەڵ ((پارە خەرجکردن)).

(١٢٧) آدم ناقلایی است/ کەسێکی زۆڵە.

(١٢٨) آدم دم بریدەای است/ کەسێکی زیرەکە.

هەمان ئەو مەسەلەیە سەبارەت بە نموونەکانی سەرەوەش دروستە. بۆیە دەکرێ بگوترێت کە درکە شیاوی ئەزبەرکردنە؛ واتە ڕستە یاخود پێکهاتەیەکە واتایەکی دیاریکراوی هەیە و خوێنەر دەستی لە ((هەڵبژاردن))ی واتاکەیدا نییە.

ئەو شیمانەیە لە ئارادایە کە بەرجەستەسازی لە درکەدا ئەنجام بدرێت. پێشتر گوتمان درکە لە زمانی ئاساییەوە دەچێتە نێو زمانی ئەدەب، بەڵام هیچ ڕێگریەك لەبەردەم شاعیردا نییە کە گۆڕانکاری لە

درکـــەدا بکـــات. بـــۆ وێنـــە دەکـــرێ نموونەکـــەی (١٢٦) بگـــۆڕین بـــۆ نموونەیەکی وەکو (١٢٩):

(١٢٩) بزرگی بایدت دل در سخا بند
سر کیسه به برگ گندنا بند (نظامی)

ئەگەر هات و کەسێك زانی کەوا ((بـرگ گنـدنا/ لاسکی کـەوەر)) زۆر مەحکەم نییـە، ئـەوە بەئاسـانی دەتوانێـت تێبگـات کـە نیـوەدێری دووەمی نموونەی (١٢٩) هەمان ئەو درکەیـەی نموونەکـەی (٢١٦)ە. ئـەو مەسەلەیەی کە لێرەدا باسکرا، سەرنجی شەمیسایشی ڕاکێشاوە. ئەو لـە مەسەلەی ((ڕەمز))دا ئاماژە بۆ ئەو خاڵە دەکات و دەڵێ ((بەهەر حاڵ ڕەمزەکان تا بڵێی ئاڵۆز و بەستراون، واتە واتای خۆیـان بـەدیار ناخـەن و پێویستە واتـای ئـەم بابەتـە زمـان و نیشـانەیە لـە کەسـێکی دیکـەوە ببیسترێت یا ئەوەتا لە کتێبەکانی زماندا بیدۆزینـەوە)) (← ٤، ل ٩٨). بـیری کـراوەی شەمیسـا بـەوردی ئـەو خاڵـەی دەستنیشـانکردووە کـە شێوەگشتییەکەیمان سەبارەت بە سـەرتاپای ((درکـە)) باسـکردووە. جـا ئەگـــەر بێـــت و ئـــەم بۆچـــوونە دروســـت بێـــت، ئـــەوە دەتوانـــدرێت گریمانەیەکی دیکە لەسەر هەمان ڕێوشوێن بخرێتە بەردەست، ئـەویش ئەمەیـــە کـــەوا ڕســـتە و پێکهاتـــەکانی درکـــە ئاســـا لـــە وشـــەنامەی (vocabulary) زمـانی ئاسـاییدا جـێگیر دەبـن وەکـو گشـت نیشـانەکانی هاوئاستی خۆیان، واتە وەکو نیشـانەکانی دیکـەی ئاسـتی وشـەیی زمـان بـــەکار دەهێنـــدرێن، بـــێ ئـــەوەی خوێنـــەر لـــەکاتی بەریەککـــەوتنی لەگەڵیانـــدا، بتوانێـــت لەخۆیـــەوە داهێنانێـــك ئەنجامبـــدات. یـــان بەگوتەیـــەکی سـادەتر، خوێنـەر لـەکاتی مامەڵـەکردنی لەگـەڵ ڕسـتە یـاخود پێکهاتەیـەکی درکـە ئاسـا لەسـەر ئاسـتی تـەوەری هاونشـنیدا، بـەوردی هـەر ئـەو ((هەڵبـژاردن))ەی دەسـت دەکـەوێت کـەوا نووسـەر لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینیدا پێی گەیشتووە.

٤/٥ خواستن (استعارة)

لەکاتی باسکردنی ((خوازە))دا، بە تەنیا ئاماژەمان بۆ جۆرە داهێنەرەکەی، واتە ((خوازە بەگوێرەی پەیوەندی لێکچوون)) کرد و گوتمان کە ئەم جۆرە خوازەیە ئەوەیە کە بە ((خواستن)) ناودەبرێت و شەمیسا بەدروستی تەنیا ئەمەیان بەخوازەیەکی پڕ ڕەنگ لەزمانی ئەدەبدا دەژمێرێت (←٤، ل ٥٧). بەڵام لە لایێکی دیکە خوازە بە بەرزترین جۆری چوواندنیش دادەندرێت، ئەویش لە دۆخێکدا کە لە نێو پایەکانی چوواندندا، واتە لێچوو، لەوچوو، ئەوزار و ڕووی لێکچوون، تەنیا لەوچوو بهێندرێتەوە. لە بارودۆخێکی وادا، نیشانەیەك بەگوێرەی ((لێکچوونی واتایی)) لەبری نیشانەیەکی دیکە لەسەر تەوەری جێنشینی هەڵدەبژێردرێت و لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینیدا جێگیر دەکرێت. بەم شێوەیە دەتوانین بڵێین کەوا ((خواستن)) چڕترین جۆری چوواندنە؛ هەر چەندە جیاوازییەکی ورد لەنێوان چوواندن و خواستندا هەیە.

لە ((چوواندنی ڕەوان))دا کە بە بەرزترین جۆری چوواندنی ئەندێشەدار دادەندرێت، لێچوو و لەوچوو لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی لە ((ڕیزکردن))ێکی پێکەوەیی دان. هەر ئەو ((ڕیزکردن))ە جۆرێك لە ((مەبەستداری هاونشینی)) لێ دەکەوێتەوە و بەخوێنەری نیشاندەدات، کەوا ئەم دوو نیشانەیە بەگوێرەی ((لێکچوون)) لەم ڕیزکردنە لەگەڵ یەکتریدا یەکیان گرتۆتەوە؛ لەکاتێکدا کە لە ((خواستن))، ئەم مەبەستدارییە هاونشینییە لەناو دەچێت و لەوچوو ئیتر بە لێچوو ناچێت، بەڵکو هەر خۆی لێچووە.

ڕێگا بدەن ئەم گریمانەیە ڕوونتر باسبکەین، کاتێك باس لە ((خورشید چون گوی عسل/ خۆرێکی وەك خڕۆکەی شانەی هەنگوین)) دەکەین، خوێنەر دەخەینە دۆخێکەوە تێبینی ئەوە بکات

کە باس باسی ((خۆر))ە. ئەوسا خوێنەر لەکاتی بەرەوڕووبوونی لەگەڵ تەوەری هاونشینی، بەدوای نیشانەیەکدا دەگەڕێت لەسەر تەوەری جێنشینی کە پەیوەندی لەگەڵ ((خۆر))دا هەبێت. بەڵام ئەگەر ((خڕۆکەی شانەی هەنگوین))مان لە جێگەی ((خۆر)) دانا، ئەوە ڕێگا بۆ خوێنەر خۆشدەکەین تاوەکو ((خڕۆکەی شانەی هەنگوین)) بە واتایەکی دڵخوازی خۆی لێکبداتەوە.

(١٣٠) خورشید چون گوی عسل به خون نشست/ خۆرێکی وەك خڕۆکەی شانەی هەنگوین ڕەنگی خوێن دەدا.

(١٣١) آن گوی عسل بەخون نشست/ ئەو خڕۆکەی شانەی هەنگوینە بەڕەنگی خوێنە.

لەنموونەکەی (١٣٠)دا هاتنی لێچوو لەتەك لەوچوودا جۆرێك لە زۆر لێکردن لە بانگهێشتکردنی خوێنەری لێ بەدیدێت کە بە ئاراستەی درکپێکردنی ((ئاوابوونی خۆر))ی دەبات، لەکاتێکدا نموونەی (١٣١) ئازادی بەخوێنەر دەبەخشێت تاوەکو مۆرکی داهێنەرانەی خۆی بخاتەگەڕ و گوزارشتگەلێکی دیکە لەوێنەی ((فرمێسکی ئەڤیندار))، ((خوێناوی بوونی چاوێك بەڕەنگی هەنگوین)) هی تر بەدەست بهێنێت. بەگوتەیەکی سادەتر، ((خواستن)) دوورترین مەودا لەنێوان ((مەدلول)) و ((میسداق))دا دەڕەخسێنێت و ئەندیشەدارترین جۆری قسەمان بۆ دێنێتە بەرهەم.

پێویستە دووبارە جەخت لەسەر ئەو مەسەلەیە بکەینەوە کە زمانەوانی ئامرازێکی لەبارەی دەستنیشانکردنی ((جوانی)) لەبەردەستدا نییە. دەکرێ پەلپ و بیانووی ئەوە لەزمانەوان بگیرێت کەوا زۆرێك لە چواندنەکان چەند قات لەهەندێ لەخواستنەکان جوانترن. هیچ زمانەوانێك نکوولی لە بابەتێکی وا ناکات، بەڵام زانست پێوەرێکی بۆ دەستنیشانکردنی ((جوانی)) لە لا پەیدا نابێت.

زمانەوانی تا ئەو ڕادەیە لە مەیدانی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا بەرەو پێش دەڕوات کەوا زانست بۆی ڕەخساندووە. لەو سنووورە بەو لاوە زمانەوانی قسەیەکی نییە بیکات. ئەوەی کەوا ((چوواندن)) جوانترە یاخود ((خواستن))، لەئاقارێکدا باسی لێوە دەکرێت، کە لە چوارچێوەی زانستێکی وەکو زمانەوانیدا نییە؛ بەڵام بەهەر حاڵ بەدەر لە مەسەلەی ((جوانی))یش دەتوانین بڵێین، کەوا کرۆکی ((خواستن)) دوورکەوتنەوەی هەرچی زیاتری ((مەدلول)) لە ((میسداق))ی لێ دێتە ئەنجام.

ئێمە لێرەدا ((خواستن))مان بەچڕترین جۆری ((چوواندن)) ناوبردووە بۆ ئەوەی بچوکترین ڕا ڕاییمان بێتە سەر ڕێگا؛ بەڵام واقعییەتی مەسەلەکەش وایە کە لێکۆڵینەوە دێرینەکانی هونەری ڕوونبێژی بەو سادەییە بەسەر بابەتەکەدا تێنەپەڕیون. شەفیعی کەدکنی بەوردی بیروڕا و جیاوازی باری سەرنجی شارەزایانی کۆنی لەبارەی ((چوواندن)) و ((خواستن))دا باسکردووە (←٢، ل ١٠٧ — ١٢٣). بە بۆچوونی نووسەری ئەم دێرانە ئەم باس و بیروڕایانە دەکەوێتە دەرەوەی مەیدانی لێکۆڵینەوەی هونەری شیعر و پێ دەنێتە بواری باسی فەلسەفەوە بۆ ئەوەی بگاتە ئەنجامێکی زانستی.

ڕەنگە بتوانین بە لێبڕاوی بڵێین کەوا شەفیعی کەدکنی بەوردی پەی بەم مەسەلەیە بردووە و پێناسەی خواستنی بە یەکێك لە ئاڵۆزترین پێناسەکانی نێو کتێبەکانی ڕەوانبێژی پێشینان داناوە. (←٢، ل ١٠٧) بەدڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین کەوا شەفیعی کەدکنی بۆ یەکەمجار لەباسەکانی جوانکاریدا سەرنجی خستۆتە سەر وێنەگەلی ئەندێشەیی. ئەو باوەڕی وایە، لەگەڵ ئەوەشدا کە بواری گشتی ئەندێشەی شاعیرانە هەر لە نێو چوار لایەنەکەی هونەری ڕوونبێژیدا جێگای دەبێتەوە، بەڵام لەنێو بابەتەکانی هونەری جوانکاریشدا ئامرازگەلێك هەن کە دەکرێ لەپاڵ ((چوواندن))، ((خوازە))،

((خواستن)) و ((درکـه))دا باسیان بکرێت و لـه وێنـەی جۆرەکانی داهێنانی شیعری وەربگیرێن (← ٢، ل ١٢٤). لەو بارەوە ئەو ئاماژە بۆ سنعەتگەلێکی وەکو ((بەهەڵەبردن/ ایهام))، ((کۆتایی دڵگیر/ حسن التخلص))، ((وەچەرخان/ استطراد))، ((ئاوڕدانەوە/ التفات))، ((ڕاگومکێی ئاشنا/ تجاهل العارف))، ((زێدەگۆیی/ اغراق)) دەکات. کە بنەمای باسی ئەم بابەتانەی لەم بەشەی لەبەر دەستدایە، بۆ دەخاتەڕوو (← ٢، ل ١٢٥).

٥/٥ بە هەڵەبردن (ایهام)

لە ((جوانکاری واتایی)) نەریتیدا، بەهەڵەبردن بە پەیوەندی ڕاستەوخۆی لەگەڵ مەسەلەی فرەواتاییدا باسدەکرێت (← ٣، ل ١٠٢)، هەرچەندە لە زۆر بابەتدا، بەکارهێنانی وشەگەلێکی ((هاودەنگ — هاوڕێنووس))یش دەگرێتە خۆی.

ڕێگا بدەن لەم کورتە باسەماندا، ((بەهەڵەبردن)) تایبەت بکەین بەزمانی ئەدەب و بۆ باسی ئەو مەسەلەیەش سوود لەزاراوەی ((بەهەڵەبردن)) لەزمانی ئاسایی وەربگرین. ئەو جۆرانەی بەهەڵەبردن کە لە جوانکاری نەریتیدا باسدەکرێن، لە زمانی ئاساییشدا بەدیدەکرێن و تەنیا جیاوازییەکیش کە لەنێوان ((بەهەڵەبردن/ ایهام)) و ((ئالۆزی/ ابهام)) دا هەیە، بریتییە لە بەئەنقەست بەکارهێنانی ((بەهەڵەبردن)) لەزمانی ئەدەبدا. بەگوتەیەکی سادەتر، شاعیر بەدەستی ئەنقەست لەهۆنراوەکەی خۆیدا سوود لە مەسەلەی چەند واتایی وەردەگرێت، لەکاتێکدا کە ((ئالۆزی)) لەزمانی ئاساییدا بە ئەنقەست نییە و ئەگەر هاتە پێشیش، ئەوا ئاخێوەر و دوێنەر هەوڵی چارەسەرکردنی ئالۆزییەکە دەدەن.

سەبارەت بە ((بەهەڵەبردن)) و ((ئالۆزی)) و جۆرەکانیان، لێکۆڵینەوەی ورد ئەنجامدراوە و پێویست بە دووبارەکردنەوەیان

ناکات[1] لێرەدا بەوەندە وازدێنین کە بڵێین هەم ((ئاڵۆزی)) و هەم ((بەهەڵەبردن)) لە هەردوو شێوەی ئاخاوتن و نووسین لە زماندا شیمانەی ڕوودانیان هەیە.

(١٣٠) پدرت حیات/ حیاط دارد؟/ماڵی باوکت حیات (ژیان)/ حیاط (حەسار) یان هەیە؟

(١٣٣١) کرم سرطان زاست/ کرمی سەرەتان زایە.

(١٣٢) شانەام شکست/ شانەم شکاوە.

نموونەی (١٣٠) تەنیا لە گوفتاردا ئاڵۆزی تێدەکەوێت؛ لەنموونەی (١٣١)دا جۆرێك لە ئاڵۆزی نووسین بەدیدەکرێت، چونکە درکاندنی ((کرم)) شێوەکانی وەکو korom، kerem، یا kerm ناهێنێتە ئارا. لەنموونەی (١٣٢)دا، ئاڵۆزی هەم لەجۆری گوفتاری زماندا بەدیدەکرێت و هەم لەجۆری نووسیندا. ئاڵۆزی دەکرێت لەسەر ئاستی وشە، یان گرێ یاخود ڕستەدا پۆلبەندی بکرێت.

(١٣٣) رفتم یك شیر خریدم/ چووم شیرێکم کڕی.

(١٣٤) یك بگری شیرخشك بدە بە من/ یەك شووشە شیری وشکم بدەرێ.

(١٣٥) او تو را بیشتر از من دوست دارد/ ئەو تۆی لەمن خۆشتر دەوێت.

نموونەکانی (١٣٣)، (١٣٤)، (١٣٥) بەپێی ڕیزبوونیان نوێنەرەوەی ئاڵۆزین لەسەر ئاستی وشە و گرێ و ڕستەدا، لێرەدا خاڵێکی گرینگ هەیە ئەویش ئەوەیە کەوا یەکەی دەستنیشانکردنی ((ئاڵۆزی)) پێویستە لەسەر ئاستی ڕستەدا بێت، چونکە بۆ وێنە ((شیر)) لە

---

[1] بۆ باسێکی فراوان و وردتر سەبارەت بە ((ابهام)) و ((ایهام)) چۆنییەتی پۆلبەندییان بگەڕێوە بۆ (← ١؛ ٥؛ ٩).

نموونـەی (١٣٣)دا دۆخـی ئـالۆزی تیـادا هاتۆتـەدی کەچـی لـە نموونـەی (١٣٦)دا ئالۆزی تیادا بەدیناکرێت.

(١٣٦) رفـتم یـك شـیر خریـدم و خـوردم/ ڕۆیشـتم شـیرێکم کـڕی و خواردمەوە.

لەبارەی نموونەکەی (١٣٤)یش مەسەلەکە هەر وایـە، چونکێ هـەر ئەو فرێزە ناویە لەنموونەی (١٣٧)دا ئالۆزی تیادا نییە.

(١٣٧) یك بطری شیر خشك از داروخانە بخر/ یەگ شووشە شیری وشك لە دەرمانخانەکە بکڕە.

لـە ((ایهـام))میش دووبـارە مەسـەلەکە هـەر بـەو جۆرەیـە؛ واتـە ((ایهام)) دەشێ لەسەر ئاستی وشە یان گرێ یاخود ڕستەدا بخرێتـەڕوو بـەڵام لـە هـەموو حاڵەتێکدا یەکـەی دەستنیشـانکردنی ((ایهـام)) هـەر ڕستە دەبێت.

(١٣٨) عهد کردی کە کُشتی فرصت خود را روزی
فرصت ار یافتی آن عهد فراموش مکن (فرصت شیرازی)

(١٣٩) در کارخانەای کە رە علم وعقل نیست
وهم ضعیف رای فضولی چرا کند (حافظ)

(١٤٠) آن یکی شیری است کآدم می خورد
وان یکی شیری است کآدم می خورد (منسوب بەمولوی)

ئــەو جۆرانــەی بــۆ ((بەهــەڵبردن)) لــە جوانکــاری نەریتیــدا ئـەژمارکراون، پەیوەنـدیان بـە بنیـاتی ئـەم سـنعەتەوە نییـە، بـەڵکو لەبنەڕەتـدا بـە پۆلبەنـدی ڕێبازەکـانی بـەکارهێنانی ئیهـام لەشـیعردا دەژمێـردرێن. بـۆ وێنـە لەپێناسـەی ((بەهەڵـەبردنی گونجـان/ ایهـام تناسب))دا هاتووە کە ((تەنیا یەکێك لـەدوو واتاکـەی وشـە ئامادەیـان

هەیـە، بـەڵام واتـا نەهاتووەکـە لەگـەڵ وشـەیەك یـاخود وشـەگەلێکی ئاخاوتنەکە پەیوەست و گونجاو بێت)) (←٣، ل ١٠٢):

(١٤١) یکی را حکایت کنند ازملوك

که بیماری رشته کردش چو دوك (سعدی)

((رشـتە/ بـەن، ڕیـس)) بـەواتای جۆرێـك لەنەخۆشـیش بـەناوی ((پیـوك/ کرمـی ژێرپێسـت)) هـاتووە (← ٣، ل ١٠٢). یـا لـەکاتی پێناسـەکردنی ((اسـتخدام/ بـەکارهێنان))دا ئامـاژە بـۆ جـۆرە بەهەڵـەبردنێك دەکـەن کـە پەیوەنـدی بـە دەستنیشـانکردنی کـار و بەستنەوەی بەبەرکاری ڕستەکەوە هەیە (←٣، ل١٠٣):

(١٤٢) شنیدم که جشنی ملوکانه ساخت

چوچنگ اندر آن بزم خلقی نواخت (سعدی)

لـە کاتێکـدا ((نـواختن/ ژەنـین)) دەتوانێـت بەلێکـدان لەگـەڵ ((چەنگ))دا بەواتای ساز ژەنین بێت، بەڵام بەلێکدان لەگەڵ ((خلق/ خەلك)) بەواتای بەخشینی بەزەیی بەکاردەبرێت (← ٣، ل١٠٣).

بەم شێوەیە ئـەوەمان بـۆ بەدیاردەکـەوێت کـە ((ایهام))یش وەکـو ((ابهـام)) لەچوارچێوەی ڕسـتەدا دەستنیشـان دەکرێـت و بـەو هۆیـەوە سنعەتێکە کە لەسەر تەوەری هاونشینی جێبەجێ دەبێت. ئـەنجا هـەر بەو شێوەیەی کە پێشتر گوترا، هەتا لەچوارچێوەی ئاڵۆزی وشەییشـدا، ((هەڵبـژاردن))ی وشـەیەکی چـەند واتـایی، یـاخود چـەند وشـەیەکی هاودەنگ و هاوڕێنووس، بەتەنیا نابێتە هۆی بەدیارکەوتنی ((ایهام))، بەڵکو پێویستە بارودۆخی هاونشینی وشەکە لەناو ڕستەدا بەشێوەیەك بێـت کـە ڕۆڵـی لـە دروسـتکردنی بەهەڵەبردنـدا هـەبێت. خـۆ ئەگـەر وشـەی ((شـیر)) لەنموونـەی (١٤٠)دا لەسـازکردنی بەهەڵەبردنـدا هاوکاربێت، ئەوا لەنموونەی (١٤٣)دا وا نییە و ئەمـەش خـۆی لەخۆیـدا ئەم مەسەلەی دوایی دەسەلمێنێت.

(١٤٣) بعد از این زان شیر این ره بسته شد
رشته ایمان ما بگسسته شد (مولوی)

٦/٥ کۆتایی دڵگیر (حسن التخلص)

شەمیسا ((کۆتایی دلگیر)) بە چەند دێرێکی دەسپێکی قەسیدەیەك دەداتە قەڵەم کەوا پەیوەندی بە ستایشەوە هەبێت، ئەگەر هات و ئەم پەیوەستبوونە ناسك و جوان بوو ئەوا بە ((کۆتایی دلگیری سەرەتا)) ناودەبرێت (← ٣، ل ٩٣):

(١٤٤) دی باز در تفکر آنم که باد را
با تاب سنبل سمن آرای تو چه کار
گرنیز گرد زلف تو گردد بسوزش
از وصف آتش سر شمشیر شهریار (مختاری)

بەو شێوەیە وادیارە کەوا ((کۆتایی دلگیر))یش وەکو ((بەهەڵەبردن)) لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینیدا کاردەکات، یاخود چاکتر وایە بڵێین ((کۆتایی دلگیر)) ئەنجامی جۆرێك لەکارکردە لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی.

٧/٥ وەرچەرخان (استطراد)

گزازی وەرچەرخان بەیەکپاژی شیعرێك دەداتە قەڵەم (←٨، ل١٥٣):

(١٤٥) گوگرد سرخ خواست زمن سبز من پریر
امروز اگر نیافتمی، روی زردمی
گفتم که نیك بود که گوگرد سرخ خواست
گر نان خواجه خواستی زمن چه کردی (منجنیك)

گزازی بە بەکارهێنانی زاراوەی ((یەکپاژی)) بەدروستی ئاماژەی بۆ ئەرکی ئەم سنعەتە لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینیدا کردووە.

٥/٨ ئاوڕدانەوە (التفات)

بەپێی ئەو پێناسەی کە بۆ ((ئاوڕدانەوە)) خراوەتەبەردەست وادیاردەکەوێت کە بتوانین ئەم سنعەتە بەپێچەوانەی وەرچەرخان دابنێین. گزازی باوەری وایە کە لە ئاوڕدانەوەدا زەمینەی واتا بەجارێك ئالۆگۆڕی بەسەردا دێت (←٨، ل ١٠١):

(١٤٦) کرانه کن ازکار دنیا که دنیا
یکی ژرف دریاست بس بی کرانه
گمان کسی را وفا ناید از وی
حکیمان بسی کردند این گمانه (ناصر خسرو)

ئاشکرایە ئەم سنعەتەش لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی کاردەکات. چونکێ ئەوە لەهاونشینی لەگەڵ دێرەکان و نیوەدێرەکانی دیکەدایە، کە دەتواندرێت پەی بەگونجان یاخود نەگونجانی واتایی لەنێوان دێرەکاندا ببرێت.

٥/٩ ڕاگومکێی ئاشنا (تجاهل العارف)

لەپێناسەکردنی ئەم سنعەتەدا گوتوویانە کە شاعیر پرسیار لەبارەی بابەتێکەوە دەکات، کە دەیزانێت (← ٨، ل ١٠٩: ٣، ل ٨٠) و لەپرسیارەکەشیدا بەردەوام سوود لە چوواندن وەردەگرێت.

(١٤٧) ندانم این شب قدر است یا ستارهٔ روز
تویی برابر من یا خیال در نظرم (سعدی)

(١٤٨) آن فروغ لاله یا برگ سمن یا روی توست
آن بهشت عدن یا باغ یا کوی توست (اوحدی)

بەلام پرسیارکردن لەبارەی بابەتێکەوە کە پێشتر زانراو بێت، لەزمانی ئاساییدا بەکارهێنانێکی فراوانی هەیە و بۆ جەخت

لەسەرکردن بەکاردێت؛ واتا هەمان ئەو ڕۆڵەی هەیە کەوا شاعیر بەکاری دەهێنێت. نموونەکانی (١٤٩) تا (١٥٢) نوێنەرەوەی ئەم بەکارهێنانەن لەزمانی ئاساییدا:

(١٤٩) هوا سرد شده؛ مگه نه؟/ هەوا ساردە وا نییە؟

(١٥٠) تو بیشتر از من درس خواندەای یا من بیشتر از تو؟/ تۆ زیاتر لە من دەرست خوێندووە یا من زیاتر لەتۆ؟

(١٥١) تو باید بیشتر مراقب بچەات باشی یا من؟/ تۆ دەبێ زیاتر ئاگاداری منالەکەت بیت یا من؟

(١٥٢) بالاخره کاری را که نباید می کردی کردی؟/ دواجارە ئەو کارەی کە نەدەبوا بیکەیت کردت؟

سەرەڕای ئەوە پرسیارگەلێکی لەم جۆرە دەکرێ لەئاست دوێنەردا لایەنێکی فرمانیشی هەبێت:

(١٥٣) رخت خوابت را جمع کردی؟/ نوێنەکانت کۆ کردەوە؟

(١٥٤) می توانی ساکت بمانی؟/ دەتوانیت بێدەنگ بیت؟

(١٥٥) یك لیوان آب برایم می آوری؟/ یەك پەرداخ ئاوم بۆ دێنی؟

بەو شێوەیە، تەنیا پرسیارکردن سەبارەت بە بابەتێك کە لەپێشدا زانراوە، ناکرێت بە سنعەتێکی ئەدەبی بژمێردرێت، مەگەر ئەوەی مەسەلەی چوواندنەکە بێتە گۆڕێ کە لەم بارەدا، باسکردنی ئەم سنعەتە بەشێوەیەکی سەربەخۆ بێهوودەیە.

٥/١٠ چاولەیەك (مراعاة النظیر)

شەمیسا لەکاتی پێناسەی ((چاولەیەك))دا وای بۆ دەچێت کە سنعەتی بەکارهێنانی وشەگەلێکە کەوا پاژەکانی گشتێگ پێدکەهێنن (←٣، ل ٨٧):

(١٥٦) بهار و سرو و گل و سوسن، ای بهار بتان
چو در کنار منی، جمله در کنار من است (ادیب صابر)

ئـــەوەی لەهونـــەری جوانکـــاری نەریتیـــدا ((چـــاولەیەك))ی پێـدەگوترێت، جگەلـە ((بەیەکـەوە هـاتن)) یـاخود هاونشـینکردنی وشەکانی یەك کێڵگەی واتایی شتێکی تـر نییـە و بـەو هۆیـەوە دەگرێ وەك سنعەتێکی دیکە بژمێردرێت کە لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی کاردەکات.

١١/٥ دژ یەکی (تضاد)

ئەم سنعەتە بەکارهێنانی وشەگەلێکە لەتەك یەکتریدا کە لەڕووی واتاییەوە دژ و دژبەری یەکتری بن (← ٣، ل٨٩؛ ٨، ل ١٠٥):

(١٥٧) دوستان و دشمنان را از تو روز رزم و بزم
شانزده چیز است بهره وقت کام و وقت کار
نام و ننگ و فخر و عار و عز و ذل و نوش و زهر
شادی و غم، سعد و نحس و تاج و بند و تخت و ماردار (فرخی)

لـەم سنعەتەشـدا، ئەرکەکـە لەسـەر ئاسـتی تـەوەری هاونشـینییە، چـونکێ وشـەگەلێکی بـەناو دژ و دژبـەر لەتـەك یـەکتر، دیارخـەری بەکارهێنانی سنعەتێکی لەو جۆرەیە.

١٢/٥ زیادەگۆیی (اغراق)

ئـەوەی لـە جوانکـاری نەریتیـدا بـە ((زیـادەگۆیی/ اغـراق)) یـان ((زیادەڕۆیی/ مبالغه)) یاخود ((پـێ لێهـەڵبڕین/ غلـو)) دەخرێتـەڕوو، لەبنەڕەتەوە لەگەڵ تـەواوی سـنعەتەکانی دیکـەی جوانکـاری نەریتیـدا جیاوازی هەیە، بۆیە بەو هۆیەوە پێویستی بـە باسـێکی تایبـەت هەیـە

که لەبەشی حەوتەمدا دێینە سەری. لێرەدا هەر ئەوەندە دەڵێین کە ((زیادەگۆیی)) سنعەتێکی بەسەردا سەپێندراوی شیعرە، لەکاتێکدا تەواوی ئەو سنعەتانەی کە لەجوانکاری نەریتیدا باس دەکرێن، بەکارهێنانێکی ئارەزوومەندانەیان هەیە. ئەو باسە بۆ بەشی حەوتەم بەجێ دەهێڵین و پۆلبەندی ئەو سنعەتانەش کە لەم بەشەدا باسیان لێوەکراو وەکو دیارە بە جۆرێك لەجۆرەکان کار لەواتا دەکەن، لەبەشی هەشتەمدا دەخرێتە ڕوو.

کتابنامه

۱- داوری اردکانی، نگار، بررسی ابهام، ایهام و نامفهومی در زبان فارسی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۵.

۲- شفیعی کدکنی، محمد رضا، صور خیال در شعر فارسی، تهران، آگاه، ۱۳۷۰.

۳- شمیسا، سیروس، نگاهی تازه به بدیع، تهران، فردوس، ۱۳۷۲.

٤- ______، بیان و معانی، تهران، فردوس، ۱۳۷٤.

۵- صحت، نازنین، بررسی ابهام ساختاری در زبان فارسی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۷.

٦- صفوی، کورش، از زبان شناسی به دابیات، ج ۱، نظم، تهران، نشر چشمه، ۱۳۷۳.

۷- کزازی، میر جلال الدین، زیبا شناسی سخن پارسی، ج ۲، بیان، تهران، نشر مرکز، ۱۳٦۸.

۸- ________، زیباشناسی سخن پارسی، ج۳، بدیع، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷٤.

۹- معدنی، میترا، بررسی وطبقه بندی گونه‌های ابهام در زبان فارسی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷٦.

بەشی ٦

هەڵبژاردن

لەبەشەکانی یەکەم و دووەمدا ئاماژە بۆ مەسەلەی ((هەڵبژاردن)) لەبەرانبەر ((ڕیزکردن))دا کراوە و گوتومانە کە بەگوێرەی بۆچوونی یاکۆبسن، ((هەڵبژاردن)) بەپێی ((لێکچوون)) و لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینی ئەنجام دەدرێت. لەبەشی پێنجەمیشدا ((خواستن))مان بەنموونەی دیاری ئەو جۆرە داناوە، کە لە پاڵ هەریەك لە ((چوواندن)) و ((خوازە)) و ((درکە))دا، ئەو چوار جۆرە پێکدەهێنن کە لەسەر بنەمای ((هەڵبژاردن)) دەوەستن. لەلایێکی دیکە هەر لەو بەشەدا ئاماژە بۆ ئەو خاڵە کراوە کە ((درکە)) لەزمانی ئاساییەوە دێتە ناو زمانی ئەدەب و تەنیا جۆرە ئەندێشەکراوەکەی خوازەش ((خواستنی خوازەیی))، هەر ئەو ((خواستن))ەیە کە لەسەر بنەمای پەیوەندی لێکچوون وەستاوە.

لەکۆتایی بەشی دووەمدا سەرنج خرایە سەر ئەو مەسەلەیە کە ئەوە هەر بەتەنیا ((لێکچوون)) نییە کە لە ((هەڵبژاردن))دا ڕەچاودەکرێت، یان بەگوتەیەکی سادەتر، ناکرێت وا تێبگەین کە هەر نیشانەیەك تەنیا بەهۆی لێکچوونی واتاییەوە لە جێگەی نیشانەیەکی دیکەدا هەڵدەبژێردرێت. چونکێ لەدۆخێکی وادا دەبوو ((بالآی یار))، کە لانی کەم لە یەك شیعریش بووایە، بە ((چنار)) و ((منارە)) و ((دارتێلی کارەبا)) و هی تر دەچووندرێت و ((وەفای یار)) وەکو ((وەفای سەگ)) و ((چاوە بێ وەی))یەکانی وەکو ((چاوی مەڕ)) و ((سینگی قەبەی پاڵەوان)) وەکو ((سینگی گۆرللا)) و ((هێزی بەربەرەکانێی)) وەکو ((توانا و تاقەتی گا)) و هی دیکەش، هەموویان لەچوارچێوەی چوواندندا بخرابایانەتەڕوو. بۆیە هەر لەسەرەتاوە ڕوونە کە لە پشت ((چوواندن))ەوە تایبەتمەندی دیکەش هەن کە پێویستە لەلایەنی زانستییەوە دووبارە بەدوایدا بچین تاوەکو لەو ڕێگایەوە بتوانین بنەمای ((هەڵبژاردن)) بەگوێرەی ((لێکچوون)) دەستنیشان بکەین و ڕوونکردنەوەیەکی ڕاشکاونەمان لەو بارەوە دەستبکەوت.

شەفیعی کەدکنی لەکاتی باسکردنی خواستندا، کۆمەڵە ڕەخنەیەك ڕیزدەکات کە لە کتێبەکانی ڕەخنەی شیعریدا، دەرحەق بە خواستنگەلێکی نەخوازراو خراونەتەڕوو، بەتایبەتیش دێتە سەر بابەتی ((مغالطه) کە لەوێشدا هەڵبژاردن بەپێی ((چوواندن)) دەبێت بەڵام شتێکی ناشیرینە. ئەو لەم ڕەخنەکارییەی کۆنینەکان، دێرەشعرێکی ((اوس بن حجر) بەنموونە دێنێتەوە کەوا (جاش کەر))ی خواستووە و لەبری ((ڕۆڵەی مرۆڤ)) بەکاری هێناوە، بێ ئەوەی مەبەستی دواوەی ئەم ((هەڵبژاردن))ەش بێ ئەقڵی و کەم فامی بێت (← ٧، ل ١٢٠)[١].

کەواتە ((هەڵبژاردن)) تەنیا بەهۆی ((لێکچوون))ەوە جێبەجێ نابێتو هۆکارگەلێکی دیکەش ڕۆڵیان لەم ((هەڵبژاردن))ەدا هەیە. لەم بەشەدا بە ڕەچاوکردنی مەسەلەی ((نیشانداری/ مەبەستداری)) لە ئاستی واتایی زماندا، باس لە ((مەبەستداری تەوزیمی/ نشانداری التزامی)) دەکرێت بۆ ئەوەی ئاراستەیەك بۆ ((هەڵبژاردن)) بەگوێرەی ((لێکچوون)) گەڵاڵە بکەین.

١/٦ مەبەستداری لەواتاناسیدا

سیستەمی زمان بەگوێرەی بەرانبەرێتی شێوەی خۆی وەردەگرێت و نموونەی دیاریش لەوبارەوە جووتە بەرانبەر یەکەکانن کە لە هەر یەك لە ئاستەکانی سیستەمی زماندا بەدیاردەکەون. ئەدگارەکانی فۆنیمی ((دەنگدار/ بێدەنگ))، واتا بەرانبەر بەیەکەکان ((درێژ/ کورت)) و ((ناشرین/ جوان))، پەیوەندییە ڕێزمانییەکانی ((تاك/

[١] وذاتَ هدمٍ عارٍ نواشرها   تصمت بالماء تولياً جَدعا   (اوس بن حجر)
[= بەڵام چ ژنێکی جوانکار بە پۆشاکی دڕاو و دەست و مەچەکی ڕووت
ئاوی دەدایە جاشکە کەرێك کە تووشی بەدخۆراکی هاتبوو] (← ٧، ل ٦٦٦).

کۆ)) ((ناسراو/ نەناسراو)) و هی دیکەش لەم جۆرانەن (←٥، ل ٧).
لەم جۆرە دووبەها بەرانبەریانەدا، بەشێوەیەکی ئاسایی جۆرێك لەناهاوتایی پەیدا دەبێت و دەبێتە هۆی ئەوەی یەکێك لەلاکانی بەرانبەرێتییەکە لە چاو ئەوەکەی تردا بارودۆخێکی بەکاربردنی سنوورداری هەبێت و لە ئاست بەرانبەرەکەیدا بە ((مەبەستدار)) بژمێردرێت. بەکارهێنانی فۆرمی تاکی وشەکان لە فەرهەنگەکانی زماندا، نوێنەرەوەی بێلایەنبوونی ((تاك))ە لەئاست ((کۆ))دا. وەکو دابێك مەبەستداری لەواتاناسیدا لەڕووی فۆرم و بڵاوبوونەوە و واتاوە پۆلبەندی دەکرێت. (← ١، ل ٣٠٥).

لە ((مەبەستداری فۆرمی))دا لایەکی بەرانبەرییەکە ئەو کاتە دەبێت بەمەبەستدارێکی فۆرمی، بەو پێیەی تا ئێستا گوتراوە، کە لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی دۆخێکی مەبەستداری وەردەگرێت و لەئاست تاکە بەرانبەرەکەی خۆیدا بە ((مەبەستدار)) ئەژمار دەکرێت. بۆ نموونە ((گای مێینە)) لەئاست ((گا))دا، یاخود ((کاك مامۆستا)) لە ئاست ((مامۆستا))دا هەردووکیان مەبەستداری فۆرمین. لە ((مەبەستداری بڵاوبوونەوە))دا یەکێك لە لایەنە بەرانبەرەکان لەئاست ئەوەکەی دیکە، ڕوودان و هاتنەوەیەکی زیاتری بۆ دەرەخسێت و لە پێکهاتەی بێ لایەنیشدا لەبری بەرانبەرەکەی خۆی بەکاردێت. بۆ وێنە ((پانایی)) لەئاست ((بەرتەسکی)) لەڕووی بڵاوبوونەوەوە مەبەستدار نییە، چونکە هەر کاتێك پرسیار سەبارەت بە بەرینایی شتێکەوە بکرێت، ڕستەیەکی وەکو ((پاناییکەی چەندە؟)) بەکاردێت و هەروەها ((پانایی)) لەبری ((بەرتەسکی))یش بەکاردەهێندرێت. (←٥، ل ٢٤).

لە ((مەبەستداری واتایی))یشدا یەکێك لەلایەنەکانی بەرانبەر، لەڕووی واتاییەوە پەرەدەستێنێ و واتای فۆرمە بەرانبەرەکەیشی دەگرێتە خۆی. بۆ وێنە لە وشەکانی وەکو ((مریشکی سەرپلاو))

یــاخود ((مریشــکداری))دا وشــەی ((مریشــك)) واتـــای وشـــەی ((کەڵەشێر))یش لەخۆی دەگرێت و بەهۆیەوە لەئاست ((کەڵەشێر))دا وەك وشەیەکی بێلایەن وەردەگیرێت. (→٥، ل ٢٤). لە ((مەبەستداری ناوەکی))دا، وشەیەك بەگوێرەی میسداقەکەی مەبەستدار دەبێت. بۆ نموونــە لــەز مــانی فارسیدا ((پەرستار)) و ((سکرتێر)) و ((مانکن/ کەسێك کەوا نمایشی جل و بەرگ دەکات)) لەیەکەم سەرنجدا ڕەگەزی ((مێینــە)) بــەبیردا دەێنێــت و وشــەکانی ((وەســتا))، ((نانــەوا))، ((قەساب)) هـی تـریش بەپێی میسداقی دەرەوەیان لەگەڵ ڕەگەزی ((نێرینە))دا جووت دەبن. (→٨).

لــەو نێوەدا جۆرێکی دیکەی مەبەستداریش جێگای باسە کە هەریەك لە موراوچیك و ووْرث ئاماژەیان پێداوە و بۆ یەکەمجاریش لەلایــەن ئەفراشــییەوە (→٥) باســکراوە. ئەفراشــی ئــەم جــۆرە مەبەستدارییەی ناوناوە ((مەبەستداری ئیلزامی)) و پێی وایە کەوا بەشێك لەمەدلولی هەر نیشانەیەك بۆ ئەو نیشانەیە بەشێوەیەکی ئیلزامی پێویستە. بۆ نموونە ((دەرگا)) بۆ ((کۆمەدین)) یاخود ((پێچکە)) بۆ ((مێز)) شتی ئیلیزامی و پێویستن. ئەم بابەتە وەکو بریسکەیەك بۆ ڕوونکردنەوەی چۆنییەتی ((هەڵبژاردن)) بەگوێرەی لێکچوون دەژمێردرێت، کە پێویستە زیاتر هەڵوەستەی لەسەر بکرێت.

٢/٦ مەبەستداری تەوزیمی (نشان داری التزامی)

مەســەلەی مەبەســتداری پەیوەنــدی ڕاســتەوخۆی بــە ((ســیمای جیاکردنــەوەی واتایی))یــەوە هەیــە. بــۆ نموونــە لــەکاتی باســکردن لەبارەی بێلایەنی ((مریشك)) لە ئاست ((کەڵەشێر))دا لە وشەگەلێکی وەکو ((مریشکی سەرپلاو))دا دەگوترێت کەوا لێرەدا ((مریشك)) سیمای جیاکەرەوەی واتایی [+ مێینە]ی خۆی لەدەست دەدات و لەڕووی ڕەگەزیە دەبێت بە بێلایەن و ((کەڵەشێر))یش دەگرێتەوە.

بەڵام ((سیماکانی جیاکردنەوەی واتایی)) ئەگەر مایەی پەسەندی بن، ئەوە تەنیا لە سیستەمی زماندا بەدیاردەکەون، لەکاتێکدا کە لە مەبەستداری ناوەکیدا، بەتایبەتیش لەمەبەستداری ئیلتیزامیدا لەپشتەوەی زمانەوە بەسەر سیستەمەکەدا دەسەپێندرێت. وەك ئەوەی ((شوفێری تاکسی)) لەئێران بەگشتی بە ڕەگەزی نێرەوە پەیوەست دەکرێت یاخود ((شیرین پلاو/ شیرین پلو)) کە سیمای جیاکەرەوەی [+ هاوسەرگیری] پێوەلکاوە و، لە سیستەمێکی پشت سیستەمی زمان بەسەر ئەم سیستەمەدا سەپێندراوە کە ئەویش سیستەمی نیشانەناسییە کە سۆسۆر باسی لێوەکردووە.

ڕێگە بدەن ئەم سیستەمەی دوایی بە ((سیستەمی زانیاری)) ناوببەین و سیستەمەکانی نیشانەناسی ((ڕۆزلڕویس)) و ((پۆشاك)) و ئەمانە لەناو ئەو سیستەمەدا جێ بکەینەوە. لەناو ئەم سیستەمی زانیارییە کەوا ((ڕۆزلڕویس)) سامانداری دەگەیەنێت و ((شیرین پلاو)) بۆ ڕێوڕەسمی هاوسەرگیری دەگونجێت و ((حەلوا)) پەیوەست دەبێت بە کۆڕی ماتەمینی و بەبیستنی وشەی ((کۆللارە)) منالْمان دێتەوە یاد. ((پایپ)) یاخود ((چرووت)) سیمای پیاوانە وەردەگرێت و بەبیستنی وشەی ((شیمال))یش دەریامان دێنێتە یاد. بەم پێیە سیستەمی زانیاری، سیستەمێکی ڕێژەییە و لەجیهانی دەرەوەڕا بەسەر کۆمەڵدا دەچەسپێت و لە کۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی دیکەش دەگۆڕێت.

لەسەر ئەو بنەمایە دەتوانین بڵێین سەبارەت بە سیستەمێکی وەکو ((سیستەمی ڕەنگەکان)) لە دوو ڕووکارەوە شیاوی وێناکردنە؛ ئەو ڕووکارەی کە لە سیستەمی زماندا دەبێتە مایەی لێکۆڵینەوە و تیایدا ((ڕەش)) لەو ڕووەوە ڕەشە کەوا ((نە سپی))، ((نە کەسك))، ((نە ئاوی))، ((نەسوور)) و نەهی دیکەیە و؛ ڕووکارەکەی تریش کە لە سیستەمی زانیاری پشت سیستەمی زمان بۆ ڕەنگەکان وێنا دەکرێت

و تیایدا ((ڕەش)) سیمای جیاکەرەوەی وەکو ((غەم)) و ((پرسە)) و ئەمانە وەردەگرێت. ((زستان)) لە ڕووکاری سیستەمی زماندا، نیشانەیەکە لەبەرانبەر نیشانەگەلێکی دیکەی زماندا دەوەستێت و ((نەبەهار)) و ((نەهاوین)) و نە ((پایز))ە. لە سیستەمی زانیاریدا لەگەڵ سیما جیاکەرەوەکانی وەکو ((مەرگ)) و ((زۆرداری)) و ((خەفەکردن)) و هی دیکەدا جووت دەبێت.

ئەم پۆڵەی سیما جیاکەرەوەکان خۆیان بەسەر سیما جیاکەرەوە واتاییەکانی نیشانەکانی زمان دەسەپێنن و لەپاڵ ئەواندا جێگە دەگرن و بۆیان هەیە لە ((هەڵبژاردن))دا ڕۆڵیان هەبێت. بالێرەدا بەهێنانەوەی نموونەیەك مەسەلەکە ڕوونتر بکەینەوە.

مەدلولی ئەم چوار نیشانە زمانییەی ((پیاو))، ((ژن))، ((کوڕ))، ((کچ)) بێننە بەرچاو. بەمەبەستی دڵنیابوون لە جیاکردنەوەی مەدلولەکانی نێوان ئەم چوار نیشانەیە لەئاست یەکتریدا، لانی کەم پێویستیمان بە دوو سیمای جیاکەرەوەی [± نێر] و [± گەورە] هەیە. بەپێی ئەم بنەمایە، ((پیاو)) سیماکانی جیاکەرەوەی [+ نێر، + گەورە]، ((ژن)) سیماکانی جیاکەرەوەی [— نێر، + گەورە]، ((کوڕ)) سیماکانی جیاکەرەوەی [+ نێر، — گەورە]، ((کچ)) سیماکانی جیاکەرەوەی [— نێر، - گەورە] ی دەبێت تاوەکو لە بەرانبەر بە یەکتریدا بوەستن. تاوەکو ئێرە ئێمە تەنیا لەسنووری سیما جیاکەرەوەکانی واتایی نیشانەکان لەڕووکاری سیستەمی زماندا ماوینەتەوە. ئێستا پێ دەنێینە ئەو سنوورەی کەوا سیما جیاکەرەوەکانی لە نموونەی [+ بەجەرگ] و [+ جوامێر] و ئەمانە کە لە ڕووکاری سیستەمی زانیارییەوە دەچنە پاڵ سیما جیاکەرەوەکانی واتایی نیشانەکانی ڕووکاری سیستەمی زمانو دەبنەهۆکاری ئەوەی کەوا نیشانەیەکی وەکو ((پیاو)) بتوانێت بە واتاکانی ((مرۆڤی بەجەرگ)) و ((کەسێکی جوامێر)) و هی دیکەش

بەكارببرێت. لە هەلومەرجێكی وادا سیما جیاكەرەوەكانی نیشانەكانی سیستەمی زمان سیفەتی بێ لایەنی وەردەگرن و ئەم واتایەی دوایی ((مرۆڤ)) دەتوانێت بۆ نیشانەیەكی وەكو ((ژن))یش بەكارببرێت. نموونەكانی (١٥٨) و (١٥٩) دەكرێ وەكو نموونەیەكی ئەم بابەتە وەربگیرێن.

(١٥٨) مریم خیلی نامردە!

(١٥٩) بین این ها، پروین از همە مردترە!

بەو شێوەیە ڕەنگە بتوانین بڵێین كەوا ((هەڵبژاردن بەگوێرەی لێكچوونی واتایی))، تەنیا لەچوارچێوەی سیما جیاكەرەوەكانی واتایی نیشانەكان لە ڕووكاری سیستەمی زماندا بەڕێوەناچێت و هەندێ سیمای جیاكەرەوە لە سیستەمی زانیاریش دەچنە پاڵ ئەو سیما جیاكەرەوانەی یەكەمجار.

لێرەدا مەبەستی نووسەر ئەوە نییە كەوا بڵێین، لەكاتی ((هەڵبژاردن))دا لە سیما جیاكەرەوەكانی نیشانەكانی سیستەمی زانیاری دەگوێزینەوە بۆ سیستەمێكی نیشانەناسی دیكە جگە لە سیستەمی نیشانەناسی زمان، چونكە كەڵەكەبوونی ئەم سیماجیاكەرەوە، واتاییە لاوەكیانە لە ناو سیستەمی نیشانەناسی زماندا بایەخدار دەبن و لەدوای زێدەبوونیان بۆ سەر سیما جیاكەرەوە واتاییەكانی یەكەمجار، لەپاڵ ئەواندا جێگە دەگرن و دەبنەمایەی پەیداكردنی بەرانبەری.

لەسەر بنەمای سیما جیاكەرەوەكانی نیشانەكان لە سیستەمی زانیاریدا دەتواندرێت ((هەڵبژاردن)) بەپێی لێكچوون ئەنجام بدرێت. بۆ وێنە هەر دیاردەیەك كە لە سیستەمی زانیاریدا نیشانەیەكی خاوەن سیمای جیاكەرەوەی [+ جوولە] بێت، لەسەر بنەمای ئەو سیما جیاكەرەوەیە دەچێتە جێگەی نیشانەیەكی دیكە كە هەمان ئەو سیما جیاكەرەوەی لەناو سیستەمی زماندا هەبێت.

(١٦٠) غروب برزد از کوه   (سهراب سپهری)

((لێکچــوون)) لــەنێوان ((ئــاوابوون)) و ((پەلــەوەر)) ئەوکاتــە دێتەدی کە بۆ ((ئاوابوون)) [یاخود ((خۆر))] سیمای جیا کـەرەوەی [+ جوولـە] لەبەرچـاو بگـرین و چـۆن ئـەم جوولەیـەش لەئاسمانـدا ڕوودەدات، بۆیــە لەگــەڵ ســیمای جیاکــەرەوەی واتــایی [+ فــڕین] دا لــەدۆخی ((لێکچــوون)) دایــدەنێین و نموونەیــەکی وەکــو (١٦٠) دادەهێنین)).

سجودی لـەم بـوارەدا زاراوەی ((گیانلەبـەر ئاسایی)) بـەکارهێناوە (←٦، ل ١٤٢) کـە خـۆی دەکـرێ بەسـەر چـەند لقێکـدا دابـەش بکرێـت لەسـەر بنـەمای تایبەتمەنـدی گیانلەبـەرە جۆراوجۆرەکـان و، ڕێگـە بـۆ ((هەڵبــژاردن))ەکانی وەکــو ((ئازایــەتی))، ((جــوانی))، ((ڕەفتــار دڕندەیی))، ((بوودەڵەیی)) هی دیکە خۆشبکات.

شـاعیر دەتوانێـت سـیمای جیاکـەرەوەی ((گەشەسـەندن)) لـە گیـا وەربگرێـت، سـیمای جیاکـەرەوەی ڕەوەنـی لـە ئـاو هەڵبـژێرێت و وەکـو فاکتـەرێکی ((لێکچوون)) بەکاری بهێنێـت و جۆرێکی دەسـتکەوێت کـە بە ((گیائاسایی)) و ((ڕەوەن ئاسایی)) ناوبراون. (← ٦)

تــاوەکو ئێــرە ئــەوەمان ئاشــکرا کــرد کــەوا کۆمــەڵێك ســیمای جیاکـەرەوە لەسیسـتەمی زانیاریـدا بـۆ سـیما جیاکـەرەوەکانی واتـایی نیشـانەکانی سیسـتەمی زمـان زیـاد دەبـن. ئـەم سـیماجیاکەرەوانە بـەو هۆیــەی بەنــدن بــە ((تێگەیشــتن))ی مرۆڤــەوە، بۆیــە ســەرەکیترین بەرانبەرییەکانی وەکو ((باش/ خراپ))، ((ناشرین/ جوان))، ((گەورە/ بچووك))، ((غەم/ شادی)) و هی تریش دەگرنە خۆیان و؛ ڕەنگـە هـەر بەو هۆیەشەوە بێت کە ((پاڵەوان)) بە ((شێر)) دەچووێندرێت. ئـەنجا سیما جیاکەرەوەکانی وەکو ((جـوانی)) و ((سـەنگینی)) و هـی دیکـەش پێویستە ڕەچاوبکرێن، ئەگەر نا هەمان کێشە دروست دەبێتەوە کە لـە

کۆندا بە ((هەڵەویژی/ مغالطە)) ناوبراوە؛ بە واتای ((هەڵبـژاردن)) تـەنیا لەسـەر بنـەمای سـیما جیاکـەرەوەکانی واتـایی نیشـانەکانی سیستەمی زمـان، بـێ ڕەچاوکردنی سیما جیاکـەرەوەکانی نیشانەکانی سیسـتەمی زانیـاری. بـەم شـێوەیە، ((سـەرو)) تـەنیا لەسـۆنگەی بەرزاییکەیـەوە نییـە کـە جێگـەی ((بـالاّ)) دەگرێتـەوە، بـەڵکو سـیما جیاکەرەوەکانی وەکو ((جوانی)) و ((هەمیشە سەوزی)) و هی تـریش هـاوڕێتی دەکـەن کـەوا لـە سیسـتەمی زانیارییـەوە دەچـنە سـەر سـیما جاکەرەوەکانی یەکەمجاری و؛ لەبەرانبەر ((نێردەوانی دزەکان))دا هەر واتاکـەی خـۆی بـە بـارێکی سـۆزداری نەرێنییـەوە دەبەخشـێت و، بەخشـینی ئـەم بـارە سـۆزدارییەش هـەر لـە زێـدەکردنی سـیما جیاکەرەوەکانی سیستەمی زانیارییەوە بۆ سەر سیما جیاکـەرەوەکانی یەکەمجاری ئەم نیشانەیەوە دێت. بۆیـە ئەگـەر (اوس بـن حجـر) لـەو دێرەی خۆیدا لەبری ((جاش کەر))، ((بەچکە شێر))ی بـەکار بهێنایە، ئـــەوا شـــیعرەکەی ڕووبـــەڕووی ڕەخنـــە نەدەبوویـــەوە و کێشـــەی ((هەڵەویژی))یش لە شیعرەکەیدا دروست نەدەبوو.

٣/٦ سیسـتەمی زانیـاری و پاڵنـەری سـەروو زانیـاری (نظـام شناختی و انگیزش فراشناختی)

تـــاوەکو ئێـــرە ئـــەوەمان ئاشـــکراکرد کـــەوا کۆمـــەڵێک ســـیمای جیاکـەرەوە لـە سیسـتەمی زانیاریـدا بـۆ سـیما جیاکـەرەوەکانی واتـایی نیشـانەکانی سیسـتەمی زمـان زیـاد دەبـن و ((هەڵبـژاردن)) بـەپێی لێکچوون و لەسەر بنچینەی ئەم سیما جیاکەرەوانـە ئـەنجام دەدرێت. بەڵام ئایا مەسەلەکە لێرەدا کۆتایی دێت؟ ئایا مرۆڤ هەر لـە سـەرەتاوە لەئاسـت جـۆری کـارو کاردانەوەکانیـدا بەرنامەڕێـژی نـەکراوە؟ بۆچـی منداڵ بەرلەوەی هۆشی بەسەر ڕەنگی سووردا بشکێت، بـەبینینی ئـەو

ڕەنگە دووچاری ورووژان دێت؟ بۆچی کە مۆسیقای گوێ لێ دەبێت دەخەوێت؟ بۆچی ڕەنگی ئاوی ئارامی پێ دەبەخشێت و ڕەنگی کەسك شادی پێ دەبەخشێت؟ لەهەمووش گرینگتر بۆچی مرۆڤ واتا بە هەموو شتێك دەبەخشێت؟.

ئەو تاقیکردنەوانەی پیاژێ لەبواری ((درککردنی پێش زمانی))یەوە ئەنجامی داون (←٢؛ ٣) دەیسەلمێنن کە منداڵ بەر لەوەی بەهۆی زمانەوە درك بە شتەکان بکات، درکێکی پێش زمانی لەجیهانی دەرەوەڕا بەدەست دەهێنێت؛ بەڵام ئایا ئەوە پاڵنەری سەروو زانیاری نییە کە زانیارییەکی لەو جۆرە بەسەر ئەودا دادەبڕێت؟ دۆزینەوەی وەڵامی ئەم پرسیارانە پێویستی بە ئەزموونگەلێکی دەروونزانی هەیە تا ئەوە بسەلمێنێ کە منداڵ بەر لە هوشیاری چۆن چۆنی لەئاست ڕەنگەکان و کەل و پەل و شتەکانی دیکەدا هەڵسوکەوت دەکات. دەروازەی ئەم بابەتە بەکراوەیی دەمێنێتەوە، چونکە پێویستی بە توێژینەوەگەلێکی دیکەیە؛ بەڵام ئەگەر هەبوونی ئەم جۆرە پاڵنەرە سەرووزانیاریە بسەلمێندرێت، ئەو کات دەتوانین بڵێین کە مرۆڤ لە بواری بایۆلۆژیکییەوە گرێدراوی ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن))ەو ((زمان)) یەکێك لە ڕووالەتەکانی ئەم سیستەمە حەشاردراوەیە کە تیایدا ڕسکاوە.

لە بارودۆخێکی وادا ڕەنگە بتوانین بڵێین کە زمان خودی مرۆڤ نییە، بەڵکو سیستەمێکە لەسەر بنەمای ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن)) لە خودی مرۆڤدایە، کەوا ((زمان)) بە ڕووالەتێکی ئەو سیستەمە دەژمێردرێت و هەرچی ((نیگارکێشی)) و ((مۆسیقاو)) شتەکانی دیکەش ڕووالەتەکانی دیکەی ئەم سیستەمە پێکدەهێنن. و، سەیرەکەش لێرەدایە کە ئایا ((ماتماتیك)) و ((فیزیك)) یاخود ((کیمیا))ش بەشێك نین لەوە؟ ئایا ئەوە هەر ((هەڵبژاردن))ی ژمارەکان و ((ڕیزکردن))یان نییە کەوا ((ماتماتیك))ی لێ پەیدا

دەبێت؟ ئایا ((کیمیا)) زانستی لێکۆڵینـەوەی توخمـەکان و چـۆنییەتی ئاوێتەبوونیان نییە، ئایا ((دەروونزانی)) و ((کۆمەڵناسی)) هـەر یەکـە بەڕێز بە لێکۆڵینەوەی یەکینەکانی ڕەفتـار لەسـەر ئاسـتی تـەوەرەکانی جێنشـینی و هاونشـینی ناژمێردرێـت؟ ئـەم پرسـیارانە لـەبواری فەلسـەفییەوە سـەرنج ڕاکێشـی خۆیـان هەیـە، بـەڵام دۆزینـەوەی وەڵامێکـی بـڕاوە بۆیـان پێویسـتی بـە خوێندنـەوەی هەمەلایەنـەی سـترکتۆری ژیانـەوە هەیـە؛ ئـەو سـتراکتۆرەی کـە لەسـەر بنـەمای ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن))دا خۆی دەنوێنێت.

کتێبنامە

1- _____, The origin of telligence in the child, London, penguin, 1983.
2- Piaget. J. Six psychological studies, U. Y. vintage Book, 1968.
3- Lyons, J. Seman tcs. Cambridge, camb, Univ. press. 1977.
4- Saussure, F. de. Cours de linguistique gēnērale, Tullio de Mauro(ed), paris, 1973.

٥- افراشی، آزیتا، نشان داری در زبان فارسی و چگونگی طبقه بندی آن در سطح واژگان، رساله‌ٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ۱۳۷٦.

٦- سجودی، فرزان، سبك شناسی شعر سپهری؛ رویکردی زبان شناختی، رساله‌ٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷٦.

۷- شفیعی کدکنی، محمد رضا، صور خیال در شعر فارسی، تهران، آگاه، ۱۳۷۰.

۸- صفوی، کورش، ((نشانداری در معنی شناسی ومسئله‌ٔ مؤلفه‌های معنایی))، مجله دانشکده ادبیان وعلوم انسانی، دانشگاه کرمان، ش ۲ — ۳، پاییز، ۱۳۷۰.

بەشی ٧

لادان لە واقیع

لەبەشی پێنجەمدا باسی مەسەلەی ((زێدەگۆیی/ اغراق))مان بۆ ئەم بەشە جێ هێشتبوو، چونکە بە بۆچوونی نووسەری ئەم دێرانە، ((زێدەگۆیی)) جۆرە پرۆسەیەکە کە بە ((لادان لە واقیع)) ناودەبرێت و بەرجەستەسازیش لەسەر بنەمای ئەم پرۆسەیە ئەنجام دەدرێت.

لەبەرگی یەکەمی ئەم کورتە باسەدا باسمان لە ئەرکەکانی زمان لەدیدگای یاکۆبسنەوە کردووە (← ٤، ل٣١ — ٣٥)، بەتایبەتیش جەختمان لەسەر هەردوو ئەرکی گەڕانەوەیی و ئەدەبی کردۆتەوە. لە بڕگەی ٢/٤ ی ئەم بەرگەشدا سەرنجمان خستۆتە سەر پەیوەندی لەنێوان ((مەدلول)) و ((میسداق))دا و گوتومانە کە ئەوەی جوولەی مەدلول بە ئاراستەی میسداق نزیک دەخاتەوە بریتییە لەوەی لەزماندا ڕوودەدات سەبارەت بە واقعیاتی جیهانی دەرەوە و، دوورکەوتنەوەی مەدلولیش لە میسداقەکەی، کارێکی وا دەکات تاوەکو زمان لە واقعیاتی جیهانی دەرەوە بەدوور بکەوێتەوە. هەر ئەم بەدوور کەوتنەوەی ((مەدلول))ی زمانیش لە ((میسداق))ی جیهانی دەرەوەیە کە بە ((لادان لە واقیع)) ناودەبرێت و بەبناوانی شیعر حیساب دەکرێت.

لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە نەریتییەکان و کتێبەکانی ڕەوانبێژیدا باسوخواسی لادان لەواقیع لەژێر ناونیشانی ((زیدەگۆیی/ اغراق))، ((پێ لێ هەڵبڕین/ غلو))، ((زیدەڕۆیی/ مبالغە))دا کراوە و بەجۆرە وەسفکردنێکیان داناوە کە لەسەر بنەمای زێدەگاڤی و جەختکردنەوە وەستاوە. (← ٣، ل ٧٧).

لەم بەشەدا سەرەتا باس لەبارەی ((لادان لە واقیع))دا دەکەین و دوابەدوای ئاماژە بۆ دوو جۆرە سەرەکییەکەی، دێینە سەرباسی چۆنییەتی کارکردی ئەم پرۆسەیە، بۆ ئەوەی بەدیاربکەوێت کەوا ((هەڵبژاردن)) لەو نێوەندەدا چ ڕۆڵێک دەگێڕێت و ئەوەش کە لە بەشی ڕابردوودا لەژێر ناونیشانی ((سیستەمی زانیاری))دا خرایەڕوو چ بایەخێکی هەیە.

١/٧ لادان له واقیع

ئەوەی له مێژوونووس و ڕۆژنامەنووس چاوەڕێ دەکرێت ئەوەیە، کـه واقعیـەتی جیهـانی دەرەوه بەشـێوەیەکی وردو بـێ هـەر جـۆره لایـەنگیری و داوەرییـەکی لـه پێشـینه بـاس بکـات، یـا بـه گوتەیـەکی دروسـتتر، لـه هەواڵەکـەی خۆیـدا بەتـەنیا سـوود لـەڕۆڵی گەڕانـەوەیی زمـان وەربگیرێـت. بـۆ نموونـه دەکـرێ لـه گۆشـەی ڕووداوەکـانی ڕۆژنامەیەکـدا هـەواڵی ئاگرکەوتنەوەیـەکی گـەوره بخوێنینـەوه کـەوا دوکەڵەکـەی لـه دووری چـەند کیلومەترێکیشـەوه بینـدرابێت. بـەڵام شاعیر دەربەستی واقعیەت نییه:

(١٦١) یکی آتش انگیزم اندر جهان
کز آنجا به کیوان رسد دود آن (دقیقی)

له دۆخێکی وادا ((مەدلول)) له ((میسداق))ەکەی دوور کەوتۆتەوه و دوێنەرەکەمان خستۆته دەوروبەرێکەوه که باکی به دوای واقیعەتەوه نییه. بەشێکی ئەم لادان له واقعیەته لەزمانی ئاساییدا بەکار دێت. بۆ نموونه:

(١٦٢) هزار بار گفتم این کار را نکن/
هەزار جارم گوت ئەم کارەی مەکه.
(١٦٣) مرا بکشی هم این کار را نمی کنم/
ئەگەر بشمکوژی ئەم کارەی ناکەم.
(١٦٤) قربانتان بشوم الهی/ به قوربانتان بم خودایا.
(١٦٥) فدای سرت بشوم/ لەسەر سەرت گەڕێم.
(١٦٦) کور بشوم نبینم که گریه می کنی/
کوێربم و نەبینم که تۆ دەگرێی.

(١٦٧) اگر خودت را تکه تکه هم بکنی، این پیراهن را نمی پوشم.
ئەگەر خۆیشت پارچە پارچە بکەیت، ئەم کراسە لەبەر ناکەم.

شتێکی بەڵگەنەویستە کە بەکارهێنانی لادان لەواقیع لەزمانی ئاساییدا کارێکی ئارەزوومەندانەیە. بەڵام لەشیعردا وەکو جۆرێك لە ئاراستەی بەناچاری بەدیار دەکەوێت. ڕەنگە بە لێبڕاوییەوە بتوانین بڵێین کە تایبەتمەندێتی شیعر بریتییە لە ڕاکردن لە واقیع.

لیچ لەکاتی باسکردن لەبارەی ئەم تایبەتمەندییەی شیعر، ئاماژە بە دوو پرۆسەی ((گەورەکردن)) و ((بچووککردنەوە)) دەکات (← ١) و، ڕای وایە کەوا هەر کام لەم دووانە بە نۆرەی خۆیان ڕۆڵیان لە ((لادان لەوقیع))دا هەیە و، ئەمەش بەدروستی هەر ئەو خاڵەیە کەوا شەفیعی کەدکنی ئاوڕی لێ داوەتەوە. (←٢، ل ١٣٧).

١/١/٧ گەورەکردن

زاراوەی ((گەورەکردن))، زاراوەیەکی پەردە پۆشییە کە هەر کامە لە ((زێدەگۆیی)) و ((زێدەڕۆیی)) و ((پێ لێ هەڵبڕین)) دەگرێتەوە. لە گەورە کردندا هەوڵدەدرێت تاوەکو ((مەدلول)) لەبارێکی سۆزداری بەهێزتردا بێت لەئاست ((میسداق))ەکەیدا.

(١٦٨) شود کوه آهن چو دریای آب
اگر بشـــنود نام افراسیاب (فردوسی)

(١٦٩) میان ماه من تا ماه گردون
تفاوت از زمین تا آسمان است (سعدی)

ئەگەر پێمان وابێت کە لادان لەواقیع لەسەر بنەمای لێکچوون بەڕێوەدەچێت، ئەوا دەتوانین بڵێین کە لە گەورەکردندا، ((هەڵبژاردن بەپێی لێکچوون)) بەهۆی گەورەکردنی سیمای جیاکەرەوە، یاخود

سـيماجياكەرەوانەوە ئـەنجام دەدرێـت کـەوا لـە سیسـتەمی زانیاریـدا وەردەگیرێـن. یـاخود بەگوتەیـەکی سـادەتر، ئەگـەر ((هەڵبـژاردن)) بەگوێرەی لێکچوون سیمای جیاکـەرەوەی [+ جـوان] ئـەنجام بـدرێت، ئەوە نیشانەیەك هەڵدەبژێردرێت کە لە ئاست نیشانەی یەکەمجاردا جوانتر بێت. هەر بەپێی ئـەو بنەمایەشـە کـەوا ((گـوڵ))، ((مـانگ)) و هی دیکە دەبن بەجێنشینی ((ڕوخساری یار))، تاوەکو لەئاست سیمای جیاکەرەوەی [+ جوان] گەورەکردن ئەنجام بدرێت.

٢/١/٧ بچووككردنەوە

ڕەنگـە بتـوانین بڵـێین کـە بچـووككردنەوە، پێچـەوانەی ئـەرکی گەورەکردنـە، واتـا لـەجیاتی ئـەوەی جۆرێـك لەبـەرزڕاگرتنی لەگەڵـدا بێت، جۆرێك لە نزم سەیرکردنی تێدایە.

(١٧٠) این کنیز تو از تو نان خواهد
سگ از این خانه استخوان خواهد (عارف)

(١٧١) یادشان رفته، همان هنگام در مغرب زمین
مردمی بودند همچون جانور جنگل نشین (عشقی)

پێویسـتە سـەرنجی ئـەو خاڵـە بـدەین کـە هەریـەك لـە ((گەورەکردن)) و ((بچووككردنەوە)) لە پەیوەندییەکی دوو لایەنەدان لەگـەڵ یـەکتری؛ بـەو واتایـەی کـە بچـووككردنەوەی چـەمکێك بـە گەورەکردنی چەمکێکی دیکە تەواو دەبێت و بەپێچەوانەوەش.

(١٧٢) مادر ما را بیرون شهر دور از چشم همه
بەچرامی برد
ما ناهار را روی زمین می چریدیم (رضا براهنی)

(١٧٣) من خاك كف پاى سگ كوى كسى ام
كو خاك كف پاى سگ كوى تو باشد

له نموونەی (١٧٢)دا، شاعیر بەسوود وەرگرتن لە بچووككردنەوە لەئاست ئاخێوەردا، دێتە سەر گەورەككردنی بێچارەیی ئەو و لە نموونەی (١٧٣)دا بچووككردنەوەی ئاخێوەر بە گەورەكردنی دوێنەر كۆتایی دێت.

٢/٧ لادان لەواقیع و هەڵبژاردن

لادان لەواقیع بە هەردوو جۆرەكەیەوە لەسەر بنەمای ((هەڵبژاردن))ە، ئەم هەڵبژاردنەش بەدەوری خۆی بەگوێرەی لێكچوون ئەنجام دەدرێت. شەمیسا بەوردی ئاماژە بۆ ئەو خاڵە بنچینەییە دەكات و لەكاتی باسكردن لەبارەی زیادەڕۆیی و زێدەگۆیی و پێ لێ هەڵبڕیندا، ئەم سنعەت گەلە بە زێدەگافی و جەختكردن لە گوزارشتكردندا دەداتە قەڵەم كەوا دەرەنجامی چواندن یاخود خواستنە. (← ٣، ل ٧٧)

لەلایێكی دیكە لەكاتی باسكردن سەبارەت بەچوواندن و خواستن، ئاماژەمان بۆ هەڵبژاردن بەپێی سیماجیاكەرەوەكانی سیستەمی زانیاری كردووە و گوتومانە كەوا بۆ وێنە كاتێك كە ((شێر)) دەبێت بەجێنشینی ((كەسێكی ئازا))، تەنیا تایبەتمەندی ئازایی ((شێر)) بەس نییە، بەڵكو سیما جیاكەرەوەكانی وەكو ((جوانی))، ((سەنگینی)) و هی دیكەش بەپێوەری ئەم هەڵبژاردنە دەژمێردرێن. بەم پێیە ((هەڵبژاردن)) پەیوەندییەكی ڕاستەوخۆی لەگەڵ باری سۆزداری نیشانەكانەوە هەیە.

سێ وشەی وەكو ((دڵێر))، ((باڵا بەرز))، ((درێژ))، ئەگەر چی ڕەنگە بتوانن لە ڕووی واتاییەوە جێگرەوەی یەكتری بن، بەڵام لەڕووی سۆزدارییەوە جیاوازن.

(١٧٤) عجب آدم رشيدى است.

(١٧٥) عجب آدم قد بلندى است.

(١٧٦) عجب آدم درازى است.

نموونەكانى (١٧٤) تاوەكو (١٧٦) بارودۆخى هەڵبـژاردنى هـەر يـەك لەسێ وشەكانى جێى مەبەست، بەگوێرەى بارى سـۆزدارييانەوە نيشـان دەدات. ئەنجا لەوەوە كە هەڵبژاردنى هـەر يـەكێك لـەم سـێ وشـانە، لـە سنوورى سيما جياكـەرەوەكانى واتـايى ئـەم نيشـانانە لـەناو سيسـتەمى زمانـدا بەڕێوەچـووە، هـيچ چەشـنە لادان لـە واقيعـى بەرپانـەكردووە؛ چونكە لادان لە واقيع ئەوكاتە ڕوودەدات كەوا نيشانەكان بەپێى سـيما جياكـەرەوەكانى سيسـتەمى زانياريـان بەربـژێربكرێن؛ واتـە ((بـالاّ)) بەنموونە بە ((سەرو)) و ياخود ((نێردەوانى دزان)) و ((ڕوخسار)) بە ((گوڵ)) ياخود ((بنكرِى مەنجەلى پـلاّوى بـە نيسك/ تـه ديـگ عـدس پلو)) بچووێندرێت؛ چونكە ئەگەر هەڵبژاردن بەپێى لێكچوونى سـيما جياكەرەوەكانى سيستەمى زمان ئەنجام بدرێت، واتە بۆ وێنە لەجياتى (روخســار)) وشــەكانى وەكــو ((شــێوە))، ((ديمــەن)) و ئەمانــە بەربــژێربكرێن، ئــەوە هــيچ جـۆرە لادانێـك لــەواقيع ڕوونــادات و ئاشكرايشــە كــەوا ((مــەدلول)) لــە ((ميســداق))كەى زۆر دوور ناكەوێتەوە.

٣/٧ لادان لەواقيع و درۆ

لــە لێكۆڵينــەوە ئەدەبييــە نەريتييەكانــدا بــەردەوام ســەرنج دەخرێتەســەر مەســەلەى جيــاوازى لــەنێوان ((زێــدەگۆيى))، ((زێدەڕۆيى)) و ((پێ لێ هەڵبڕين)) لەلايەك و ((درۆ)) كردن لەلايێكى ديكەوە. شەفيعى كەدكنى ئاماژەى بە كۆمەڵێك لەو بيروڕايانە كردووە و ئەوەى نيشانداوە كە لەنێوان ئـەهلى ئەدەبيشدا كەسانێك هـەبوون، ئەم سنعەتانەيان بەهۆى درۆ بوونيانەوە بەپەسەند نـەزانيوە (←٢، ل ١٣٠ — ١٣٤).

لەو لاشەوە شەمیسا ئاماژە بە جیاوازی لەنێوان ((زێدەگۆیی)) و ((زێدەڕۆیی)) و ((پێ لێ هەڵبڕین)) لە لایێکەوە و مەسەلەی ((درۆ)) لەلاییێکی دیکەوە دەکات و ڕای وایە کە لە درۆدا پەیوەستێك (قەرینە) لە ئارادا نییە، کەچی لەم سنعەتانەدا ڕووبەڕووی پەیوەستەگەلێکی عەقڵی دەبینەوە کە پێمان دەڵێ بابەتەکە حەقیقەتی نییە. (← ۳، ل ۷۹) بەڵام لە ڕاستیدا مەسەلەکە زۆر لەوە ئالۆزترە، لەبەر ئەوەی لادان لەواقیع هەر لە بنەڕەتەوە ناتواندرێت لەگەڵ ڕاستی و درۆدا لەسەنگی محەك بدرێت، مەگەر ئەوەی کەوا نکوولی لەئەرکی ئەدەبی زمان دا بکەین.

ڕاستی و درۆ تەنیا ئەو کاتانە دێنەگۆڕێ کەوا سوود لە ئەرکی گەڕانەوەیی زمان وەربگرین و بابەتی پەیام بایەخی یەکەمین وەربگرێت. لە بارودۆخێکی وادا کە پەیاموەرگر پەیامەکە لەگەڵ واقعیتی جیهانی دەرەوەدا بەراورد دەکات و درۆ و ڕاستی مەسەلەکە دەپشکنێ. بەڵام وەختێك ئەرکی ئەدەبی زمان و ئەوپەڕی ئەندێشە کراوەکەی، واتا شیعر، دێتە گۆڕێ ئامرازێك بۆ هەڵسەنگاندی ڕاستی و درۆی پەیام لەئارادا نابێت و هەر بەو هۆیەشەوەیە کە لادان لەواقیع کرۆکی شیعر پێکدەهێنێت.

بەر لەمە و لەبڕگەی ۱/۷ دا ئاماژەمان بۆ بەکارهێنانی لادان لەواقیع لەزمانی ئاساییدا کرد و گوتمان کە دوورکەوتنەوەی ((مەدلول)) لە ((میسداق)) لەزمانی ئاساییدا ئەگەری هەیە و بەهۆی ئەم دوورکەوتنەوەیەی مەدلول لە میسداقیش، بایەخی گەڕانەوەیی ڕستەکانی لەوێنەی (۱٦۲) تاوەکو (۱٦۷) دادەبەزێت. هەر بۆیەشە کاتێك ئاخێوەرێك ڕستەیەکی وەکو ((نۆکەری تۆم)) بەکاردەبات، چاوەڕوانی ئەوە ناکات دوێنەرەکەی داوای شوشتنی حەوشەی ماڵەکەیانی لێ بکات!.

کتێبنامە

1- Leech, G. N. Alingustistic Guide to English poetry, N. Y., 1769.

٢- شفیعی کدکنی، محمد رضا، صور خیال در شعر فارسی، تهران، آگاه، ١٣٧٠.

٣- شمیسا، سیروس، نگاهی تازه به بدیع، تهران، فردوس، ١٣٧٢.

٤- صفوی، کورش، از زبان شناسی به ادبیات، ج١، نظم، تهران، نشر چشمه، ١٣٧٣.

بەشی ٨

جوانکاری شیعری

ئەوەی تا ئێستا لەم کورتە باسەدا خراوەتەڕوو کۆمەڵێك بنچینەن کە بنەمای گەڵاڵەی ((جوانکاری شیعر))ی و چۆنییەتی پۆلبەندی تەرزەکانی پێکدەهێنێت. لەم بەشەدا سەرەتا باس لەگرینگترین ئەو مەسەلانە دەکەین کە لە بەشەکانی ڕابردوودا خراونەتەڕوو، لە پاشان پۆلبەندییەکی تازە بۆ تەرزەکانی داهێنانی شیعری دەخەینە بەردەست کە بەشێوەیەکی گونجاو بەدیاردەکەوێت و مەسەلەی دروستی و نادروتیشی مایەی هەڵسەنگاندنە.

۱/۸ بنەمای پۆلبەندی سنعەتەکان

لەبەشی یەکەم و لەکاتی خستنەڕووی سەرنجە تیورییەکاندا، ئاماژەمان بۆ پرۆسەی بەرجەستەسازی و هەردوو جۆرەکەی، واتا ((زیادەکردنی ڕێسا)) و ((کەمکردنەوەی ڕێسا)) کردووە و ئەم پرۆسەی کەمکردنەوەی ڕێسایەشمان کەوا کار لەسەر ناواخنی زماندا دەکات، وەکو بنەمای بەرپابوونی ((شیعر)) داوەتە ناسین. لەبەشی سێیەمدا و بەرەچاوکردنی ئەو گریمانەیە، جۆرەکانی کەمکردنەوەی ڕێسامان هێناوەتەوەو بەشێکیش لەم جۆرانەمان، لەوێنەی ((کەمکردنەوەی ڕێسای دەنگی))، ((کەمکردنەوەی ڕێسای ڕێزمانی))، ((کەمکردنەوەی ڕێسای شێوەزاری)) کەوا لەنەخشەکەی لیچ دا هاتبوون (← ۱)، لەمەسەلەی داهێنانی ((شیعر))یدا خستبووە ژێر گومانەوە. چونکە وا دیاردەکەوێت کەمکردنەوەی ڕێسای دەنگی و ڕێزمانی بەهۆی زیادکردنی ڕێسا و پاراستنی هاوسەنگییەوە دەسەپێندرێن و، کەمکردنەوەی ڕێسای شێوەزاریش، لەگەڵ ئەوەشدا لە دەستنیشانکردنی شێوازی تاکەکەسدا ڕۆڵی هەیە، بەڵام ئەندێشەکراو نییە و ناتوانێت ئەرکی ئامرازێك بۆ داهێنانی ((شیعری)) بگێڕێت. سەرەڕای ئەوەش، بەپێی ئەو باسەی کە کراوە و بەگوێرەی دیدگای حەقشناس، کەمکردنەوەی ڕێسای شێوەزاریش وەکو

ئـامرازێکی بنــەڕەتی داهێنــانی پەخشــانی ئــەدەبی دانــدراوە. ئــەو گریمانەیــەشمان باسـکرد، کـە ئەگـەر هـات و پەخشـان، بـەواتا شـێوەی نووسراوی زمانی ئاسایی، بیەوێت بگۆڕێت بـۆ پەخشانێکی ئـەدەبی و سـوود لـەهیچ کـام لـە ئامرازەکـانی داهێنــانی شـیعری و داهێنــانی هــۆنراویش وەرنـــەگرێت، ئـــەوە پێویســـتە لانـــی کـــەم ســـوود لـــە کەمکردنەوەی ڕێسای شێوەزاری، واتـە ئاوێتـەکردنی جۆرەکـانی زمـان، وەربگرێــت. ئــەنجا ئــەوەش ڕوونکراوەتــەوە کــە هــەموو جۆرەکــانی کەمکردنەوەی ڕێسا لە ئەنجامی ((هەڵبژاردن)) لەسەر ئاستی تـەوەری جێنشـینی دێنـەدی، بـەجۆرێکی ئـەوتۆ کـە لەسـەر ئاسـتی تـەوەری هاونشـینیدا لەگـەڵ یاسـا کارپێکراوەکـانی زمـانی خودکـاردا ناسـازگار دەردەکەون.

لەبەشـــی چـــوارەمدا بەڕەچـــاوکردنی هـــەردوو پرۆســـەی ((هەڵبـژاردن)) و ((ڕیزکـردن))، واتـە ئـەوەی بـەڕیز لەسـەر هـەردوو ئاسـتی تـەوەرەکانی جێنشـینی و هاونشـینیدا ڕوودەدەن، گریمانــەی ((پارســەنگی ئــەدەبیمان)) خســتەڕوو و بەتایبــەتیش ئامــاژە بــۆ پەیوەنـدی ((مـەدلول)) لەئاست ((میسداق))دا کـراوە. لێـرەدا لەسـەر بنەمای هەمان ئەو دوو گریمانە بنەڕەتیەیە کە توانای پولبەندییـەکی تازە بۆ تەرزەکانی داهێنانی ((شیعری)) دابین دەبێت.

لەبەشـــی پێنجـــەم دا، ئامـــاژە بـــۆ لێکۆڵینـــەوە نەریتیـــەکان و پولبەنـــدی ســـنعەتەکانی داهێنـــانی ((شـــیعری)) کـــراوە و ئـــەوەش ڕوونکراوەتـەوە کـە بەشـێك لـەم تەرزانـە لـە چوارچـێوەی هونـەری ڕوونبێــژی و بەشـێکی دیکەشـیان لەسـنووری جوانکـاری واتـایی جـێ کراوەنەتەوە؛ هەر چـەندە لەهونـەری ڕوونبێژیـدا، هـەموو جۆرەکـانی ((خـوازە)) پەیوەسـت نـین بـەداهێنانی شـیعریەوە و تـەنیا جۆرێکیـان نەبێت کە ئـەویش بـە ((خـوازەی خواسـتن)) یـاخود بـە ((خواسـتن)) ناودەبرێـت، کـە لـە زمـانی ئاسـاییەوە بـۆ نـاو زمـانی ئـەدەب ڕێگـە

دەگرێت. پاشماوەی جۆرەکانی دیکەی خوازەش لەسنووری واتاناسیدا دەکرێ لێکۆڵینەوەیان بۆ بکرێت. لەلایێکی دیکەوە ڕوونکراوەتەوە کە بەشێك لەو سنعەتانەی لە جوانکاری واتاییدا باس دەکرێن، لەوێنەی ((ڕاگومکێی ئاشنا/ تجاهل العارف))، بەبێ ڕەچاوکردنی ئەو سنعەتانەی کە لە هونەری ڕوونبێژیدا خراونەتەڕوو، بایەخی داهێنانی شیعریان نییە و، سەرەڕای ئەوەی کە سنعەتێکی وەکو ((زێدەگۆیی))، لەوە ڕەسەنترە لەپاڵ سنعەتگەلێکی وەکو ((ئاوڕدانەوە و)) یا ((چاولەیەك))دا پولبەندی بکرێت. بەو هۆیەوە ئەم سنعەتە لەبوارێکی فراوانتر و لەژێر ناویشانی ((لادان لەواقیع)) لەبەشی حەوتەمدا باسکراوە بۆ ئەوەی ئاشکرابێت کە تایبەتمەندی ((شیعر)) هەر ئەو لادان لە واقیعەیە و جگە لەوە، داهێنانی شیعری بنچینەی یەکەمینی خۆی دەدۆڕێنێت.

لەپاڵ ئەم باسانەدا هاتووینەتە سەر چۆنییەتی ((هەڵبژاردن)) بەپێی لێکچوون و گوتومانە کە تەنیا لێکچوون بەس نییە بۆ ئەوەی بگەین بە هەڵبژاردن، بەڵکو کۆمەڵێك سیمای جیاکەرەوە ڕۆڵیان لە هەڵبژاردندا هەیە کە بنچینەی گەورەکردن و بچووککردنەوە پێکدەهێنن.

بەم شێوەیە ئەوەی کەوا ((شیعر)) دەخولقێنێت جۆرەکانی کەمکردنەوەی ڕێسایە، کە ((مەدلول)) لە ((میسداق)) دوورتر دەخاتەوە و بەو هۆیەشەوە دەبێت بە لادان لەواقیع لەنێو جۆرەکانی کەمکردنەوەی ڕێسادا، ڕێسای کەمکردنەوەی واتایی زۆرترین مەودا لەنێوان ((مەدلول)) و ((میسداق))دا دێنێتەکایە و دەتوانێت تەرزگەلێکی زۆر بگرێتەوە کە دەکرێ بەپێی کارکردنیان لەسەر تەوەری جێنشینی و هاونشینیدا پولبەندی بکرێن.

٢/٨ پۆلبەندی بەپێی بنەماکانی هەڵبژاردن و ڕیزکردن

لەسەر ئەو بنەمایەی لەبەشی پێنجەمدا خراوەتە ڕوو، ((هەڵبژاردن)) لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینی و بەگوێرەی لێکچوون، دەبێت بەسنعەتی ((چوواندن)) و لەرێی ئەم سنعەتەشەوە ئەنجامەکەی دەبێت بە ((خواستن)) کە لە ناوەڕۆکدا لادانە لە واقیع. لەلایێکی دیکە ئەرکی سنعەتگەلێکی وەکو ((بەهەڵەبردن)) و ((چاولەیەك)) و ((دژیەکی)) و هی دیکەش، کە لە بڕگەکانی ٥/٥ تاوەکو ١١/٥ خراونەتەڕوو، هەروەها سنعەتی ((پاراودۆکس))یش کەوا لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییە نەریتییەکاندا کەمتر ئاوڕی لێدراوەتەوە و لەبەرگی یەکەمی ئەم کورتە باسەدا ئاماژەی بۆ کراوە (← ٥، ل ٥٢)، لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی ئەنجام دەدرێن، بۆیە بەردەوام پەیوەست دەبن بە بارودۆخی هاتنەوە و ((ڕیزکردن)) لەسەر ئاستی ئەم تەوەرەدا. بەم جۆرە دەتواندرێت لە هەنگاوی یەکەمدا نەخشەیەکی سەرەتایی وەك ئەمەی خوارەوەمان دەست بکەوێت:

- کەمکردنەوەی ڕێسای نووسین
- کەمکردنەوەی ڕێسای شێوازی
- کەمکردنەوەی ڕێسای وشەیی
- کەمکردنەوەی ڕێسای زەمانی
- کەمکردنەوەی ڕێسای واتایی ــــ بەپێی هەڵبژاردن / بەپێی ڕیزکردن

کەمکردنەوەی ڕێسای واتایی بەپێی ((هەڵبژاردن)) لە بنەڕەتدا هەڵبژاردنێکە لەسەر بنەمای ((لێکچوون)) ئەنجام دەدرێت و لەم ڕووەوە کەمکردنەوەی ڕێسایە، کە شوێنکەوتەی ئەو ڕێسا کارپێکراوانە

نــین کــه بەســەر ســیما جیاکــەرەوەکانی نیشــانەکانی زمــانی ئاســاییدا ســەپاوە. لەســەر ئــەم بنەمایــە کەمکردنــەوەی ڕێســای واتــایی بــەپێی ((هەڵبژاردن)) چوواندنی لێ بەدیدێت و ((چـوواندن))یش دەبێـت بـە پایەی ((خواستن))، تا وەکو ئەوپـەڕی ئـەرکی لەسـەر ئاسـتی تـەوەری جێنشینی بنوێنێت.

کەمکردنەوەی ڕێسای واتایی
- بەپێی هەڵبژاردن ← چوواندن ← خواستن
- بەپێی ڕیزکردن

بــەڵام لــەلایێکی دیکــەوە، کەمکردنــەوەی ڕێسـای واتـایی بـەپێی ((ڕیزکردن)) لەبنەڕەتدا ڕیزکردنێکە لەسـەر بنچینـەی ((هاوسـێتی)) ئــەنجام دەدرێــت و، لــەم ڕووەوە ڕێســا کەمکردنەوەیێکــە کــە لەگــەڵ یاساکانی پێکهاتەسازی واتایی زمانی ئاساییدا ناکۆکە. نموونـەی دیـاری کەمکردنـەوەی ڕێسا بـەپێی ڕێزکـردن سـنعەتی ((پـارادۆکس))ە و لـەم بارەوە ((بەهەڵـەبردن))یش بـە کەمکردنـەوەی ڕێسا دەدرێتـە قەڵـەم، کەوا بـە ئەنقەسـت ڕێگا لەبـەردەم هـەڵگرتنی بـە هەڵەبردنەکە دوور دەخاتەوە. بەڵام سنعەتگەلێکی وەکو ((کۆتایی دلگیر/ حسن التخلص))، ((وەرچــەرخان/ اســتطراد))، ((ئاوڕدانــەوە/ التفــات))، ((دژیــەکی/ تضاد))، ((چاولەیەك/ مراعـاە الـنظیر)) بـەئامرازی داهێنـانی شـیعری ناژمێردرێن. ئەوەی کە شاعیر بەر لە ستایشکردنی کەسـی ستایشـکراو، دەستپێکێکی جوان دەهێنێتەوە [= کۆتایی دلگیری دەستپێك]، یـاخود شیعرێك دابنێـت کـە چـەمکێکی یەکپارچـەی هـەبێت [= التفـات]، یـا وشەگەلێکی سەربەیەك کێڵگـەی واتـایی بـەدوای یەکتریـدا بهێنێـت [= چاولەیەك]، یا وشەگەلی دژ بەیەك لەتەك یەکتر ڕیـز بکـات [تضـاد = دژیــەکی]، ئەمانــە ((شــیعر)) بەرپاناکــەن، چــونکە ئــەم ســنعەتانە

ئامرازی ڕازندنەوەی شیعرن نەوەکو داهێنانی شیعری. ئەگەر هات و ئەم بابەتە لەگەڵ تەلارێك بەراورد بکەین، ئەوە دەتوانین بڵێین کەوا سنعەتەکانی وەکو ((کۆتایی دلگیر)) و ((ئاوڕدانەوە)) و ئەمانە بەنەخش و نیگاری ناوەوەی بیناکەوە پەیوەستن، لە کاتێکدا کەوا ((پاردۆکس)) و ((بەهەڵەبردن)) لەلایێك و ((چوواندن)) و ((خواستن)) لە لاییێکی دیکە، خشت و خاك و چیمەنتۆی بنیاتنانی بیناکە پێکدەهێنن.

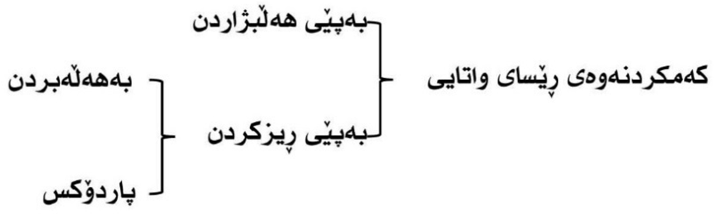

بەو جۆرە پێویستە ئەوەی کەوا ((شیعر)) بەرهەم دەهێنێت، لەوەی کە بەئاراستەی شیعر دەژمێردرێت، جیابکرێتەوە و ((جوانکاری شیعر))یش تایبەت بکرێت بەلێکۆڵینەوەی ئەو جۆرانە کە دەستیان لەداهێنانی شیعریدا هەیە. لەبارودۆخێکی وادا دەتواندرێت، ئەو ئامرازە ئارایش بەخشانەی شیعر کە پەیوەندیان بە ((زمانی شیعری))یەوە نییە و ((گوتاری شیعری)) پێکدەهێنن، لە لێکۆڵینەوەکانی شێوازی تاکە کەسدا بەکاربهێندرێن و لەو ڕێگەیەوە ئاستی ((شیوازناسی)) بۆ جۆرێك لە لێکۆڵینەوەی زانستی بەرز بکرێتەوە. باس و خواس لەم بارەیەوە بۆ بەشی نۆیەم بەجێ دەهێڵدرێت. لەسەر ئەم بنچینەیە دەتواندرێت هێلکارییەکی گشتی بۆ ئامرازەکانی داهێنانی ((شیعری)) بکێشرێت:

بەڵام ئەم هێلکارییە وردەکاری پولبەندیی سنعەتەکانی بەدیار نەخستووە. بۆ نموونە جۆرەکانی ((بەهەڵەبردن))ی تیادا جێ نەکراوەتەوە و لەوەش گرینگتر، جۆرەکانی ((چوواندن)) و بەتایبەتیش ((خواستن)) لەم هێلکاریەدا نەهاتوون. دەتواندرێت ((بەهەڵەبردن)) بۆ سێ جۆری

وشـەیی و فرێـزی و پێکهاتـەیی دابەشـبکرێت. بـۆ ((چـوواندن))یش دەکـرێ بـەگوێرەی پایـەکانی چـوواندن دابەشـبکرێت بـۆ ((چـوواندنی درێــژە))، ((چـــوواندنی پوختـــە))، ((چـــوواندنی ڕەوان)) و لـــە ((چـــوواندنی ڕەوان))یشەوە بگەین بە ((خواستن)).

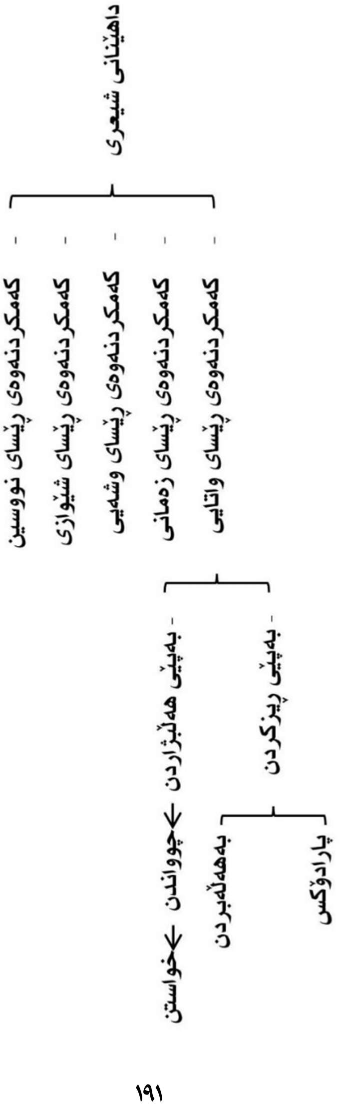

بۆ پۆلبەندی ((خواستن))یش دەگرێ سوود لە ڕێبازەکەی سجودی (←٤) وەربگیرێت و بەشەکانی وەکو ((مرۆڤ ئاسایی))، ((ڕەوان ئاسایی))، ((گیائاسایی)) و هی تر دەستنیشان بکرێن، کە لە تەواوکردنی هێلکارییەکەی ئێمەدا هاوکاردەبێت و ڕادەی وردەکاری کارەکەش چاکتردەکات. لەگەڵ ئەوەی گۆڕانکاری بەسەر ئەسڵی مەسەلەکەدا نایەت؛ مەگەر لەو نێوانەدا دەستمان بە جۆرێك ڕابگات کە سەرتاپای هێلکارییەکە بخاتە ژێر گومانەوە، یا ئەوەتا لەڕووی میتۆدناسییەوە کێماسییەك لەهێلکارییەکەدا بەدی بکرێت.

لێرەدا دەبێ ئەو دڵنیاییە بدرێت کەوا کەمکردنەوەی ڕێسای نووسینو وشەیی و زەمانی لەسەر بنەمای ((هەڵبژاردن))ن. ئەوەی کەوا شاعیرێك پێڕەوی لەشێوەیەکی تازەی نووسین بکات، یاخود کەرەستەیەك لەشێوازێکی دیکەوە بەربژێر بکات، وشەیەکی تازە دابهێنێت هەڵبژاردنی ئەوی پێ باشتر بێت، یا ئەوەتا وشەیەك لە برگەیەکی زەمانی کۆنەوە وەربگرێت، ئەمانە هەموو بەپێی ((هەڵبژاردن)) ئەنجام دەدرێت.

ئەنجا ڕەنگە لە یەکەم هەنگاودا وادەرکەوێت کەوا لە ((بەهەڵەبردن)) و ((پاردۆکس))یشدا هەر مەسەلەی ((هەڵبژاردن)) لە ئارادا بێت. ئەم قسەیە ڕاستە بەڵام پێویستە ئاگاداربین کەوا درکپێکردنی ((بەهەڵەبردن)) و ((پارادۆکس)) لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی بەدەست دێت و ئەوە ((ڕێزکردن))ی دانەکانە کەوا ئەم سنعەتانەی لێ دەکەوێتەوە.

ئێستا واپێویست دەکات کە ئەم پێنج جۆرە ڕێسا کەمکردنەوانەی ڕۆڵیان لەداهێنانی شیعریدا هەیە، بەگوێرەی ڕوودان و هاتنەوەیان پولبەندی بکەین. بەپێی ئەوەی تاوەکو ئێستا گوتراوە، دوورکەوتنەوەی مەدلول لە میسداقی جیهانی دەرەوەدا، ئاخاوتنی

ئەندێشەدار بەرهەم دەهێنێت و ئـەم جۆرە ئاخاوتنـەش لەناوەرۆكدا لەواقیع لادانە.

لەسەر ئەو بنەمایە دەتواندرێت بەگوێرەی ئەم لۆجیكە، كەوا كام لە ڕێسا كەمكردنەوەكان ڕۆڵی لە دووركەوتنەوەی مەدلول لەمیسداقدا كەمتر یا زۆرتـر هەیـە، ئـەنجا ڕوودان و هاتنـەوەی هـەر یـەكێكیان لـە ڕووی تیۆرییـەوە ڕوونبكەینـەوە. بـە بـاوەڕی نووسـەر و بـەپێی ئـەو لێكۆڵینەوانــەی ئــەنجام دراون (← ٢؛ ٣؛ ٤؛ ٦) دیــارە دەتوانــدرێت هێلكارییەكی وەك ئەمەی خوارەوە بخرێتەبەر دەست:

[كەمكردنــەوەی ڕێســای نووســین ← كەمكردنــەوەی ڕێســای شـێوازی←كەمكردنـەوەی ڕێسـای زەمـانی ←كەمكردنـەوەی ڕێسـای وشەیی ← كەمكردنەوەی ڕێسای واتایی].

لــەم هێلكارییــەدا هــەر كەمكردنەوەیــەكی ڕێســا لەئاســت كەمكردنەوەی ڕێساكەی دەستی چەپی خۆی، ڕێژە داهێنانێكی كەمتری هەیـە. بەگوتەیـەكی سـادەتر، هـەر كەمكردنەوەیـەكی ڕێسا لـە چـاو كەمكردنەوە ڕێساكەی لای چـەپی خـۆی مـەدلول لەمیسـداقەی كـەمتر دوور دەخاتـەوە. بـۆ نموونـە كەمكردنـەوەی ڕێسـای وشـەیی زیـاتر لـە كەمكردنەوەی ڕێسای زەمانی و كەمتر لە كەمكردنەوەی ڕێسای واتـایی لــە ئەندێشــەداركردنی ئاخاوتنــدا ڕۆڵ دەگێڕێــت و تــا دوایــی. خسـتنەڕووی ئـەم هێلكارییـەی سـەرەوە لایـەنێكی تیـۆری هەیـە و ئەلبەتە ئەو كاتە دەكرێ بەشێوەیەكی قـەتعی وەربگیرێت كـە لەسـەر بنەمای توێژینەوەیەكی گشتگیر بنیات نرابێت.

کتێبنامە

1- Leech. G. N. Alinguistic Guide to English poetery, N. Y, 1969.

2- Siami, T. ALinguistic Approach to the study of linguistic Deviations in the Turkish Divan of shaheriar Unpud. M. A. Thesis, Allameh Tabataba, Univ, Tehran, 1995.

٣- رضایی، آرزو، بررسی زبان شناختی ویژگی های اشعار نیما یوشج با توجه بەبسامد آماری گونەهای هنجار گریزی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، ١٣٧٦.

٤- سجودی، فرزان، سبك شناسی شعر سپهری، رویکردی زبان شناختی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، ١٣٧٦.

٥- صفوی، کورش، از زبان شناسی به ادبیات، ج١، نظم، تهران، نشر چشمه، ١٣٧٣.

٦- محمدی، زهرا، بررسی سبك شناسی اشعار فروع فرخزاد در چهارچوب بسامد آماری هنجارگریزی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناختی، دانشگاه آزاد اسلامی، ١٣٧٦.

بەشی ٩

پێشنیارێك سەبارەت بە شێوازناسیی ئەدەبی فارسی

ئــەم بەشــە دەقــی هــەموارکراوی توێژینەوەیێکــە کــەوا پێشــتر بڵاوکراوەتــەوە و نــاوەرۆکی بابەتەکــەش باسوخواســی زۆری بــەدوای خۆیدا هێناوە (←١٠). لێرەدا هەوڵدەدرێت بێ دووبارەکردنـەوەی ئـەو خاڵانەی کە لەوێـدا هاتوون، درێـژە بـەباس و بابەتگـەلێك بـدەین کـە بەرەچاوکردنی ئـەو مەسـەلانەی کـە لـەم کورتـە باسـەماندا هـاتوون، ڕۆشـنایی زیـاتر بخاتــە سـەر ئـەو بابەتانـەی کـە لـە توێژینەوەکـەدا خراونەتــەڕوو. لــەو پێنــاوەدا ســەرەتا پەنجــە بــۆ بەشــێك لــە تایبەتمەندییــەکانی شێوازناسـی نـەریتی جۆرەکـانی ئـەدەبی فارسـی ڕادەکێشین و دوای ئـەوەش بـە ڕەچاوکردنی ئـەو ئامرازانـەی کـە لـەم کورتــە باسـەدا خروانەتـەڕوو، نەخشـەیەك بــۆ ڕێبــازی شێوازناسـی جۆرەکانی ئەدەبی فارسی پێشنیار دەکەین، کە وا دەردەکەوێت لەڕووی میتۆدناسـییەوە گونجاوییـەکی زانسـتی زیـاتری هـەبێت و بتوانـدرێت لەبارەی ڕاستی و ناڕاستییەوە هەڵسەنگاندنی بۆ بکرێت.

١/٩ چاوگێڕانێك بەشێوازناسی نەریتیدا

لەخشتەی یەکـەکانی وانـەکانی بەشـی ئـەدەبی فارسـی، دوو وانـە بــەناوەکانی ((شێوازناســی هــۆنراو)) و ((شێوازناســی پەخشــان)) بەرچاودەکەون، کـە هـەر لەسـەرەتاوە بەڵگـەی ئـەوەن کـەوا جیـاوازی لـەنێوان ((هـۆنراو)) و ((شـیعر))دا نـەکراوە. لەبـەرگی یەکـەمی ئـەم کورتە باسەدا بەدرێژی باس لەجیاکاری نێوان ئەم دوو جۆرەی ئـەدەب کراوە، تا ئەوەی ئاماژەمان بۆ ئەو مەسەلەیەش کردووە کەوا جیاکاری لەنێوان ئەم دوو جۆرەی ئەدەبدا دەگەڕێتەوە بۆ چەند سەدەیەك بـەر لەئێستا، ئەگەر ئەوەش نەڵێین کە لە ئەرسـتۆ بـەدواوە، ئـەوە بـەلانی کەم لەسەردەمی ئیبن سینا و دواتـر، ئـەم جیاکارییـە لـەئێران ناسـراو بـووە (← ٩، ل ٩٠) و نــاش زانرێـت بۆچـی ئێمـە وردبینـی زانایـانی

ڕابردووی خۆمانمان لەدەست داوە و مەسەلەی ڕاگواستن و زاراوەتاشی بێ هوودەمان بەسەردا زاڵ کردووە.

بەهەر حاڵ ئەوەی کەوا ئەمڕۆ لەبەر دەستدایە بریتییە لە ((شێوازناسی هۆنراو)) کە لە ((شیعر)) دەکۆڵێتەوە و ((شێوازناسی پەخشان))، کە ئەگەر بێت و بەهار نموونەیەکی لەبەردەستمان دانەنایە، ئەوە نەدەزاندرا کاروباری ((پەخشان)) بەرەو کوێ دەڕۆیشت (← ٣).

بەهەر شێوەیەك بێت ئەوەی کەوا لەم دوو وانەیەدا دەخوێندرێت زۆرتر لە وانەکانی مێژووی ئەدەبیات دەچێت و ئەم ڕێبازە بەشێوەیەکی ئەوتۆ ڕۆیشتووە، کەوا دەزاندرێت شێوازناسی لەلێکۆڵینەوەی مێژوویی بەولاوە شتێکی دیکە نییە، سەیریش لەوە دایە، لەگەڵ ئەم هەموو لێکۆڵینەوە بە نرخانەی لەبواری شێوازناسی زانستیدا ئەنجامدراون (←٤؛ ٧؛ ٨)، ئەوە هەر هەمان ئەو مێژووەی ئەدەبیاتە کە دەخوێندرێت. شێوە زمانێك دەکرێتە ئامانج و خوێنکارەکان بە نموونەی شیعری وەری دەگرن و ئەنجا بەپشکنینی ژینامەی تایبەتی شاعیرانەوە سەرقاڵ دەبن.

(ڕەعدی ئازەربەخشی) ڕەخنە لە شێوەی پولینبەندی شێوازەکانی شیعری فارسی دەگرێت و ئاماژە بۆ نەگونجانی ناونیشانی ئەو شێوازانە لەگەڵ پێوەرەکانی زانستیدا دەکات، کۆمەڵێك بەڵگەش دێنێتەوە کە ئەوە دەسەلمێنن ناونیشانگەلێکی وەك ((شێوازی خوراسانی))، ((شێوازی عیراقی)) هی دیکەش، تا چ ڕادەیەك دەستکرد و ناڕەسەن و بەکارهێنانیشیان نارێکە. لەوبارەوە دەڵێ (← ٦، ل ١٠٥):

((یەکێك لەو کارە سەرەڕۆ و زیانبەخشانەی کە لە ماوەی سەت ساڵی دوایی بوونەتە مایەی سەر لێشێوان و گوزارشتگەلێکی ناڕەوا لە ئەدەبیاتی ئێراندا، دابەشکردنی شێوازەکانی شیعری فارسییە بەپێی

ناوچە جوگرافییەکان لەوێنەی (شێوازی تورکستانی/ کە دواتر بوو بە خوراسانی و، شێوازی عیراقی و شێوازی هیندی)).

ئەنجا لەدوایە ئازەربەخشی دێتە سەر تایبەتمەندییەکانی شێوازی شیعری فارسی، لەسەردەمی سەرهەڵدانی دەوڵەتی سامانییەوە تاوەکو سەرەتاکانی سەدەی حەفتەم و هێرشی مەغۆل، واتە ئەو سێ سەدە و نیوەی کە چوارچێوەی زەمانی شێوازی خوراسانی پێکدەهێنێت و دەڵێت (← ٦، ل ١٠٩): ((وەکو دیارە دانانی ئەم سێ سەدە و نیوە لەژێر چەتری زاراوەیەکی وەك شێوازی خوراسانی، جۆرێك لەبیرکردنەوەی سادەیە کە لە تێگەیشتنێکی ڕووکەشانەوە سەرچاوەی گرتووە. لەبەر ئەوەی جیاوازییەکی ئاشکرا لەنێوان پتەوی و بێ ئارایشت و سادەیی سروشتی شێوەی گوزارشتکردن و هەڵبژاردنی وشە لەنێوان زۆربەی شاعیرانی هەردوو دەورەی سامانی و غەزنەویدا هەیە، ئەنجا بەدەگمەن هەبوونی سنعەتە بێژەییەکان لەبەرهەمەکانیاندا هاوڕێ لەگەڵ نەرمونیانی و سازگاری ڕێژەی گوفتار و ئاراستەی بەرەبەرەی زۆربەی شاعیرانی دەرورەی سامانی و خواریزمشاهی بەلای سنعەتە جوانکارییەکانەوە بە دیدەکرێت. دووەمیان ئەو جیاوازییە گرینگ و بێ ڕادەیە لەڕووی ئەندێشە و سۆز و بارودۆخی دەروونییەوە، کەوا ئەم دوو چینە لەشاعیران لەیەکتر جیادەکاتەوە)).

ئەنجا ئەو ((شێوازی عیراقی)) چەندجار بە نارێکتر لە ((شێوازی خوراسانی)) دادەنێت و باوەڕی وایە کەوا نازانـدرێت ئەم ((عیراق))ە کەوتۆتە کوێ و سەرەڕای ئەوەی کە نازانـدرێت چ سیمایەکی هاوبەش لەنێوان شیعری هەریەك لەجمال الدین محمد بن عبدالرزاق، کمال الدین اسماعیل، خاقانی، نظامی، مجیر بیلقانی، ظهیر فاریابی، سعدی، اوحدی، خواجو و حافظ دا هەیە، کە هەموو ئەمانە لەچوارچێوەی شاعیرانی شێوازی عیراقیدا لەگەڵ یەك کۆ بکاتەوە. هەروەهال زاراوەی ((شێوازی هیندی))یش بەلای ڕەعدی ئازەربەخشییەوە ورد نییە و

پێی وایە کە ناکرێت بە سوود وەرگرتن لەسنووری جوگرافیایی، یەکێکی وەك جامی کەوا شوێنکەوتووی سەعدی و خافزە و شاعیرانێکی ناوداری دیکەی وەك بابا فغانی، ئەهلی شیرازی و موحتەشەمی کاشانی شانبەشانی سائیب و بێدل دابندرێت و شیعر و بەرهەمی هەر هەموو ئەمانە بەپێڕەوی لەشێوازێك بزاندرێت کە بەگوێرەی جوگرافیا دەستنیشانکراوە (←٦، ل ١١٥) سەرەڕای ئەوە پێویستە سەرنجی ئەو خاڵە بدرێت، کە شێوازی کەلیمی کاشانی و سائیبی تەبریزی و شاعیرانی پێشە خۆیان، بە باوەڕی ڕەعدی ئازەربەخشی، سەرەتا لەئێران لەدایکبووە ئەنجا لە دوایە گەیشتۆتە دەربباری پاشاکانی گورگانی؛ بۆیە بەکاربردنی زاراوەی ((شێوازی هیندی)) تا لەڕووی جوگرافیاییشەوە بەشێوەیەکی مەنتیقی دەرناکەوێت. (← ٦، ل ١١٩) لەدوایە ڕەعدی ئازەربەخشی دێتە سەر دەورەی بووژانەوەی گەڕانەوە (بازگشت) و بە نوێکردنەوەی ژیانی ئەدەبی دەداتە قەڵەم و ڕای وایە کە ئەوەی لە ((شێوازی هیندی))دا لەسەردەمی شاعیرانێکی لەنموونەی جویای تەبریزی وەرگەڕابوو بۆ ئالۆزیگۆییەکی لەڕادەبەدەر، سەرەنجام لەسەردەمی زەندیەدا بەهەوڵ و هیمەتی شاعیرانێکی وەکو هاتف و عاشقی ئەسفەهانی خرایە لاوە و جۆرێك لەنوێبوونەوەی ژیانی ئەدەبی لەشیعری فارسیدا هاتە ئاراوە، کە تایبەتمەندییەکەی بریتی بوو لە دژایەتی ئەو ((ڕەوتە پەست و مەترسیدارەی شیعری وڕینەئاسای کۆتاییەکانی سەدەی یازدەهەم و نیوەی یەکەمی سەدەی دوازدەهەم)) (←٦، ل ١٢٠). بەو هۆیەوە زاراوەی ((گەڕانەوە/ بازگشت))یش دیسانەوە کەموکوڕی تایبەتی خۆی هەیە، چونکە چەمکێکی وەك بەرەو پاشچوون و لاسایی کردنەوە دەگەیەنێت، لەکاتێکدا کەوا ئازەربەخشی بەگواستنەوە لە دانەری (مجمع الفصحاء)دا ئەم کارە بە ((زیندووکردنەوەی شێوازی پێشینان)) دادەنێت نەوەکو لاسایی کردنەوەی ناوەرۆکی ئەوان.

بەو جۆرە ڕەعدی ئازەربەخشی بێ ئەوەی خۆی ڕێبازێکی تازە لە پولبەندی شێوازەکانی شیعری فارسی بدات بەدەستەوە، ئاماژە بۆ ئەو کەموکورتیانە دەکات کە لەڕووی میتودناسییەوە مایەی سەرنجن و ئەوەش ئاشکرا دەکات کە ئەم جۆرە پولبەندییە نەریتییە لەگەڵ ئەوەیدا کە ڕابردوویەکی دووری هەیە (←٦، ل ١٠٨) بەڵام جێگای پەسندی هەمووان نەبووە.

نووسین و لێکۆڵینەوە لەو بارەوە زۆرن و هەر یەکەی بە ئاراستەیەکە، بەڵام نازاندرێت بۆچ ئاوڕێك لەو مەسەلانە نادرێتەوە و تاوەکو ئێستا پولبەندییەکی تازە پێشنیار نەکراوە، لەبەرئەوەی هەر پسپۆرێك زوو تێدەگات کە پۆلبەندی هەر جۆرێکی ئەدەبی بەگوێرەی جوگرافیا و بەکارهێنانی ((شێوازی خوراسانی)) و ((شێوازی عیراقی)) و هی دیکە، ئەنجا پولبەندی جۆرێکی دیکە بەگوێرەی مێژووی سیاسی و باسکردنی ((شێوازی دەورەی سامانی))، ((شێوازی دەورەی غەزنەوی و دەستپێکی سەلجوقی))، ((شێوازی کۆتایی سەلجوقی تاوەکو سەرەتای دەورەی مەغۆل)) و ئەمانە ((← ١١، ل ١٢٥)، لەباری میتۆدناسییەوە نادروستن و سەرەڕای ئەوەش، چۆن چۆنی دەشێت بیروئەندێشەیەك لە دەورەیەکدا ڕسکابێت، کەچی لە مۆسیقا و، تەلارسازی و شێوەکاری و هونەرەکانی دیکەدا ڕەنگدانەوەی نەبێت؟ هەر بۆیە لۆجیك ئەوە دەخوازێت کە پولبەندییەکی نوێ پێشنیار بکرێت و ئەم نەخشەیەش وا ڕوون و ڕاشکاو بێت تاوەکو بتواندرێت دروستی و نادروستییەکەی تاقی بکرێتەوە.

٢/٩ بنەماکانی پۆلبەندی

لەبەشی چوارەمدا ئاماژەمان بۆ دیدگای یاکۆبسن و بیروڕاکانی کرد سەبارەت بە جەمسەرەکانی خواستن و خوازەیی و گوتمان، ئەو پێی وایە خواستن پرۆسەیەکە کەوا فۆرمێك لەتەوەری جێنشینی

((هەڵدەبـــژێرێت)) و لەجێگـــەی فـــۆرمێکی دیکـــەی دادەنێـــت؛ لەبەرانبەریشـدا خـوازە، پرۆسـەیەکە کـەوا فۆرمێـك لەسـەر ئاسـتی تەوەری هاونشینی لەتەك فۆرمێکی دیکە جێگیر دەکات و ئەم کارە بـە ((ڕیزکردن)) ناودەبرێت.

بـەم پێیـە ئەگـەر لەڕسـتەیەکی وەك ((آن جـوان مُـرد/ ئـەو لاوە مـردووە)) لـە جێگـەی وشـەی ((جـوان/ لاو)) وشـەی ((شمـع/ مـۆم)) دابنێین و لە جێگەی وشەی ((مُرد/ مـردووە))، ((سـوخت/ سووتاوە)) بـەکاربهێنین. ئـەو ((هەڵبژاردن))انـە هـەردووکیان لەسـەر ئاسـتی تـەوەری جێنشـینی ئـەنجام دەدرێـن و جێگیربوونیشـیان لەتەنیشـت یەکتریدا، لەبنەڕەتدا ((ڕیزکردن))یانە لەپاڵ یەکتری کە لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینیدا بەدیاردەکەوێت. ئاشکرایە کـە ((هەڵبـژاردن))یش بەڕەچاوکردنی ((ڕیزکردن)) ئەنجام دەدرێت، چونکێ هەر بۆ نموونـە، لە ((شیعری هۆنراو))دا، پێویستە ((هەڵبـژاردن)) بـە جۆرێـك ئـەنجام بدرێت کە تیایـدا هاوسـەنگی — لەوێنـەی کـێش — لـە ((ڕیزکـردن))دا پارێزراو بێت.

بـەباوەڕی یاکۆبسـن ڕادەی سـوود وەرگـرتن لـەم دوو جەمسـەرە دەتوانێت ببێت بەپێوەرێك بـۆ دەستنیشانکردنی شـێواز. پێشکەوتنی پرۆســەی ســوودوەرگرتن لەتــەوەری جێنشــینی، واتــە داشــکاندن بەئاراستەی جەمسەری خواستن لە هـەردوو قوتابخانەکـەی ڕۆمـانتیزم و ســیمبۆلیزم شــتێکی بەرچــاوە و شــاعیران زیــاتر ئــارەزووی ((هەڵبــژاردن)) لەســەر تــەوەری جێنشــینی دەکـەن. لەقوتابخانــەی ((ڕیـالیزم))یش داشـکاندن لەسـەر ئاسـتی تـەوەری هاونشـینیدا هەیـە. پێویسـتە ئاگـاداریش بـین کـە ئـەم داشکاندنانە بـۆ تـاك دەتوانێـت ((شـێوازی تاکـە کەسـی)) پێـك بهێنێـت و ئەگـەر بـارودۆخی بـە کۆمەڵایـەتی بوونیشـی بـۆ بڕەخسـێت، ئـەوا دەگۆڕێـت بـۆ ((شـێوازی

کۆمەڵایەتی)) و لێرەدا ئەم ((شێوازە)) دەبێت بە شتێکی گشتگیر کە ناکرێت تەنیا لەسنووری ئەدەبیاتدا قەتیس بکرێت.

لەبەشی ٣/٤ دا ئاماژە بۆ ڕاگرتنی ((پارسەنگ)) لە هەڵبژاردن و ڕیزکردندا کراوەو، گوتوومانە کەوا ڕاگرتنی پارسەنگ لەکاتی ئەرك لەسەر هەردوو ئاستی تەوەرەکانی هاونشینی و جێنشینی لەداهێنانی ئەدەبیدا بایەخێکی تایبەتی هەیە، چونکە ڕەنگە بتوانێت ڕۆڵی ئامرازێکی ورد لە دەستنیشانکردنی تایبەتمەندییە ئەدەبییەکاندا بگێڕێت. بە بۆچوونی بەندە، لەنێوان ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن))دا جۆرێك لەپارسەنگ ڕاگیری هەیە، بەو مەعنایەی کە هەر چەند داشکاندن بەلای ((هەڵبژاردن))دا بەرزتر بێتەوە، لەبایەخی ((ڕیزکردن)) دادەبەزێت و پێچەوانەکەشی ڕاستە. ئەنجا وادیارە ئەم بەلا داشکاندنە لە ئەدەبیاتدا پەیوەندی بە کۆمەڵێك هەلومەرجی دەرزمانییەوە (برون زبانی) هەیە و مەبەستی داهێنەری بەرهەمیش بەدیاردەخات: ئەگەر هات و شانامە بەئاراستەی داشکاندن بەرەو لای جەمسەری خوازەدا، واتە هەمان ئەو ((ڕیزکردن))ە لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینی، نەهۆندرابایەتەوە، ئەوە ئەو دەرفەتەشی بۆ نەدەڕەخسا، کەوا داستانێکی تیادا بخوێندرێتەوە و لەپاشان بگواسترێتەوە بۆ ناو زمانی ئاسایی. بەڵام شیعرەکانی حافز بەئاراستەی بەلاداشکاندنێکی دیکە هۆنراونەتەوە و تیایدا ((هەڵبژاردن)) بایەخێکی زیاتری لە ((ڕیزکردن)) وەرگرتووە؛ بەو هۆیەوە شیعری حافز هەر ئەوەیە کە هەیە و خوێندنەوەی جۆراوجۆری بۆ دەکرێت، چونکە هەر خوێنەرێك ((هەڵبژاردن))ی خۆی لەسەر ئاستی تەوەری جێنشینی لێ هەڵدەهێنجێت. لەشیعرەکانی بێدل دا، بایەخی ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن)) هاوتان و کاتێکیش دێینە سەر شیعرەکانی سەردەمی مەشروتە، دووبارە دەبینین کەوا ((ڕیزکردن)) لەئاست ((هەڵبژاردن))دا بایەخێکی زیاتری پێ دەدرێت،

چونکە ئامانج و مەبەست گۆڕاوە و بیروباوەڕی کۆمەڵایەتیش ئەم بەلاداشکانە بەپێویست دەزانێت.

بۆ مەسەلەی شێوازی هیندیش ئەگەر لەچوارچێوە کۆمەڵایەتییەکەی وەربگیرێت، ئەوا پەیوەندی بە جۆرێک لە بیرووباوەڕی کۆمەڵایەتییەوە هەیە. ئەم بیروباوەڕە نەدەتواندرێت لەگەڵ جوگرافیا نەلەگەڵ مێژوودا پێوانە بکرێت، لەگەڵ ئەوەی ئەم هۆکارانە بێ کاریگەری نین و بایەخی تایبەت بەخۆیان هەیە، بەڵام بیروباوەڕ پێویستی بەپێوەرگەلێکی زیاتر هەیە و دیاریشە کەوا خواست بەرەولای هەبوونی ئیبن سیناکان و سەهرەوەردییەکان و مەلا سەدراکانەوە دەچێت، نەوەك ئاوی روکناباد و تەورزینەکەی نادر شادا.

ئەگەر داشکاندن بەئاراستەی بەکاربردنی تەوەری هاونشینی لە شانامەدا ئاشکرایە و شاعیر لەوێ خۆی بەناچار دەزانێت کە پەنا بباتە بەر ڕوونکردنەوە، ئەوە تەلارسازیش لە دروستکردنی تەلارەکەیدا هەمان ڕێوشوێن دەگرێتەبەر، لە منارەکانی غەزنەوە بیگرە تاوەکو مەزاری ئەرسەلان سەرنجراکێشی لە بەرد چینییەکان چیرۆکی ئەم بەلاداشکاندنە دەگێڕنەوە. منارەکان لەپاڵ یەکتریدا بانگەوازیان لێ بەرزدەبێتەوە کە ئەوان منارەن و هەر تەلارێکیش خۆی ئاشکرا دەکات کەوا چییە. بەڵام سەر وەختێك کە حافز تەوەری جێنشینی بەربژێر دەکات. ((هەڵبژاردن)) بایەخدارتر دەبێت، بیروباوەڕ ئیتر مەشایی نییە، بەڵکو ئیشراقییە و هەر دیاردەیەك ڕەنگدانەوەی دیاردەیەکی دیکەیە. لەتەلارسازیش مەسەلەکە هەر وایە و ئەوەی کە لە شوێنەوارەکانی ئەو سەدانەدا بەجێ ماون، بۆ ئەوەی کەوا خۆیان نەڵێن چین، دەکرێ هەر بەکارهێنانێکیان بۆ ڕەچاوبکرێت. مزگەوت وەکو مەدرەسەیە و تەلار لەوێنەی مزگەوت و؛ نیگارکێشی ئەو دەورەیەیش هەر وایە، هەر بینایەك دەکرێ بۆ مەبەستێکی دیکە دروست کرابێت و میناتۆرەکانیش هەر بەو شێوەن؛ لەبەر ئەوەی لەم

سەردەمەدا ((ڕیزکردن)) شوێنی خۆی داوە بە ((هەڵبژاردن)) و هەراو زەنای خواستن پایەدارە. بەڵام کاتێك دەگەینە دەورەی سەفەوی، مەلا سەدرا دەدۆزینەوە، دەبینین ئەم بیروباوەڕە ئاوێتەیە، لەشیعر و تەلارسازی و نیگارکێشی و هونەرەکانی دیکەدا ڕەنگی داوەتەوە. ((ڕیزکردن)) و ((هەڵبژاردن)) لەپاڵ یەکتر و هاوبایەخی یەکتری بەکاردەبرێن. شیعر ئەوەندە بەکول و کەسەر دەبێت تا ئەوەی هەندێکجار ئالۆزییەکەی دەگاتە تێنەگەیشتن و مزگەوت و کۆشك و تاقی سەردەری گەرماویش بەهەمان شێوە ئاراستە دەکرێن، گومەز بانگەواز دەکات کەوا گومەزە بەڵام هەروەك نیگارکێشان وایە و هەر ئەم بیروئەندێشەیە لەتەلارسازی عالی قاپو، میناتۆرەکانی بیهزاد، خوشنووسییەکانی میر عیماد، چنراوە چەند ڕووەکانی غیاث الدین علی یزدی و پاشماوە و شوێنەوارە هونەرییەکانی دیکەدا دیارە.

لەسەر بنەمای ئەوەی کە گوترا، دەتوانین بڵێین ئەگەر هات و بیروباوەڕێك مۆرکێکی کۆمەڵایەتی وەرگرت، ئەوا لەچوارچێوەی سیستەمێکدا کار دەکات و شێوازێکیش پەیدا دەبێت کە ناکرێت شوێن پەنجەی بەسەر هونەرەکانی دیکەدا بەجێ نەهێڵێت. کەواتە مەسەلە بنەڕەتییەکە ئەوەیە کە بتوانین بەیارمەتی ئامرازە ورد و زانستییەکان، پۆلبەندی شێوازەکانی سەردەمێك بکەین و ئەدگارەکانی ئەم پولبەندییە ئەو تایبەتمەندیانەیان هەبێت کە بتوانن پولبەندییە نەریتییەکەی شێوازەکانی ئەدەبی بە ئاراستەی قۆناغی لێکۆڵینەوەی زانستی بەرنەپێشەوە.

٣/٩ ڕێنوێنییەکانی دەستنیشانکردنی شێواز

دیارە لە زانستدا، پێویستە ئامرازەکانی لێکۆڵینەوەش تایبەت بەزانست بێت. بەو پێیە یەکەمین ڕێنوێنی دەستنیشانکردنی شێوازەکانی ئەدەبی، خۆ پاراستنە لە ئەنجامگیریە نازانستییەکان.

ئامرازێك بۆ دەستنیشانکردنی ((باش)) و ((خراپ))، ((ناشرین)) و ((جوان)) و گوزارشتگەلێکی لەم بابەتە لەبەردەستدا نییە، چونکە زانست لەبنەڕەتدا خاوەنی پێوەرگەلێکی لەم جۆرە نییە، کاتێك پێکهاتەی سۆدیۆم و کلۆر بەسەر خۆراکدا دەرژێنین و وا هەستدەکەین خواردنەکە ((بەتام)) بووە، کارمان بەسەر زانستی کیمیا و کلۆرایدی سۆدیۆمەوە نییە. لێرەدا خوێ خوێ چێژی خۆراکە و لەپاڵ بیبەر و سۆس و خەردەل پولبەندی دەکرێت. لەکاتێکدا کە لە کیمیادا، خوێی چێشت تەنیا کلۆرایدی سۆدیۆمە و لەپاڵ هەریەك لە کلۆرایدی کالیسیۆم و کلۆرایدی مەنگەنیسیۆمدا شیمانەی پولبەندی هەیە. بەو هۆیەوە لەزانستی لێکۆڵینەوەی ئەدەبیدا، ((پەخشانی سەروادار))، ((شیعری هۆنراو))، ((پەخشانی شاعیرانە))، ((شیعری پەخشان)) و هی دیکەش نەباشن و نەخراپ؛ بوونی کێش و سەروا نەجوانە و نەناشیرین، وەك چۆن بەدیاریش دەکەوێت ئەرك نەبەگوێرەی ((هەڵبژاردن)) و نە((ڕیزکردن))، هیچ کام لەئاست ئەوەکەی تر لەپێشتر نییە.

ڕێنوێنی دووەم کە پێویستە لەدەستنیشانکردن و پولبەندی شێوازەکانی ئەدەبی لەبەرچاو بگیرێت، ڕاشکاوی لە گوزارشتکردنی ئامرازەکانی پولبەندیەکەیە؛ بەو مەعنایەی کەوا پولبەندییەکە بەگوێرەی ئامار بێت، بۆ ئەوەی بکرێت ڕاستی یاخود ناڕاستییەکەی تاقی بکرێتەوە. بۆ نموونە، ناتواندرێت شیعرەکانی فیردەوسی، فەرخی، مەنوچەهری، سەنائی، عەتتار، ناسر خوسرەو و خەیام تەنیا لەبەر ئەو هۆیە لەیەك پۆلدا دابندرێن، چونکە پەیوەندییان، بەناوچەیەکی فراوانتر لەیەك کیشوەر، بەناوی خوراسانەوە هەبووە.

ڕێنوێنی سێیەم، دامەزراوەیی و ڕێکوپێکی پولبەندییەکەیە، بەو واتایەی کەوا ئامرازەکانی پولبەندی بتوانین لەئاست هەموو جۆرە ئەدەبییەکاندا بەشێوەیەکی سیستەماتیك بەکاربرێن و لەسەر بنەمای

خاڵە هاوبەشەکاندا بێت. ئەم کارە بەهۆی ئامرازەکانی شێوازناسی نەریتی و بەکارهێنانی زاراوەکانی وەکو ((ساکاری)) و ((پێوەنان و درێژکردنەوە/ اطناب وتفصیل))وە جێبەجێ ناکرێت. بۆ نموونە، لەسەر بنەمای ئامرازگەلێکی لەو جۆرە لەئاستی شوێنەوارەکانی وەکو شانامەی فیردەوسی و کەلیلە و دیمنەدا، ناتواندرێت هیچ لایەنێکی هاوبەش بدۆزرێتەوە، چونکە یەکیان بە هۆنراوە و ئەوەکەی تر بەپەخشان، یەکێکیان بە ((سادەیی بێژەکان، ڕوونی بیرۆکە، نەبوونی ئەندێشەکاری دوور لە هۆش و دەگمەنی وشەگەلی عەرەبی)) ناسراوە و (←١١، ل ١٢٥٨)، ئەوەی دیکە بەوە دەناسرێتەوە کە پڕیەتی لە ((پێوەنان و درێژکردنەوەی ڕستەکان و لێوانلێوە لە وشە و پێکهاتە عەرەبییەکان)) (← ١١، ل ١٢٥٨)؛ لەکاتێکدا کە ئەگەر شێوازی بەناو ((خوراسانی)) بەڕاستی تاوەکو سەدەی حەوتەمی (کۆچی مانگی) برەوی هەبووبێت و (← ٦، ل ١٠٩)، تۆمارکردنی کەلیلە و دیمنەش لەهەمان کات و سەردەمدا بووبێت، ڕەنگە بتواندرێت چەند لایەنێکی هاوبەش لەنێوان ئەم دوو دەقەدا دەستبکەوێت. ((سادەیی بێژەکان و ڕوونی بیرۆکە)) لە شانامەدا سەلێنەری ئەم ڕاستیەیە، کە لە هۆنینەوەی ئەم شوێنەوارەدا کەمتر سوود لەتەوەری جێنشینی وەرگیراوە و، داشکاندن زیاتر بەلای بەکاربردنی تەوەری هاونشینی بووە. ((پێوەنان و درێژکردنەوەی ڕستەکان))یش لە کەلیلە و دیمنەدا بەواتای هەمان بەلاداشکاندنە.

بەکارهێنانی وشە عەرەبییەکانیش لە کەلیلە و دیمنە پێوەرێکی جۆرایەتییە و پەیوەندی بە جۆرێکی ئەدەبییەوە هەیە، هەروەها ئامارکردنێکی گشتی دەتوانێت ئەوە بسەلێنێت کە بەکارهێنانی وشەی خواستراو هەمیشە لە پەخشاندا زۆرتر بووە و دەبێت تاوەکو جۆرەکانی شیعر، بەو هۆیەی لەزمانی ئاساییەوە نزیکترە. بەراوردی نێوان گوڵستان و بوستان دەتوانێت ببێتە بەڵگەیەك بۆ ئەم قسەیە.

شیعر و پەخشانی ناسرخوسرەویش نموونەیەکی سەرنج ڕاکێشە لەو بارەوە.

ڕێنوێنی چوارەم گشتگیری پولبەندییەکەیە. لەشێوازناسی نەریتیدا، ((هۆنراو)) و ((شیعر)) لە یەك شوێندا باسکراون و لە ((پەخشان)) بەجیا پولبەندی کراون و سەرەڕای ئەمەش، پێوەری پولبەندی یەکێکیان جوگرافی و ئەوەکەی تریان مێژووی سیاسییە. زاراوەگەلێکی وەکو ((شیعری نوێ)) و ((شیعری سپی)) و ئەمانە لەلایەك و ((شێوازی سادەنووسی تازە)) و هی تر لەلایێکی دیکە، لەگەل زاراوەکانی بەر لەخۆیان هاوئاهەنگ نین. بە گوتەیەکی سادەتر، شێوازناسی نەریتی لەئاست پولبەندی زمانی ئەدەب لە گشتێتی خۆیدا ناتوانایە و، یەکەکانی ئەم سیستەمە بەشێوەیەکی سەربەخۆ و جیاواز لەیەکتری وەردەگرێت. لەلاییێکی دیکە، شێوازناسی گشتێکە و تەنیا بەشێکی تایبەتە بە شێوازناسی ئەدەبیات و ناکرێ ئەم بەشەش بەشێوەیەکی سەربەخۆ و جیاواز لەبەشەکانی دیکەی وەکو شێوازناسی تەلارسازی، شێوازناسی نیگارکێشی، شێوازناسی مۆسیقا، شێوازناسی خۆشنووسی هی دیکە وەربگیرێت. بە خستنەڕوویەکی دیکە، پێویستە هەولبدرێت لە دەستنیشانکردنی شێوازدا ئامرازگەلێکی ئەوتۆ بەکاربهێندرێت کە لە توانایاندا هەبێت شێواز لەشێوە گشتی و کۆکراوەکەیدا شیبکاتەوە.

٤/٩ چاوگێڕانێك شێوازناسی ئەدەبی فارسیدا

لەبڕگەی ٣/١ دا ئاماژەمان بەو خاڵە داوە کەوا پەخشانی ئەدەبی، بریتییە لە سەپاندنی جۆرەکانی داهێنانی شیعر و داهێنانی هۆنراو بەسەر پەخشاندا، واتە بەسەر شێوەی نووسراوی زمانی ئاسایی. بەم پێیە، پێویستە لەپێناوی لێکۆڵینەوەی شێوازناسی جۆرەکانی ئەدەبی فارسیدا، ئاور لەشێوازناسی شیعر و هۆنراوی فارسی بدرێتەوە و،

ئـەنجا لـەم ڕێگەیـەوە سـەرنج بخرێتـە سـەر شێوازناسـی پەخشـانی ئەدەبی. بەڵام بەو هۆیەی کەوا ((شیعر)) و ((هۆنراو)) لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکانی ئێراندا، وەکو دوو جۆری ئەدەبی جیاواز لەیەکتر سەیر نـەکراون، بۆیـە دەکـرێ ئەمـە تـەنیا چـاوگێڕانێك بێـت بـەو لێکۆڵینەوانـەی کـە بـە شێوازناسـی شـیعر یـاخود هـۆنراو ناسـراون. بـەگوێرەی لێکۆڵینـەوەکانی ڕابـردوو، قۆناغـەکانی شـێوازی شـیعری فارسی بـریتین لـە: ١- شـێوازی خوراسـانی؛ لـەنیوەی دووەمـی سـەدەی سـێیەمی کۆچـییەوە تـاوەکو کۆتـایی سـەدەی پێنجـەمی کۆچـی. ٢- شێوازی شیعری سەدەی شەشەمی کۆچی. ٣- شێوازی عیراقی؛ لەسەدەی حەوتەمەوە تاوەکو سەدەی نۆیەمی کۆچی. ٤- شێوازی وقوع، لەسەدەی دەیـەمی کۆچـی. ٥- شـێوازی هینـدی؛ لەسـەدەی یازەدهـەم تـاوەکو ناوەڕاسـتی سـەدەی دوازدەهـەمی کۆچـی. ٦- شـێوازی بازگەشـت ((گەڕانـەوە)؛ لەناوەڕاسـتی سـەدەی دوازدەهـەم تـا کۆتـایی سـەدەی سێزدەهەم. ٧- شێوازی سـەردەمی مەشـروتە؛ نیـوەی یەکـەمی سـەدەی چـواردەهەمی کۆچـی. ٨- شـێوازی هاوچـەرخ؛ لەسـەرەتای سـەدەی چـواردەهەمی کۆچـییەوە تـاوەکو ئێسـتا (← ٢، ل ٧٩٢). هەنـدێ لـە نووسەران، شێوازی شاعیرانی سەردەمی سامانییەکان، کـە شێوەیەکی سادەی هەبووە، بەشێوازی تورکستانی نـاوبردووە و شێوازی سـەردەمی غەزنەوییەکان و سەرەتای سـەلجوقییەکانیان بەخوراسـانی دانـاوە (← ٢، ٧٩٢).

ئەوەی لـەژێر ناونیشانی شێوازی شـیعری سـەدەی شەشـەم باسـی لێوە دەکرێت، شێوازی سنووری جیاکەرەوەیە لەنێوان هەردوو شێوازی خوراسـانی و عیراقیـدا کـە لـە لایێکـەوە شـاعیرانێکی سـەر بەشێوازی خوراسـانی لەوێنـەی، ئـەمیری موعـەزی، ئـەدیبی سـابر، لامیعـی و گورگـانی دەگرێتـەوە و، لـەلایێکی دیکـەوە شـیعری خاقـانی و نیزامـی گەنجـەویش دەگرێتـەوە کـەوا دیارخـەری ئـەو ئاراسـتەیەن بـەرەو لای

شێوازی عیراقییەوە. شێوازی وقوع هەمیسان ئەو سنوورەی نێوان شێوازی عیراقی و هیندی دەگرێتەوە، کە دووبارە ڕوو لە سادەیی دەکات و هەریەك لە وەحشی و موحتەشەمی کاشانی نوێنەری ئەم شێوازەن. هەبوونی شێواز یاخود قوتابخانەی وقوع، بەگوێرەی نەریت و بەپێی سوود وەرگرتنی لەئامرازەکانی وەك بەکارهێنانی سنعەتە بێژەیی و واتاییەکان ئەوەندە گرینگ نییە، چونکە ئەگەر بەگوێرەی ئەم دیدگایە بێت، کە بزاوتەکە لە سادەییەوە بەئاراستەی ئالۆزییەوە بڕوات، کەواتە پێویستە لەشێوازی عیراقییەوە ڕاستەوخۆ بگەین بە شێوازی هیندی، لەکاتێکدا کەوا شێوازی وقوع ئاراستەیەکی پێچەوانەی هەیە. هەلومەرجی شێوازی بازگەشتیش هەر وایە، لەبەرئەوە زۆربەی نووسەرەکان لەو باوەڕەدان کەوا ئەم شێوازە لەبنەڕەتدا گەڕانەوەیە بۆ شێوەی مامۆستاکانی شێوازی خوراسانی و عیراقی (← ٢، ل ٧٩٦؛ ٦). بەو جۆرە بەگوێرەی دیدگای شێوازناسی نەریتی دەتوانین ئەم هێڵکارییە بخەینە بەردەست:

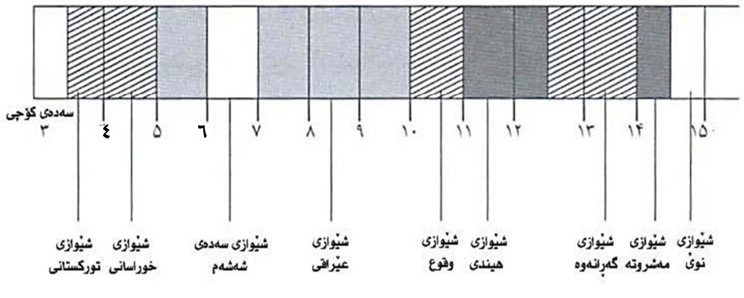

جگە لەو ڕەخنانەی کەوا ئاراستەی چۆنییەتی ناولێنان و سنوورە جوگرافییەکانی شێوازناسی نەریتی دەکرێت و لە بڕگەی ١/٩ دا ئاماژەیان بۆ کراوە، ئەم هێڵکارییەی سەرەوەش دوو کێشەی سەرەکی هەیە؛ یەکەمیان ئەوەیە کەوا بڕگە زەمانییەکان بەشێوەیەك لە

یەکتری جیاکراونەتەوە کەوا دەردەکەوێت لەگەڵ گۆڕانی سەدەکە، گۆڕان لە شێوازیش بەدی هاتووە، لەحالێکدا ئەوە بەڵگە نەویستە کە ئەم گۆڕانکاریانە بەرەبەرە ڕوویانداوە و نیشانە سەرەتاییەکانی هەر قۆناغێك، لە قۆناغی پێشتر و بەرلەوەی قۆناغەکە بە تەواوی بگاتە ئەنجام، بەدیارکەوتووە. بۆ نموونە ماوەی زەمانی شێوازی وقوع (← ٢، ل ٧٩٢)، لە بارێکدا کەوا تایبەتمەندییەکانی ئەم شێوازە لە غەزەلەکانی فەرخی سیستانی و بەشێك لە غەزەلەکانی سەعدی و شیعرەکانی کۆتایی خەسرەوی دهلەویش بەدیدەکرێت.

دووەمیان ئەوەیە کەوا هیچ بەڵگەیەکی دیاریکراو بۆ گۆڕانکاری لەشێوازێکەوە بۆ شێوازێکی دیکەی تیایدا بەدیار ناکەوێت و بۆ وێنە نازاندرێت بۆچی شێوازی خوراسانی گۆڕاوە بۆ شێوازی عێراقی یاخود شێوازی عیراقی لەپای چ بۆنەیەکەوە بۆ شێوازی وقوع تێپەڕیوە. کێشەی یەکەم دەتواندرێت بەیارمەتی گریمانەی پارسەنگی ئەدەبی و سوودوەرگرتن لەئەرکی تەوەرەکانی هاونشینی و جێنشینی (← ٢/٩) بەلادا بخرێت. ئەگەر هات و ئەوە بسەلمێنن کە ئەوەی بە ((شێوازی خوراسانی)) ناودەبرێت، نوێنەرەوەی داشکاندن بە ئاراستەی ((ڕیزکردن))، واتە ئەرك لەسەر ئاستی تەوەری هاونشینییە، کەوابێ ئەوەی بە ((شێوازی سەدەی شەشەم)) ناودەبرێت، بەرەبەرە داشکاندنە بەلای ((هەڵبژاردن))وە، بەواتا نوێنەرەوەی ئەرکە لەسەر ئاستی تەوەری جێنشیدا، تا ئەوەی ئەم داشکاندنە لەدەورەی ((شێوازی عیراقی))دا دەبێت بەسیمایەکی زاڵ. ئەگەر ئەوەش کە بە ((شێوازی هیندی)) ناوبراوە، دیارخەری داشکاندن بەلای ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن))وە بێت، کەواتە دەبێت لەدەورەی پێش ئەمدا ((ڕێزکردن)) دووبارە زیندوو بێتەوە و شێوازی وقوعیش بەڵگەیە بۆ ئەم قسەیە. ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن)) لەپاڵ یەکتریدا

ئالۆزکاوییەکی وای بەدیهێناوە کە کاردانەوەی تایبەت بەخۆی لێ کەوتۆتەوە. لەکۆتایی دەورەی ((شێوازی هیندی)) سەر لەنوێ داشکاندن بەلای یا ((هەڵبژاردن)) یاخود ((ڕیزکردن)) نیشان دراوەتەوە و ئەم داشکاندنەش ڕێك هەر ئەوەیانە کە لە کۆندا بە ((گەڕانەوە بۆ شێوەی مامۆستایانی شێوازی خوراسانی و عیراقی)) ناوبراوە. لە ((شێوازی مەشروتە))دا داشکاندن بەرەو لای ((ڕیزکردن)) زیاتر دەبێت و دەبێت بە سیمایەکی زاڵ و، لە ((شێوازی نوێ))شدا بەرەبەرە بایەخی ((هەڵبژاردن)) بەرز دەبێتەوە.

بەو شێوەیە، ئەگەر بە تەنیا هەردوو پرۆسەکەی ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن)) ڕەچاو بکەین و گۆڕانکارییەکان نەوەك بەشێوەیەکی دابڕاو بەڵکو بەرەبەرە وەربگرین، هێڵکارییەکی دیکەمان دەستدەکەوێت کەوا کێشەکەی یەکەم بەلادا دەخات.

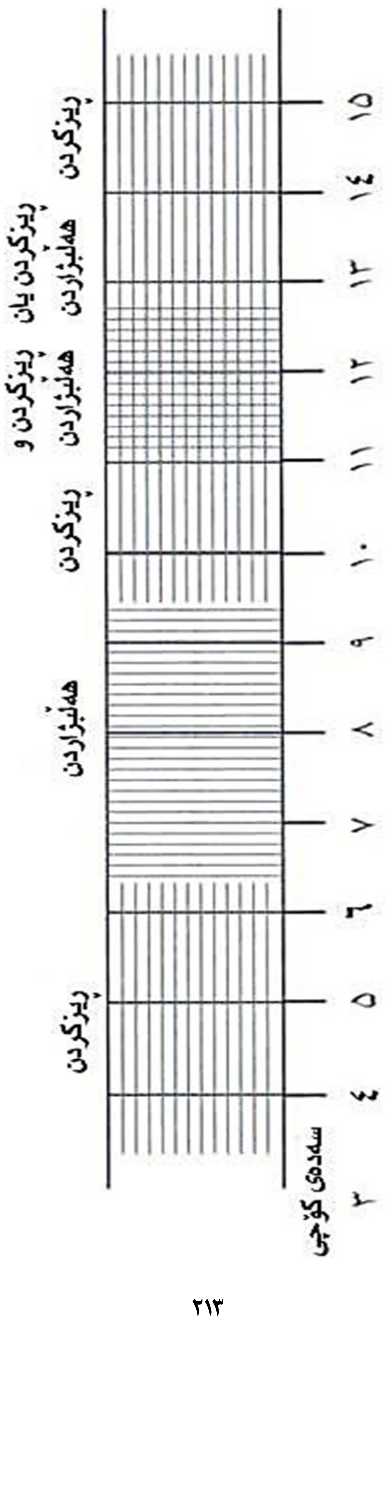
ڕیزکردن
هەڵبژاردن
ڕیزکردن
ڕیزکردن و هەڵبژاردن
ڕیزکردن یان هەڵبژاردن
ڕیزکردن
سەدەی کۆچی
٣
٤
٥
٦
٧
٨
٩
١٠
١١
١٢
١٣
١٤
١٥

بەپێی ئەم هێلکارییەی سەرەوە، لە ناوەڕاستی سەدەی سێی کۆچییەوە داشکاندن بەلای ((ڕیزکردن))دا بەرزدەبێتەوە و لەکۆتایی سەدەی چواردەدا دەگات بەکۆتایی. لەدوایە ((ڕیزکردن)) بەرەبەرە بایەخی لەدەست دەدات و ((هەڵبژاردن)) جێگاکەی دەگرێتەوە. لەسەرەتاکانی سەدەی نۆیەمدا بەرەبەرە ((ڕیزکردن)) زیندوو دەبێتەوە و هاونشینی خۆی بەسەر ((هەڵبژاردن))دا دەسەپێنێت، تاوەکو لەکۆتایی سەدەی یازدەیەمدا، ئاوێتەیەك لە ((ڕیزکردن)) و ((هەڵبژاردن)) سیمایەکی زاڵ بەدەست دەهێنێت، ئەنجا لەکۆتایی سەدەی دوازدەیەم ئەم ئاوێتەیە هەڵدەوەشێتەوە و لەسەدەی چواردەیەمدا سیمای زاڵی ((ڕیزکردن)) بەدیاردەکەوێتەوە و دووبارە لەگەڵ ((هەڵبژاردن))دا تێکەڵاو دەبن.

ئەم دیدە ڕێگای ئەوەمان پێدەدات کە شێواز وەکو گشتێك سەیر بکەین و نەوەکو تەنیا بۆ جۆرەکانی ئەدەب، بەڵکو بۆ تەواوی جۆرەکان و هونەرەکان شیاوی کارپێکردنە، لێرەوە ئەوەی لەسەدەی چواردەیەمی کۆچی سەبارەت بە ئەدەبیات بەدیاردەکەوێت، لە تەلارسازی و خۆشنووسی و بوارەکانی دیکەش ڕەنگ دەداتەوە و، ئەوەی لەشیعرەکانی سەدەی حەوتەم و هەشتەمدا هاتووە، ئێستاش لەو بینا و شوێنەوارانەی ئەو سەردەمەدا ماوەتەوە.

بەداخەوە دەستنەکەوتنی بەرهەمی شاعیرانی بەر لە نیوەی دووەمی سەدەی سێیەمی کۆچی و ڕۆژگارەکانی بەر لەئیسلام، بۆتە ڕێگر لەبەردەم شێوازناسی شیعری ئەو سەردەمانەدا، شێوازناسی شیعری سەردەمی مادەکان، هەخامەنیشی، سلوکی و ساسانی و ماوەی نێوان هێرشی عەرەبەکان تاوەکو ڕۆژگاری سامانی و سەفارییەکان بۆ ئێمە کارێکی ناکردەنییە، بەڵام بەلانی کەم بەلای نووسەری ئەم دێرانە، مەسەلەیەك هەیە ڕوون و ئاشکرایە و ئەویش ئەگەر هات و ڕۆژێك شیعری سەردەمی هاخەمەنیشیمان دەست بکەوێت، ئەوە

بەڕەچاوکردنی شێوازی تەلارسازی، ئەو ڕۆژگارە و ئەو پەخشانەی کە هی ئەو دەورەیەیە و ماوەتەوە، دەبێت ئەم شیعرە بەئاراستەی پرۆسەی ((ڕیزکردن))وە دایشکاندبێت، ڕەنگە گاتاکانی زەردەشت بتوانێت سەلمێنەری ئەم بۆچوونە بێت و ڕەنگە ئەم بۆچوونە هەر لە بنەڕەتەوە شتێکی سەیروسەمەرە بێت، بەلام بەهەرحاڵ ئەمە بۆچوونێکە و ئێمە لەئاست سەلماندنی ڕاستی و ناڕاستیدا، لەچاوەڕوانیدا دەمێنینەوە.

سەرنجڕاکێش ئەوەیە کەوا شێوازناسی پەخشانیش جگە لە هێلکارییەکەی پێشوو شتێکی دیکە بەدیار ناخات. ((شێوازی ڕەوانی سادە)) داشکاندن بەلای پرۆسەی ((ڕیزکردن)) نیشاندەدات و بەتێپەڕین بەسەر ((شێوازی ڕەوانی بەرز))دا دەگەین بە ((شێوازی هونەری)) کە لەسەر بنەمای ((هەڵبژاردن)) دەوەستێت و بەرەبەرە لەگەڵ ((ڕیزکردن))دا ئاوێتە دەبێت و، ((شێوازی زیادەڕۆیی و زەحمەت)) بەدیاردەکەوێت کە بەرهەمی ئاوێتەبوونی ((ڕیزکردن)) و ((هەڵبژاردن))ە. لەگەڵ داهاتنی قۆناغی گەڕانەوەی ئەدەبی، سەردەمی داهێنانی نووسراوگەلێك دەست پێدەکات کەیا بەلای پرۆسەی ((ڕیزکردن)) یاخود پرۆسەی ((هەڵبژاردن))دا دەکەون. لەپاشان قۆناغی سادەنووسی دێتە پێش کە ((شێوازی مەشروتە)) و ((شێوازی پەخشانی هاوچەرخ)) دەگرێتەوە. پەخشانی ئەدەبیش بەپێڕەوی لەشیعر و هۆنراو لەگەڵ پرۆسەی ((ڕیزکردن))دا ڕێکدەکەوێت، ئەنجا ئایا چاوەڕوانییەکی دیکەی لێ دەکرێت؟ ئایا ئەگەر باوەڕمان وابێت کە شێواز لە ئەدەبیات و جوانکاری و هونەرەکانی دیکەدا نوێنەرەوەی جیهانبینی بێت، دەکرێ بگوترێت کە پەخشاننووسی دەورەیەك پێڕەوی لەشێوازێك بکات و شاعیری هەمان دەورە بەشێوازێکی دیکە شیعرەکەی بهۆنێتەوە؟ وەلامی ئەم پرسیارە بەتەواوی ڕوونە، بەلام کێشەی دووەم. هێشتا ماوەتەوە؛ ئەوەی کەوا کامە جیهانبینی ئەم

پارسـەنگە دەگۆڕێـت؟ بۆچـی ((ڕیزكـردن)) شـوێنی خـۆی دەدات بـە ((هەڵبژاردن))؟ چۆن ((هەڵبژاردن)) بە ((ڕیزكردن))دا تێپـەڕدەبێت؟ و چۆن لە دەورەیەكدا ((ڕیزكـردن)) و ((هەڵبـژاردن)) ئاوێتـە دەبـن و دووبـارە لەیـەكتر جیادەبنـەوە؟ بـاس و خـواس لـەم بـارەوە بـە بەشـی دواتر دەسپێرین.

٩/٥ ڕوانگەی ژێرخانی شێواز

وەكو دیارە لەڕووی نەریتەوە، شێواز بەشێوەی نووسینی نووسـەر یاخود شاعیرێك پێناسـەكراوە كـە ئەگـەر هـات و لەسـەردەمێكدا بـاوی سەند، ئەوە شێوازی سەردەم پێكدەهێنێت (←٢، ل ٧٨٥). بنیاتگەراكان شێواز بە چۆنییەتی كەمكردنەوەی ڕێسا و زیادەكردنی ڕێساو، ڕوودان و دووبارەبوونـەوەیان لەسـەردەمێكدا دادەنـێن. بـەم پێیـە، شـێوازی سەردەم شێوەی كۆمەڵایەتی شـێوازە كەسـییەكانە و، ئەگـەر بمانـەوێت لەگـەڵ ((زمـان)) و ((ئاخـاوتن))ی سۆسـۆر بـەراوردی بكـەین، شـێوازی تاكەكـەس لەگـەڵ ((ئاخـاوتن)) و شـێوازی سـەردەم لەگـەڵ ((زمـان))دا لەیەك دوورنین. بەواتایـەكی تـر شـێوازی سـەردەم وێنـەی بـێ لایـەنی تایبەتمەندییـە هاوبەشـەكانە كـە لـە شـێوازە تاكـە كەسـییەكانی ئـەو سەردەمەدا بەرچاو دەكەوێت. لەو نێوەدا بەشێوەیەكی ئاسایی شێوازی تاكـە كەسـی یـەكێك یـاخود چـەند نووسـەر و شـاعیرێك لـە بەشـە نموونـەی شـێوازی سـەردەمێكەوە نـزیكترە؛ بـۆ نموونـە شـێوازی تاكـە كەسـی فیردەوسـی لـە تۆمـاركردنی شـانامەدا دەشـێ وەكـو نیـزیكترین نموونە بۆ ئەو بەشە نموونەیە دابندرێت كە لە نەریتدا بـە ((شـێوازی خوراسانی)) ناودەبرێت؛ یاوەكو شێوازی تاكە كەسی نیزامی گەنجەوی لەهـــەمان بارودۆخـــدا بەنموونەیـــەكی شـــێوازی ســـەدەی شەشـــەم بژمێردرێت. لە هەلومەرجێكی وادا دەكرێ شێوازی هەر سەردەمێك لە چوارچێوەی چەماوەیەكدا نیشـانبدرێت كـەوا نـزیكترین شـێوازی تاكـە

کەس لە بەشە نموونەی شێوازی سەردەمەکەی لەتروپکی چەماوەکە جێگیردەبێت و، شێوازی تاکە کەسییەکانی دیکەش دەکەونە دامێنی چەماوەکە. بۆ نموونە تێپەڕین لە ((ڕیزکردن))ەوە بۆ ((هەڵبژاردن)) کە لە نەریتدا بە تێپەڕین لە ((شێوازی خوراسانی)) بۆ ((شێوازی عیراقی)) ناوەزەد دەکرێت، دەتواندرێت لەم چەماوەیەدا ڕوونبکرێتەوە:

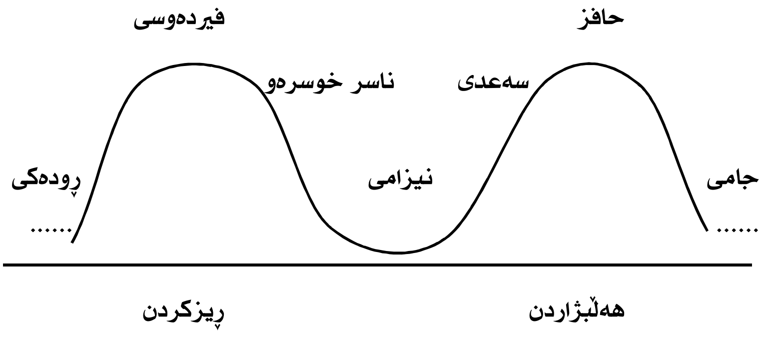

لەم هێڵکارییەی سەرەوەدا بەمەبەست بابەتەکان بەشێوەیەکی ساکار خراونەتەڕوو تاوەکو مەسەلەکە ڕوونتر بێتەوە؛ لەگەڵ ئەوەی گوتنی چەند تێبینییەك لەبارەی هێڵکارییەکەوە پێویستن. یەکیان ئەوەی کەوا لە هێڵکارییەکەدا کەسێتی شاعیرەکە مەبەست نییە، بەڵکو مەبەست شیعر و بەرهەمەکانییەتی. دووەم ئەوەیە کەوا چەماوەکان پەیوەندی بە هەستوسۆزی نازانستی وەکو ((شکۆداری بەرهەم))، ((بەهای مەعنوی)) شتی لەو بارەوە نییە، نەبادا یەکێك هاواری لێ هەڵسێت و بڵێ چۆن دەبێت بایەخی سەعدی لە دامێنی چەماوەکە بێت و نیزامی لەناو دۆڵێکدا کەوتبێت!، لێرەدا قسە لەبارەی نزیکبوونەوە لە بەشە نموونەی شێوازی سەردەمێکە؛ هەر ئەمەیە و بەس؛ خوارو ژوور لێرەدا نەچاکە و نەخراپ.

بەڵام خستنەڕووی هێڵکارییەکی لەم جۆرە خەوشێکی سەرەکی هەیە، ئەویش ئەوەیە بەمەبەستی سادەکردنەوەی بابەتەکە، چەماوەی

((هەڵبـــژاردن)) هاوئاســـتە لەگـــەڵ چـــەماوەی ((ڕیزکـــردن)) و هەردووکیشـیان لەسـەرووی تـەوەرە ئاسـۆییەکە وێنـەیان کێشـراوە، لەکاتێکدا بـەپێی لۆجیـك پێویسـتە بەشـێوەیەك وێنـە بکێشـرێن کـە بەرانبەری لەنێوان ئەم دوو پرۆسەیەدا ئاشکرا بێت، بـەم پێیـە ڕەنگـە ئەم هێڵکاریە گشتگیرەی خوارەوە زیاتر لۆجیکی بێ:

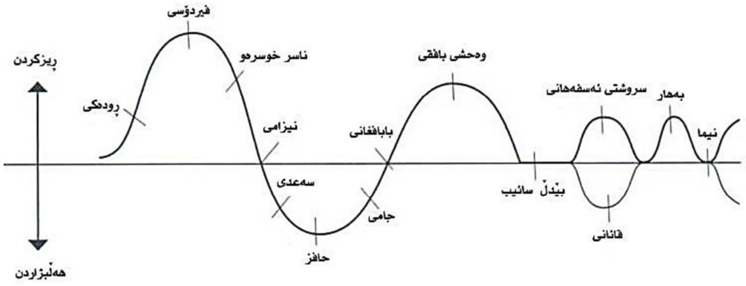

جارێکی دیکە ئەوە وەبیر دێنینەوە کە لەم هێڵکارییەی سەرەوەدا خودی شـاعیر مەبەسـت نییـە بـەڵکو بەرهەمـەکانی ڕەچاوکراون. لـەم هێڵکاریەدا، بزاوتی چەماوەکە لەسەرووی تەوەری ئاسۆیی، دیارخـەری ڕادەی داشکاندنە بـەلای ((ڕیزکـردن))دا و ئـەوەی ژێـرەوەی تەوەرەکـە دیارخـــەری داشـــکاندن بـــەلای ((هەڵبژاردن))دایـــە. بـــەو هۆیـــەوە چـــەماوەکە لـــەو دەورەیـــەی کـــە بـــە زاراوەی ((شـــێوازی هینـــدی)) ناودەبرێـت لەسـەرووی تـەوەرە ئاسـۆییەکە جێگیردەبێـت و لـەو دەورەیەش کە بەلاساییکردنەوەی شێوازە نەریتییەکانی ((خوراسانی)) و ((عیراقـی))، واتـە ((شـێوازی بازگەشـت)) دەناسـرێت، چـەماوەکەی بزاوتـی شـێواز هـەم لەسـەروو و هـەم لـەژێرەوەی تـەوەری ئاسـۆیی بەردەوامی هەیە. لەخاڵە جیاجیاکانی چەماوەکە نـاوی شـاعیرگەلێك هـاتووە کـە بـەپێی بـاوەڕی نووسـەری ئـەم دێرانـە، شـیعر و بەرهەمەکانیان کاریگەری بەسەر ڕەوتی چەماوەکەوە هەبووە.

باس و خواس لەبارەی شێوازی شیعری نوێ، پێویستی بەدەرفەتێکی تایبەت هەیە کە لە مەودای ئەم کورتە باسەی ئێمەدا بەدەرە. بەڵام مەسەلەیەك لەئارادایە پێویستە ئاماژەی بۆ بکرێت ئەویش ئەمەیە کەوا بزاوتی چەماوەی شێوازی شیعری فارسی — ئەگەر تەنیا بەو جۆرانەش سنووردار بکرێت کە لە دوای نیماوە پەیدابوون — بەئاراستەی هەردوو لایەنی ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن)) بەرەوپێش دەچێت، کە دووبارە بە باوەڕی نووسەر، نزیکترین نموونەکانی لە بەشە نموونەی ئەم بزاوتە دوولایەنییە دەگرێ بەڕیز لەبەرهەمەکانی هەر یەك لە شاملو و ئیخوان ثالثدا بەدی بکرێت.

بەڵام ناکرێت مەسەلەکە بەو سادەییە وەربگیرێت، لەبەرئەوەی تا ئێستا ڕوون نەبۆتەوە کە بۆچی جووڵەی چەماوەکە بەو جۆرەیە. بەرهەر حاڵ، هات و فاکتەرگەلێکی مێژوویی — سیاسیش، لەوێنەی هێرشی مەغۆل و جولانەوەی مەشروتە، کاریگەریان بەسەر ئەم بزاوتەوە هەبووبێت، ئەوا ئەم هۆکارەگەلە پێویستە لەگەڵ جۆرێك لە جیهانبینی گرێ بدرێتەوە، چونکە ئەگەر وانەبێت، ئەوا هەر ئەم چەماوەیە بۆ جوانکاری و هونەرەکانی دیکەی وەکو تەلارسازی و نیگارکێشی و خۆشنووسی ناتواندرێت وێنەی بکێشرێت، لەکاتێکدا کە بە وردی هەر لەو شوێنەی کە شیعری سائیب وەکو نزیکترین نموونە لەبەشە نموونەی شێوازی بەناو ((هیندی)) بەدیاردەکەوێت، تەلارسازی شێخی بەهایی، میناتۆرەکانی بیهزاد و خۆشنووسییەکانی میر عیمادیش لەئارادان و لەو شوێنەش کەوا شیعری قائانی بەدیاردەکەوێت، تەلارەکانی دەوری قاجار بەهەمان شێواز خۆیان دەنوێنن.

لەسەر بنەمای ئەوەی تا ئێستا گوتراوە، وادیارە دەبێ لەهەنگاوی یەکەمدا بەدوای دیدگایەکدا بگەڕێین کەوا کاریگەری بەسەر جووڵەی

چەماوەکەی شێوازی جێی باسی ئێمەوە هەبێت. یەکێك لەم دیدگایانە ڕەنگە وا دەبێت لەسەر بنەمای ((هەڵبـژاردن))و، ئەوەکـەی تـر لەسـەر پایەی ((ڕیزکردن)) و هی سێیەمیش لەسەر بنەمای ئاوێتەیـەکی ئـەم دوو دیدگایــەی پێشــەوە بێــت، تــا بــەو شــێوەیە هــەر ســێ جوولــە ســەرەکییەکەی ئــەم ئــاڵوگۆڕە، واتــا ئــەوەی لــە نەریتــدا بــە ((شــێوازی خوراسانی)) و ((شێوازی عیراقی)) و ((شێوازی هیندی)) ناوبراون، بۆ ئەم سێ جیهانبینییە سەرەکییە بگەڕێندرێتەوە. لـەو نێوانـەدا ڕەنگـە بتوانین بە لێبڕاوییـەوە بڵێین، یەکـەمین توێـژەرێك کـە پێـڕەوی لـەم دیدگایە کردبێت، تەمیمدارییە. ئەو لە خستنەڕووی بیروڕاکانیـدا (← ٥)، لــەو دیــدەی کۆلیوەتــەوە کــەوا بــاڵی بەســەر ئــەم ســێ شــێوازە ســەردەمیانەدا کێشــاوە و بــەوردیش ئــەو مەســەلەی باسـکردووە کــە ناکرێـت جوگرافیـا هۆکـارێکی بـڕاوە بێـت لەسـەرهەڵدانی شـێواز لـە سەردەمێکدا، بەتایبەتی کاتێك لە هەر یەك لەم سـەردەمانەدا، زۆر لـە شــاعیران لــەو ناوچــە جوگرافیانــەدا نــەژیاون و بــارودۆخی ئــەو ناوچەیەش نەیتوانیوە کاریگەری بەسەر دیدوبۆچوونی ئەوانـەوە جێ بهێڵێت. بە بۆچوونی تەمیمـداری، سێ شـێوازە سـەرەکییەکەی بـەناو ((خوراســــانی)) و ((عیراقــــی)) و ((هینــــدی))، هــــەمان ئــــەو تایبەتمەندییانـەیان هەیـە کـە لـە فەلسـەفەی مەشـایی ئـیبن سـینا و فەلسەفەی ئیشراقی سەهرەوەردی و فەلسەفە ئاوێتەکەی مەلا سەدرادا بەدیدەکرێن.

ئــەو ئاراســتەیەش بــەلای واقعیەتگــەرایی کــە لــە ((شــێوازی خوراســانی))دا دەبینــدرێت، پاشــکۆی هــەمان ئــەو دیدگایەیــە کــە سەرەنجام هاتنەئارای فەلسـەفەی مەشـایی لەسەردەسـتی ئـیبن سـیناوە لێهاتۆتـە بەرهـەم. هـەر ئـەو مەسـەلەیەش لـە ئاراسـتە بـاوو زاڵـەکان بەسەر شـێوازەکانی ((عیراقی)) و ((هینـدی)) لـە لایێـك و دیـدە بـاوو

زاڵەکان لەفەلسەفەی سەهرەوەردی و مەلا سەدرا لەلایێکی دیکە دووبارە دەبێتەوە.

لێکۆڵینەوە لەبارەی تایبەتمەندییەکانی فەلسەفەی مەشایی و دیدگاکەی بەرانبەری، واتە فەلسەفەی ئیشراقی و، هەروەها دیدگای مەلا سەدرا، کە دەشێ وەکو ئاوێتەیەکی ئەم دوو فەلسەفەیە لە قەڵەم بدرێت، لە حەوسەلەی ئەم کورتە باسەماندا بەدەرە، بەڵام بیری کراوە بەئاسانی دەتوانێت دیدگای واقیعییەتگەرای مەشایی بە ئاراستەی وەرچەرخان بەلای ((ڕیزکردن)) و، ئارمانجگەرایی ئیشراقیش بەداشکاندن بەلای ((هەڵبژاردن))دا ببەستێتەوە و جووتیان بکات، دیدگای مەلا سەدراش بە داشکاندن بەلای ئاوێتەکردنی ((هەڵبژاردن)) و ((ڕیزکردن))دا بزانێت. ڕاستی و خەوشی ئەم گریمانەیەش پێویستە بەدواداچوونی بۆ بکرێت و پەردەی شك و گومانی لەسەر لابدرێت.

دیدگایەکی لەم جۆرە ئەو دەرفەتە دەرەخسێنێت تاکو بتواندرێت ((شێواز)) لە ڕوانگەیەکی جیهانییەوە لێکۆڵینەوەی بۆ بکرێت و، وەکو گریمانەیەکیش بەو ئەنجامە بگەین کە شێوازی تەلارسازی سەردەمی سەفەوی بە کام بەڵگە و نیشانە، یاخود بەڵگەگەلێکەوە دەکرێت لەگەڵ شێوازی تەلارسازی باروك بەراورد بکرێت، هەروەها بەکام بەڵگە یاخود بەڵگەگەلێکیش شێوازی شیعری لە هیندستان و ئێران دوابەدوای هێرشی مەغۆلەکان بەلای ((هەڵبژاردن))دا دەشکێتەوەو، ئەنجا هەر ئەو داشکاندنەیە کەوا لەشیعری ئەورووپای سەردەمی تاریکی سەدەکانی ناوەڕاستدا بەرچاو دەکەوێت؛ بۆچی ئەوەی لەشێوازی شیعری سەردەمی مەشروتە لەئێراندا ڕوودەدات، لەشیعری فرەنسای سەردەمی کۆماری یەکەمیشدا بەدی دەکرێت و بۆچی داشکاندن بەلای ((ڕیزکردن)) لەشیعری سەردەمی شۆڕشی ئۆکتۆبەردا، لەگەڵ هاتنەسەرکاری ستالین بەرەبەرە بەلای ((هەڵبژاردن))دا وەردەچەرخێت.

کتێبنامه

1- Jakobson, R. "Two Aspects of language and Two Types of Aphasia Disurbance", in: Essais de linguistique gēnērale, paris, 1963.

٢- انوشه، حسن و دیگران، دانشنامه ادب فارسی، ج ٢، تهران، سازمان چاپ و انتشارات، ١٣٧٦.

٣- بهار، محمد تقی، سبك شناسی، تهران، پرستو، ١٣٤٩.

٤- پورنامداریان، تقی، سفر درمه؛ تأملی در شعر احمد شاملو، تهران، انتشارات زمستان، ١٣٧٤.

٥- تمیم داری، احمد و دیگران، ((سبك سخن پارسی؛ گفت و گو دربارهٔ سبك شناسی شعر فارسی))، در شعر، س ٤، ش ٢٠، تابستان ١٣٧٥.

٦- رعدی آذر بخشی، غلام علی، ((درباره سبك های شعر فارسی و نهضت بازگشت))، در: گفتارهای ادبی و اجتماعی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ١٣٧٠.

٧- شفیعی کدکنی، محمد رضا، صور خیال در شعر فارسی، تهران، آگاده، ١٣٧٠.

٨- شمیسا، سیروس، کلیات سبك شناسی، تهران، فردوس، ١٣٧٢.

٩- صفوی، کورش، از زبان شناسی به ادبیات، ج ١، نظم، تهران، نشر چشمه، ١٣٧٣.

١٠- ______، ((پیشنهادی در سبك شناسی ادب فارسی))، در: زبان و ادب، ش ٦، ١٣٧٧.

١١- مصاحب، غلامحسین و دیگران، دایرة المعارف فارسی، تهران، ١٣٥٦.

بەشی ١٠

قسەی کۆتایی

پێکهاتەی بنەڕەتی ئەم نووسراوە لە ٩ بەشدا خراوەتەڕوو.
لەبەشی ١ دا و لە چاوگێڕانێك بەسەرنجە تیورییەکاندا باسکراوە، کە ڕووانگەی نووسەر لە خستنەڕووی مەسەلەکاندا، لەسەر بنەمای بیروڕاکانی بنیاتگەری لە لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکاندا وەستاوە. بەو هۆیەی لەبەرگی یەکەمی ئەم باسانەدا بە درێژی لەبارەی ئەم ڕوانگەیەوە قسەکراوە، لەم بەرگەدا تەنیا بە خستنەڕووی ئەو مەسەلانە وازمان هێناوە، تا ئەوەی بتوانن لە تێگەیشتنی بابەتەکانی ئەم کورتە باسەدا ڕێگە خۆشکەربن. هەر لەم بەشەدا لە بەرابەر ئەوەی لەبەرگی یەکەمدا بەناوی ((لادان لەپێوەر)) باسی کراوە، سوودمان لە مۆرکی ((کەمکردنەوەی ڕێسا)) وەرگرتووە و ئەنجا کەمکردنەوەی ڕێسا و زیادکردنی ڕێسا، وەکو دوو جۆر لە پرۆسەی بەرجەستەسازی خراوەتە بەردەست.

لەبەشی ٢ دا پێشینەیەکی لێکۆڵینەوەکانی زمانەوانی ئەدەبیات، لەو سنوورەی کە پەیوەندی بەم کورتە باسەی ئێمەوە هەیە باسکراوە، تاکو بتوانێت تەواوکەری ئەوانەی بەرگی یەکەم بێت. لەبەشی ٣، جۆرەکانی کەمکردنەوەی ڕێسا، بەو ڕیزبەندییەی کە جێگای سەرنجی لیچ بووە خراونەتەڕوو و، ئەوەش ڕوونکراوەتەوە کەوا کارایی ئەم جۆرانە هاوبەهانین و، بۆ نموونە ناتواندرێت بەهای کەمکردنەوەی ڕێسای واتایی لەگەڵ جۆرەکانی وەکو کەمکردنەوەی ڕێسای ڕێزمانی یاخود دەنگی بەراورد بکرێت و بەو هۆیەوە پێویست بوو ئەمەش ڕوونبکرێتەوە، کە لە بنچینەدا کام لە کەمکردنەوەی ڕێساکان ڕۆڵیان لەداهێنانی شیعریدا هەیە و کارایی هەر یەکێکیش هەتا کوێیە.

بەشی ٤ بۆ خستنەڕووی دوو گریمانە، واتە گریمانەی پارسەنگی ئەدەبی و پەیوەندی مەدلول لەئاست میسداقدا تایبەتکراوە. بەباوەڕی نووسەر، گریمانەی پارسەنگی ئەدەبی دەتوانێت لەناسینەوەی پێش نموونەکانی شێوازی سەردەمدا کارایی هەبێت و؛ لەمەودای نێوان

مەدلول و میسداقی جیهانی دەرەوەدا بە یەکگەیشتنێك دروست بکات، کە دەکەوێتە سنووری جیاکەرەوەی نێوان ئاخاوتنی گەڕانەوەیی و ئاخاوتنی ئەندێشەداردا. چەندی مەودای نێوان مەدلول و میسداق زۆرتر ببێت داشکاندن بەلای زمانی ئەدەب، بەتایبەتیش بەشە نموونەی ((شیعر))، زیاتر دەبێت و بەو هۆیەوەش ((لادان لەواقیع)) بەرزتر دەبێتەوە، لێرەدا مەسەلەی درۆ و ڕاستی کە لە ئەرکی گەڕانەوەیی زماندا ڕەچاو دەکرێت لەبەین دەچێت.

لەبەشی ٥ دا باس لەهونەری شیعر بەپێی لێکۆڵینەوە نەریتییەکان کراوە و، ئەو تەرزانەش کە لە هەردوو هونەری ڕوونبێژی و جوانکاری واتاییدا پولبەندی دەکرێن، لێیان کۆڵدراوەتەوە، تاوەکو بەدیاربکەوێت ئەو تەرزانە کامانەن کە بەڕاستی لەداهێنانی شیعریدا ڕۆڵیان هەیە و ئەو سنعەتانەش چین کە وەك هۆکاری جوانیناسی دەژمێردرێن. بۆ نموونە ئەوە ڕوونکراوەتەوە کەوا جۆرەکانی خوازە بەپێی پەیوەندییە واتاییە جیاوازەکان، لەزمانی ئاساییدا بەکارهێنانێکی بە برشتیان هەیە و تەنیا یەکێك لەجۆرەکانی خوازە، کە ئەویش ((خوازەی خواستن))ە لەداهێنانی شیعریدا ڕۆڵێکی سەرەکی دەکەوێتە ئەستۆ.

بەشی ٦ بۆ باسکردنی مەسەلەی ((هەڵبژاردن)) و چۆنیەتییەکەی تەرخانکراوە و، ئەو گریمانەیەشی گرتۆتە خۆی کە ((هەڵبژاردن)) بەگوێرەی ((لێکچوون)) و بەڕەچاوکردنی سیما جیاکەرەوەکانی سیستەمی زانیاری جێبەجێ دەبێ.

لەبەشی ٧ ئاماژە بۆ دوو جۆری سەرەکی لادان لەواقیع، واتا گەورەکردن و بچووککردنەوە کراوە و ئەوە ڕوونکراوەتەوە، لانی کەم بەپێی بۆچوونی نووسەر، کەوا لادان لەواقیع بنچینە و پێکهاتەی داهێنانی شیعری پێکدەهێنێت.

لەبەشی ٨ دا هاتووینەتە سەر بنەمای پولبەندی ئەو سنعەتانەی کە لەزانستی گریمانەکراوی جوانکاری شیعریدا هەن. لەبەرگی یەکەمدا ئاماژەمان بۆ ئەو خاڵەکردووە، کەوا لێکۆڵینەوەی زانستی هەردوو بەشە نموونەی ((شیعر)) و ((هۆنراو)) دەتوانن بەسەرهەڵدانی دوو زانست، لەوێنەی ((جوانکاری شیعر)) و ((هۆنراوناسی)) بگەن بەئەنجام و، ئەمە لەبارودۆخێکی ئەوتۆ دەبێت، کە لێکۆڵینەوە لەبارەی ئامرازەکانی داهێنانی ((شیعر)) و ((هۆنراو)) ئەنجام بدرێتو ئەوەی کە لە ئارایشتکردندا ڕۆڵی هەیە بگواسترێتەوە بۆ شێواز ناسی، تاوەکو لەم ڕێگەیەوە لێکۆڵینەوەی ((ئەدەبییەت)) و ((ئەدەبیات))، لایەنێکی زانستی وەربگرێت و لە ((هونەر))ەوە بۆ ((زانست)) بەرزبێتەوە. لەم بەشەدا، ئەوەی دەگرێ لە ((جوانکاری شیعر))یدا وەکو ئامرازێکی سەرەتایی بەدیاربکەویت، باسی لێوەکراوەو مەسەلەی کارایی ئامرازەکانی داهێنانی شیعریش لەئاست یەکتریدا خراوەتەڕوو.

لەبەشی ٩ یەم پێشنازێك بەمەبەستی دەستنیشانکردنی شێوازە سەردەمییەکانی شیعری فارسی خراوەتە بەردەست و باس لەگریمانەیەکیش کراوە، ئەگەر هات و ڕاستییەکەی بەدیاربکەوێت و پەسەندبکرێت، ئەوە لە توانادا هەیە کە ((شێوازناسی)) بگۆڕێت بۆ زانستێك، تا ئەوەی هەموو هونەرەکان لەچوارچێوەی یەك سیستەمدا باس و لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە بکرێت.

سەرچاوەکانی لێکۆڵینەوە

- Bakhtin, M. *The Dialogue Imagination: Four Essays.* Michael Holquist (ed.), C. Emerson and M. Holquist (trans.) Austin, 1981.
- _________. *Problems of Dostoevsky's Poetics.* C. Emerson (ed. & trans.) Manchester, 1984.
- ________. *Rabelais and His World*. Helene Iswolsky (trans.) Bloomington, 1984.
- _________ and Medvedev, P.N. *The Format Method in Literary Scholarship: A Critical Introduction to Sociological Poetics.* A.J. Wehrle (trans.). Cambridge, 1985.
- Barthes, R. *Elements of Semiology.* Lavers, A. and Smith , C.(trans.). London, 1967.
- _______ . *Writing Degree Zero.* Lavers, A. and Smith , C. (trans.). London, 1967
- _______. *Critical Esaays,* Howard, R. (trans.). Evanston, 1972.
- Baudouin de Courtenay, G. *The Language of Life: An Introduction to the Science of Genetics.* N. Y., 1966.
- Culler, J. D. *Structuralist Poetics: Structuralism, Linguistics and the Study of Literature.* London, 1975
- ________ . *The Pursuit of Signs: Semantics, Literature, Deconstruction.* London, 1981
- ________. *On Deconstruction: Theory and Criticism After Structuralism.* London, 1983.
- ________ . *Ferdinand de Saussure*. Cornell Univ. Press, 1986.
- ________. *Framing the Sign.* Oxford, 1988.
- Deleuze, G. and Guatari, F. *Kafka: Pour une litterature mineure.* Paris, 1975.

- ________ . *Anti- Oedipus: Capitalism and Schizophrenia.* N. Y., 1977.
- De Man, P. *Blindness and Insight: Essays in the Rhetoric of Contemporary Criticism.* N. Y., 1977.
- _________. *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzche, Rilke and Proust.* New Haven, 1979.
- _______. *The Resistance to Theory.* Manchester, 1987.
- Derrida, J. *Positions.* Chicago, 1981.
- Dollimore, J. *Sexual Dissidence: Augustine to Wilde, Freud to Foucault. Oxford, 1991.*
- _________ and Sinfield, A. (eds.). *Political Shakespeare: New Essays in Cultural Materialism.* Manchester, 1985.
- During , S. *Faucault and Literature : Towards a Genealogy of Writing.* London, 1992.
- Easthope, A. *British Post Structuralism: Since 1968.* London, 1991.
- Eco, U. *Travels in Hyperreality.* Weaver, W. (trans.). London, 1987.
- Eliot, T.S. *Notes Towards the Definition of Culture.* London, 1984.
- _______ . *Selected Essays.* London, 1965.
- Empson, W. *Seven Types of Ambiguity.* Harmondsworth, 1961.
- ________. *Some Versions of Pastoral.* Harmondsworth, 1961.
- Erlich, V. *Russian Formalism: History Doctorine.* New Haven& London, 1981.
- Esau, H. '' Literary style and the Linguistic approach.''In: *Journal of Literary Semantics, No. 3, 1974.*

- Faucault, M. *The Faucault Reader.* Rabinov, P. (ed.). Harmondsworth, 1986.
- Genette, G. *Narrative Discourse.* Oxford, 1980.
- _________ . *Figuresof Literary Discourse.* Sheridan, A. (trans.). Oxford, 1982.
- Greimas, A. J. *Semantique Structurale.* McDowell, D. Et at (trans.) Lincoln, 1983.
- Innes, R. E. (ed.) . *Semiotics: An Introductory Reader.* London, 1986.
- Jakobson, R. ''Two Aspects of Language and Two Types of Aphasic Disturbance.'' In: *Essais de linguistique ge'ne'rate.* Paris, 1963.
- _________. '' Linguistics and Poetics''. In: *Style in Language.* Sebeok, T. (ed.). Cambridge, 1960.
- _________. *Main Trends in the Science of Language.* London, 1973.
- ___________ and Halle, M. *Fundamentals of Language.* The Hague, 1975.
- Jackson, L. *The Poverty of Structuralism: Literature and Structuralist Theory.* London, 1991.
- Leech, G.N. *A Linguistic Guide to English Poetry.* N. Y., 1969.
- Lodge, D. *Workong with Structuralism.* London, 1986.
- Lyons, J. *Semantics.* 2 Vols. Cambridge, 1977.
- Martinet, A. *Elements de Linguistique Generale.* Paris, 1960.
- _________. *Economie des changements Phonetiques. Traite de Phonologie diachronique.* Berne, 1955.
- Piaget, J. *Six Psychological Studies.* N. Y., 1968.
- ______. *The Origin of Intelligence in the Child,* London, 1983.
- Sassure, F. De. Cours de linguistique generale. Mauro, T. De. (ed.). Paris, 1973.

– ________._________. Engler. R. (c.ed). Wiesbaden, 1967-1974.
– Scholes, R. *Structuralism in Literature: An Introduction.* London, 1974.
– Siami. T. *A Linguistic Approach to the Study of Linguistic Deviations in the Turkish Divan of Shahriar.* Unpub. MA. Thesis. Allameh Tabataba'i Univ. Tehran, 1995.
– Starobinski, J. *Words upon Words: The Anagrams of Ferdinand de Saussure.* Yale Univ. Press. 1979.
– Sturrock, J. *Structuralism,* London, 1986.
– Taine. H. *De L'intelligence.* 2 Vols*.,* Paris, 1870.
– Todorov, T. *The Fantastic: A Structural Approach to a Literary Genre.* Howard, R. (trans.). Ithaca, 1975.
– ________. *The Poetics of Prose.* Howard, R, (trans.). Ithaca, 1977.
– White, H. *Tropics of Discourse: Essays in Cultural Criticism.* Baltimore, 1978.
– Young R. (ed.) *Untying the Text: A Post –Structuralist Reader. Boston, 1981.*

– **افراشی، آزیتا. نشان داری در زبان فارسی و چگونگی طبقه‌بندی آن در سطح واژگان، رسالهٔ کارشناسی زبان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ۱۳٦۰.**
– **انوشه، حسن و دیگران. دانشنامهٔ ادب فارسی، ج ۲. تهران، سازمان چاپ و انتشارات ۱۳۷٦.**
– **بورشه، ت . و اشنایدر، ی. هـ. ی. "زبان" در: زبان شناسی و ادبیات، ترجمهٔ کورش صفوی، تهران، هرمس، ۱۳۷۷.**
– **بهار، محمد تقی. سبک شناسی، تهران، پرستو، ۱۳٤۹.**
– **پورنامداریان، تقی. سفر در مه؛ تأملی در احمد شاملو. تهران انتشارات زمستان، ۱۳۷٤.**

- تمیم داری، احمد. "سبک سخن پارسی؛ گفت و گو دربارهٔ سبک شناسی شعر فارسی"، در: شعر، س ٦، ش ٢٠، تابستان ١٣٧٥.
- حق شناس، علی محمد. "شعر، نظم، نثر، سه گونهٔ ادبی"، در: مجموعهٔ مقالات دومین کنفرانس زبان شناسی نظری و کاربری. سید علی میر عمادی (گردآورنده)، دانشگاه علامه طباطبایی، ١٣٧١.
- داوری اردکانی، نگار. بررسی ابهام، ایهام و نامفهومی در زبان فارسی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه تربیت مدرس، ١٣٧٥.
- رضایی، آرزو. بررسی زبان شناختی ویژگی های سبکی اشعار نیما یوشیج با توجه به بسامد آماری گونه‌های هنجار گریزی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، ١٣٧٦.
- رعدی آذربخشی، غلام علی. "دربارهٔ سبک های شعر فارسی و نهضت بازگشت"، در: گفتارهای ادبی و اجتماعی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، ١٣٧٠.
- روبینز، آر. اچ. تاریخ مختصر زبان شناسی، ترجمهٔ علی محمد حق شناس، تهران، نشر مرکز، ١٣٧٠.
- سجودی، فرزان. سبک شناسی شعر سپهری؛ رویکردی زبان شناختی، رسالهٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، ١٣٧٦.
- شفیعی کدکنی، محمد رضا. موسیقی شعر، تهران، آگاه، ١٣٦٨.
- ______. صور خیال در شعر فارسی، تهران، آگاه، ١٣٧٠
- ______. "جادوی مجاورت"، در: بخارا، ش ٢، مهر و آبان ١٣٧٧.
- شمیسا، سیروس. ای. ای کمینگر و شعرهایی از او، تهران، فردوس، ١٣٧١.
- ______. نگاهی تازه به بدیع، تهران، فردوس، ١٣٧٢.
- ______. کلیات سبک شناسی، تهران، فردوس، ١٣٧٢.
- ______. بیان و معانی، تهران، فردوس، ١٣٧٤.
- صفوی، کورش. "نشان داری در معنی شناسی و مسئلهٔ مؤلفه‌های معنایی"، در: مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه کرمان، ش ٢ — ٣، ١٣٧٠.

- ______. از زبان شناسی به ادبیات، ج ۱: نظم، تهران، نشر چشمه، ۱۳۷۳.
- ______. "نسبیت در ترجمه". در: هفت گفتار درباره ٔ ترجمه، تهران، نشر ماد، ۱۳۷۱.
- ______. "پیشنهادی در سبك شناسی ادب فارسی"، در: زبان و ادب، ش ٦، ۱۳۷۷.
- صحت نازنین. بررسی ایهام ساختاری در زبان فارسی، رساله ٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه علامه طباطبایی، ۱۳۷۷.
- کزازی، میر جلال الدین. زیباشناسی سخن پارسی، ج ۲: بیان، تهران، نشر مرکز، ۱۳٦۸.
- ______. زیباشناسی سخن پارسی، ج ۳: بدیع، تهران، نشر مرکز، ۱۳۷٤.
- محمدی، زهرا. بررسی سبك شناختی اشعار فروغ فرخزاد در چهارچوب بسامد آماری هنجار گریزی، رساله ٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷٦.
- مصاحب، غلامحسین و دیگران. دایرة المعارف فارسی. تهران، ۱۳٥٦.
- معدنی، میترا. بررسی و طبقه‌بندی گونه‌های ابهام در زبان فارسی، رساله ٔ کارشناسی ارشد زبان شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی، ۱۳۷٦.
- نیوا، ژ. "نظری اجمالی به فرمالیسم روس". در: فصلنامه ارغنون، ترجمه ٔ رضا سیدحسینی، س ۱، ش٤، ۱۳۷۳.
- یاکوبسن، ر. روزهای بنیادین در دانش زبان، ترجمه ٔ کورش صفوی، تهران، هرمس، ۱۳۷٦.

كورش صفوى

از زبانشناسى به ادبيات

جلد دوم شعر

ترجمه به زبان كردى

عثمان دشتى

ويرايش

پ. د. يوسف شريف سعيد

٢٠١٨م – ٢٧١٨ ك – ١٣٨٧ ش

View publication stats